

Р. Шумилов
К Д 70

Т О М
ТВОРИ
КНИГОСПІЛКА

О. Д. ПОСВІТНИК

ОЛ. ДОСВІТНІЙ

ВОДИ

ТОМ

КНИГОСПІЛКА

M 4454-2

КОРОТКИЙ ПАСПОРТ КНИГИ

+

Шифр U44/4Укр/470 Інв. № 2217056

Автор Восвітній Дл.

Назва Тивоки.

Місце, рік видання Х., 1930

Кіл-ть стор. 283, [5]с.

-\\- окр. листів _____

-\\- ілюстрацій _____

-\\- карт _____

-\\- схем _____

Том 2 частина _____ вип. _____

Конвolyот _____

Примітка:

14.03.12.

elilib.nplu.org

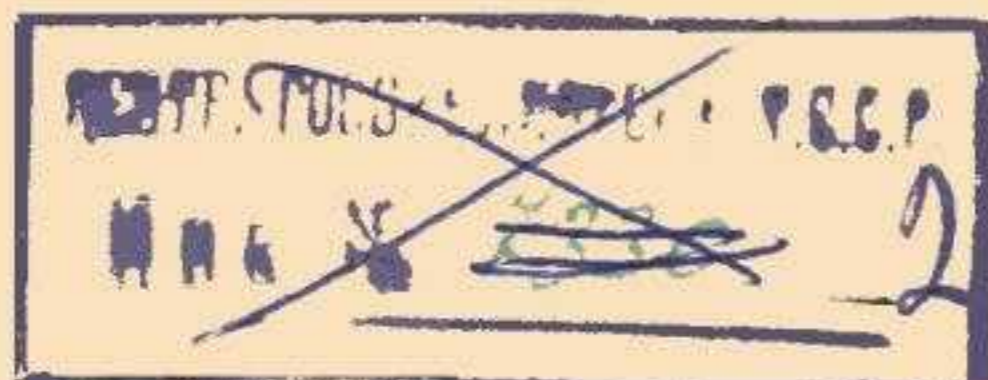
О Л. Д О С В І Т Н І Й

Т В О Р И

Т О М І І

К Н И Г О С П І Л К А

О Л . Д О С В І Т Н І Й

А М Е Р И К А Н Ц І

К Н И Г О С П І Л К А

Бібліографічний опис цього видання вміщено в „Літопису Українського Друку“, „Картковому репертуарі“ та інших покажчиках Української Книжкової Палати

Оформлення Л. КАПЛАНЯ

Носійка ордена Трудового
Червоного Прапора
Республіканська бібліотека
УРСР імені КПРС

Упрліт 4427. 1/1 Зам. 453. Тир. 5.000.
Літ.-друкарня Книгоспілки, Харків,
Нетеч. наб., № 14. СтАТ Б6. 1930.

I

„РЕМБРАНДТ“

Хто був на океані підчас літньої тиші, той знає, що таке океанська спека. Та спека, коли ані вітерця, ані хмарки, що перешкоджали б спокійно-гарячому сонцю своїм промінням палити все, що тільки з'явиться на поверхні неосяжних вод.

Тоді й сам велетень Тихий океан, мов зачарований могутнім промінням сонця, лежить непорушно проти білястого неба, як скам'янілий безкрайно-дзеркальний овал.

Здається, що океан завмер або відпочиває проти сонця, підставивши йому свій кришталевий живіт, що в його середині кишить морське життя.

Навіть сріблясті павутинно-крилаті рибки—і ті замовкають під зверхнім шаром теплої води, боячись порушити цю океанську врочисту тишу.

В такий час, непомітною здалека смугою, глибоко розтинаючи змертліве тіло океану, по поверхні його гнав великий пароплав.

„Рембрандт“, пасажирний стемп-шип голяндського акційного товариства, намагався скористати з океанської тиші, щоб прийти до призначеного місця кількома днями раніш і тим зекономити своїм власникам частину витрат.

Він був уже на півдорозі з Фріско¹ до Йокогами Соняшне проміння оскаженіло, але спокійно палило пароплав, мов зосередивши всю вогненну міць свою на цій єдиній бездушній істоті серед безмежної водяної пустелі.

Вдень на чардак не з'являлась майже жодна жива душа, якщо не лічити двох напівголих малайців, що метушилися тут, обливаючи чардак з кишок океанською пінявою водою. Одначе, за кілька хвилин після кожної купелі сонце випивало цю вологу і з запакльованих та засмолених прощілин сочилася густозелена смола.

Так щодня, зранку до вечора, точилася вперта боротьба двох малайців з нещадною спекою.

Пасажирів це не обходило. В таку спеку вони відпочивали в холодочку електро-вентильованих сальонів, в каютах, розважалися всілякими забавками, палили запашні й смердючі цигарки та люльки, а, кому „щастило“, забавлялися у флірт

Пасажирів на „Рембрандті“ було не багато.

Першу клясу складало десяток американців, „місіонерів“, як вони себе прозивали. Це були молоді джентлмени 25—30 років, досить жваві, моторні, що не марнували часу „без діла“ Їхня доба була розподілена, за принципами Тейлора час їжі, спочин, читання газет, вивчання східніх мов, американські спортивні забави, а в свята крім того—релігійні ритуали та співи, що вони завжди правили в другій або в третій клясі, де знаходили охочих глядачів і слухачів своїх релігійних „спектаклів“.

У другій клясі було до трьох десятків реемігрантів росіян, кілька студентів-китайців та різнонаціональних мандрівників до Австралії, Сінгапуру—шукачів щастя.

¹ Сан-Франсіско.

У третій класі їхали тільки китайці-робітники. Це були трудові інваліди, що їх не потребували вже капіталісти. Вони їхали тепер до свого краю доживати останні дні.

Пасажири цієї класи ніколи не навідувались до двох перших і не виявляли жодного бажання до будь-якого єднання з ними.

Вони сиділи в своїй величезній каюті, стогнали від недуги, грали в свої китайські гри—карти, кості, та часами мугикали своїх сумних китайських пісень.

Пасажири першої й другої класи були в повсякчаснім єднанні. Найкращі стосунки були між місіонерами й росіянами.

Це виникало з того, що американці вчилися російської мови. Спочатку росіяни дивились на це, як на пусті витребенькі „семів“, але дізнавшись про дійсну причину цього, як і самої мандрівки американців,—деякі російські реемігранти почали завзято вчити своїх учнів, навіть тих, що були зовсім нездатні. Особливо яскравою нездарою був сивенький, хоч і молодий ще, „місіонер“.

Він, що вивчав сьогодні, те другого дня забував.

— Що це?—питав його по-англійському молодий франтуватий росіянин, вказуючи на воду.

— Вата,—відповідав той.

— Але ж ми вже три дні торочимо з вами, що це „вода“, а у вас знов „вата“. Це ж чорт-зна-що! От йолоп, осяча голова,—додавав він по-російському.

— А це що?—торкав він стіл.

Той думав хвилину, потім похапцем відповідав:

— „Стил“¹.

¹ По-англійському стил—„ще“, „спокійний“, „красти“.

— Не стил, а „стол“.

— Йому краше б учитися хахлацької мови в Северина; і в них не „стол“, а „стіл“ і, певно, не „вода“, а „вата“...—іронічно кидав він до інших емігрантів-земляків.

Але, не зважаючи ні на що, американці завзято вчилися російської мови.

Росіяни-пасажери дізнались від місіонерів, що вони ідуть до Росії допомогти молодій республіці воювати з німцями та організувати нову „державу“. Америка, що оголосила тепер війну Германії, не могла так байдуже поставитись і до сучасної молоді Росії, як до царської, тому й вирядила свій дипломатично-місіонерський цвіт, щоб ці громадяни „вільної“ країни стали в пригоді новій Росії.

Правда, серед реемігрантів-росіян були й такі, що кепкували з такої вигадки Америки та іронічно ставились до самої мети місіонерів, але більшість земляків прозивали кепкунів варіятами й пишались з доброзичливості старшої республіканської сестри Росії—Америци.

Одноманітність життя на „Рембрандті“ розбивало радіо пароплава, яке щодня приносило пасажерам новини з землі.

Ці щоденні радіозвістки адміністрація пароплава вивішувала в сальонах.

У цих відомостях було всього потроху: про курс валюти на Лондонській та Нью-Йоркській біржах, про „безглузді“ страйки, про ціни на продукти, про те, що до президента Сполучених Держав приїхала тітка в перших, про події світової війни та російської революції.

Пасажери першої й другої кляси захоплювались останніми відомостями. Різноманітність цих звісток призводила до палких суперечок серед російських реемігрантів та настирливих запитань

місіонерів, що цікавились усіма подробицями революції.

Найбільші дискусії виникали між кепкунами й рештою російських реемігрантів. В такі часи в другій клясі утворювалось два табори. Один, як здавалося б сторонньому слухачеві, бажав загибелі молодій Республіці, другий—її розквіту.

Так, одноманітно тяглися дні „рембрандців“.

II

ЖЕРТВА

Одного дня на чардаку залунав жалібний звук дзвону. В свята, коли він кликав на відправи, що уряджали місіонери, він був бадьорий і гіпнотизував боговірних іти на молитву, тепер він будив навіть в атеїстів жалібні почуття й стискав серце, немов віщуючи якесь нещастя.

На розпеченому чардаку почали з'являтися пасажири. Вони протискувались до поручнів і зазирали на другий бік пароплава, де за машинним відділом, на катрашці третьої кляси метушились люди.

„Рембрандт“ поволі спиняв ходу, а коли замовк жалібний дзвін, то й зовсім став.

Кришталева поверхня моря швидко поглинула кола, що лишилися після зупинки пароплава, і знову заблищала дзеркальним блиском.

— Мрець,—промовив хтось серед скупчених біля облавка першої кляси пасажирів.

— Це, певно, ховають китайця, що помер позавчора—не то загрозово, не то зі злістю пояснив студент-китаєць.

— А чому тримали три дні в таку спеку?—звернувся до нього франтуватий росіянин.

— Бо порядок такий...—буркнув англієць, мандрівник до Австралії,—морський звичай—коли за три дні не буде землі, спускають у воду, а до того переходять на льоду,—одказав він і перехилився за поручні, щоб розглядіти процедуру.

Всі мовчали й стежили за приготуваннями на чардаку третьої кляси.

Звідти на кодолі спускали труну з просвердленими дірками.

Ось труна вже над поверхнею води. Один край її нахилиється нижче і, наостанку, напівзаринає в воду. В просвердлені дірки булькає вода, ось уже вона перестає булькати, і труна поволі занурюється в воду, хвильку гойдається, потім перехилиється одним кінцем униз і мов санчата з гори, пірнає навкісь у глибину океану.

Дзвін знову зателенькав жалібної.

На поверхні води з'являються водяні овальні кола... Пароплав, здригнувши, забурував, загув протяжним густим ревінням—рушив... За хвилину він вже гнав своєю попередньою ходою, мов би нічого й не трапилось.

— Ось вам, Емо, яскравий приклад добродієвності тих, кого ви так безглуздо захищаете,—звернувся до молодсі пані один із пасажирів, що скупчились біля облавк. І він показав рукою в той бік, де пірнув мрець.

— Ви розумієте трагічну історію цього китайчика,—казав далі джентлмен,—він, певно, не один десяток літ виснажував свої сили на акціонерів, животів гірше від скотини і ймовірний, мав надію, що його тіло, за звичаєм пращурів, поховають у рідній землі. А, може, ще сподівався добитись до рідної околиці й там мирно дожити останні дні свого життя.

— О, знову починається,—іронічно промовив до сусіди один з емігрантів, кивнувши головою на того, хто почав розмову.

— Бачиш піну біля пароплава,— відповів сусіда,— як вона хутко зникає, так і філософія Северинова шезне, хоч яка вона красна.

Молодий емігрант Северин, що почав балачку, замовк на хвилину й замислено дивився на безкрай простір океану. Згодом заговорив знову:

— Марно! Пазурі капіталізму скрізь знайшли б його. Вони й там не дали б йому спокійно вмерти і там знайшлися б місіонери з шахрайськи придбаними ланами, копальні з акціями, плянтації, мандарин з повинністю,— всі, всі вони заявили б претенсію на нього.

— Ну, та й що з того?—спитала Ема.

— А те, що той китайчик добре зробив, що тут помер, принаймні, океан забрав його без жодного протесту й вимог. А там його смерть покляла б новий тягар на його близьких різними обов'язками до всіх, починаючи від браміна аж до цвинтарника.

Джентлмен замовк і нервово кинув через поручні допалену цигарку.

— Цьому ніхто й не перечить, Северине,—одказала пані.—Але сказане зовсім не має нічого спільного з нашими розходженнями в тактиці. Віки створили громадські умови, і одним помахом їх не переробиш. Треба еволюційного переходу, щоб змінити психологію людства.

— Гляньте, панове, звідки б могли взятись оті чайки серед океану,— голосно промовив один з англійців-мандрівників.

Обік пароплава, мов повітряні дозорці, летіли дві чайки. Вони час-од-часу про щось перегукувались, ніби сперечались: „скільки днів їм лишилось мандрувати до землі“.

— Невже вони безперестанку летять з пароплавом від самого Гонолулу?—знову запитав хтось із росіян-емігрантів.

Малаєць-служка, що в цей час лошив мідяні закріпи поручнів, спинився на момент, подивився уважно на чайок і тих, хто розмовляв про них, усміхнувся й промовив крученою англійською мовою: „Чайка шогла відпочивай“. Потім знову почав терти мідяну закріпу, замуликав веселої малайської пісні, певне, про чайок, раз-по-раз поглядаючи на птахів.

— Згадайте дерево: хіба воно відразу виростає з зернятка на дуба? Або будовання хати: хіба її ставлять, не заклавши підмурівку? Та й то лишають стару хату поки буде нова. А по-вашому—все зруйнуй, а нової будівлі ще нема,—звернулась Ема до Северина, що мовчки дивився на чайок.

— А чи не краще зовсім зруйнувати таку будівлю, що от-от має завалитись і придушити мешканців її,—будівлю, що довгий час була джерелом хороб, калічила цілі покоління?—запитав Ему юнак, що майже не цікавився процедурою з мерцем і аж підчас розмови підійшов до гурту.

— Маєте рацію, Льово,—звернулась до нього Ема,—одначе, це можливо там, де дозволяють кліматичні умови... ну, в Африці чи що, в краях, де холоду нема й потреба житла почуввається не так гостро, як у нас, в Росії.

— Чи не правда, Стьопо?—спитала вона одного з емігрантів, вже літню особу, що весь час безжурно дивився то на Северина, то на Ему й мовчки пахкав люльку.

Той на мить вийняв з рота люльку, неуважно виплюнув під ноги жовто-зелену слину і знов запахкав, ніби цим сказавши: „Ось відповідь“.

— Та що ти, хочеш їх переробити?—напосівся на Ему один емігрант, брюнет із закрученими вусами.—Це ж дурість—переінакшити людство.

— Пішла машина. Віктор вдався у полеміку. Буде біда!—іронічно кинув хтось з компанії.—Ану, ну, читай лекцію з діагностики.

Почувся легкий сміх. А дідок, ніби відповідаючи, провадив далі:

— Коли лікар не може поставити діагнозу хвороби, він вживає перших-ліпших засобів і ліків, що в його силі й розумінні. Відразу цілющих бальзамів нема на світі—це аксіома. Ми ж не віримо в христові чуда. А коли більшовики вірять у них, так хто ж піде з ними?—Хіба ідіоти—З запалом проказавши це, брюнет злісно зиркнув на Северина й Льову і нервово знизав плечима.

Розмова почала переходити в суперечку. Бесідників обступили й інші емігранти, що вийшли на чардак.

— Ну, гаразд,—звернувся Северин до брюнета.—Ось ваші меншовики й співучасники есери тепер заправляють молодую Республікою. За панібрата з генералами, поміщиками, сенаторами фабрикантами...

— Вибачте,—впав у слово кривобокий дідок,—ви гадаєте, що наші есери так дуже упадають коло тих генералів та сенаторів? Дайте тільки впоратися з німцями,—яких ми без генералів не спекаємося,—тоді ми вже знайдемо їм місце.

— Але людей знову женуть у бій,—відповів Северин.—А тимчасом реального народові нічого-сінько не дають. Чи передали землю трудящим? Це ж основа марномовства милих ваших друзів есерів. Чи відчули робітники фабрик, заводів, копалень хоч яку полегкість і моральне задоволення з революції? Чи звільнили їх од визиску капіталістів? Ну, яка різниця для трудящих: царська влада, чи буржуйсько-соціал-патріотична? Може, є надія, що їх доля поліпшиться? Чи робітничий люд бере яку участь в уряді? Скрізь та ж сама

царська бюрократія, ті самі урядовці, сенатори, купці, що й перше—і не так, як хоче робітник, а все в інтересах годованої розпусної юнкерської наволочі.

— Земля—шо земля, коли на фронтах бойовише?!—знову спалахнув дідок і, розмахуючи руками, наступав на Северина.—Спершу треба німців розтрошити, й разом з ними—вас, їхніх шпиків. Чому ви агітуєте в армії... теж соціялісти...—протягнув іронічно дідок,—одностайно з німецькими імперіялістами, що хочуть загарбати добро Росії!

Дідок ще щось хотів говорити, але захлинувся й тільки мотнув рукою.

— Для чого ж тоді грати демократичну комедію? Бачили вже цю демократію в Америці. Мабуть, кожен із вас же її кляне на всі заставки. Але разом із тим хочете це щастя насадити в молодій Республіці,—відповів Северин і запитливо подививсь на Ему.

Але вона мовчазно втопила погляд у Стьопину люльку і, начебто, вагалась, що відповідати. Серед групи почувалось хвилювання. Всі хотіли говорити. До середини протиснувся один з емігрантів з підстриженою борідкою, що стояв осторонь і, слідкуючи за суперечкою, нервово пересмикував плечима.

— Товариші,—почав він лагідно.—Вибачте, що буду говорити по-англійському. Я вбачаю хиби в самій формі суперечок. Есери й меншовики відхилилися від основи й зійшли на дрібниці. Є турецьке прислів'я: „Перед тим, як маєш увійти, подумай, як будеш виходити“. Наше життя в Америці остаточно нам довело, що жодні демократичні республіки не дадуть робітництву полегшення й прав. Згадайте й мою Францію, і от цього,—показав він на студента-китайця,—республіку, Хіну. Хоч яку б ви створили республіку, але коли

влада не буде в руках робочого люду, жодного права він не буде мати. А коли він візьме ту владу до своїх рук, то чи ж зможе він бути в згоді з поміщиками, взагалі з буржуями, що інтереси їхні далекі від інтересів робітників. Ні. Він має примусити їх робити однаково з усіма, відібравши для того від них усі багатства. Це одно. Подруге, для чого тепер воювати з імперіялістами, не здобувши в своїм краю влади? Це значить, своєю шкурою боронити інтереси своїх капіталістів. А хіба нам не все одно, на якого капіталіста робити: на німецького, чи на свого рідного? Отже до біса фронт! Із зброєю краще повернутися назад, забрати все до своїх рук, а тоді вже—за свої інтереси робітники постоять, дадуть одсіч усяким імперіялістам—і своїм, і чужим...

Брюнет хотів щось говорити, але хтось смикнув його ззаду, і він почав щось шепотіти, тикаючи рукою на Северина. А борідка казала далі:

— І добре більшовики роблять. Головну увагу треба звертати не на підтримку імперіялістичної війни, а на концентрування своїх сил в країні. А по-меншовицькому й есерівському виходить навпаки. Може вони гадають після того вже взятись визволяти робітників? Овва, бери в обидві! Тим часом як у війні робітництво дезорганізується, буржуазія, навпаки, зміцнить своє панування, а після того дасть такого парла всякому, хто буде домагатися полегшення, що й штани загубите... Ви за робочий люд? Геть усякі угоди з панством і організуйте пролетаріят на боротьбу за владу. Би за угоду з капіталістами?—ви проти робітників.

Він замовк, схилив голову й одійшов до бар'єру машинного відділу.

Северин, ніби щоб пояснити міркування промовця, звернувся до Еми:

— Кожна людина, а особливо соціаліст, повинна поставити собі питання: чи вона за визволення робітників—значить, за безупинну боротьбу без жодних компромісів з буржуазними елементами, чи хоче тільки побавитися в революцію, цебто, скинувши одного гнобителя, віддати владу до рук іншого, як роблять меншовики й есери. Коли за перше—йди до більшовиків; коли за друге — ти їхній ворог, цебто ворог визволення робітників.

— Що за безсоромність! яке нахабство!—вигукував дідок.—Який авторитет: хто за робітників, йди до вар'ятів-більшовиків! Бігме, коли б чув таке отой померлий китайчик, він би вискочив з океану від жаху.

— Звісно, ви всі ставите питання руба,—іронично зауважив брюнет, — але ви ніколи не замислювались над тим: чи ж зможе сам робітник, взявши за більшовицьким рецептом владу до своїх рук затримати її та створити те, що надумали більшовики. Хай спочатку всі доростуть до свідомости, тоді те все само собою утвориться.

— Так, так, пане. Те саме кажуть і всі вельможні панки з кадетами на чолі,—відповів Северин.—Усі, мовляв, ми бажаємо добра робітникам, та що ж, коли вони темні, неосвічені. Дайте, мовляв, ми вас навчимо, аж тоді буде рай на землі!

— Атож,—докинув хтось.

— Але ж це химера,—відказав Северин.—Ми бачили й бачимо, як буржуазія у Франції, Америці, Китаї вчить робітників, як вона піклується про них,—аж тріски летять. У них робітники доростуть до свідомости, одна пляма лишиться.

— Либонь доростуть під більшовицьким доглядом—буркнули кручені вуса.

Але Северин казав далі:

— Правда ваша: робітник не дуже досвідчений в керуванні своєю країною, бо не мав ніколи практики, але дайте, панове добродії, хоч раз у житті й їм попрактикуватись, спробувати керувати собою й творити так життя, як це потрібно трудящим.

Дідок знову не стерпів і одштовхнувши кількох сусідів, продерся до Северина.

— Та що ми, вар'яти, чи що—дозволити робити експерименти з живими істотами?—зарухав він руками перед самим обличчям Северина.—Що це, дривитні, чи що? Ваш більшовицький марксизм так далеко зайшов, що так і проситься в божевільню.

І дідок із злістю й з огидою на обличчі крутонувсь на місці.

Стьопа, що весь час мовчки, але нервово пихкав свою люльку, нетерпляче вихопив її із рота і, повернувшись до дідка й брюнета, злісно подививсь на них і промовив:

— Льокаї, мерзота! а що ж ви мовчите про той кривавий експеримент, що протягом тисячоліть виробляють владушні кляси над робочим людом. Харкнути вам у пики, а не витратити слів на переконання.—І він з огидою плюнув на підлогу. Потім устроїв люльку в рота, запихкав і пішов геть.

Запанувала тиша.

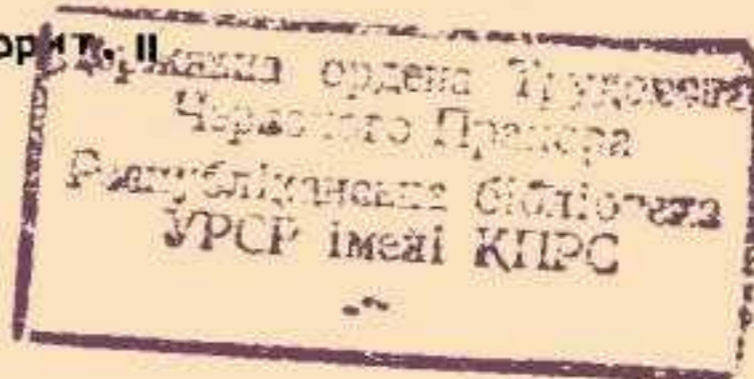
— Правильно!—гукнув Льова і, крутнувшись на одній нозі, пішов за Стьопою,

— Джентлмени, прошу!—гукав малаєць, що стояв уже кілька хвилин перед бесідниками й тримав кишку в руці, щоб поливати ту частину чардака, де скупчилися емігранти.

Опоненти поволі почали розходитись.

Сонце вже ізсунулось з полудневого обрію й на останці дня палило свою океанську жертву з спокійно-гострою насолодою.

На чардаці вже нікого не було. Тільки два малайці своїми кишками захищали пароплав від Агні.

„БІЛЬШОВИКИ“

Подібні суперечки не раз виникали межі ре-емігрантами-росіянами. Майже завжди вони кінчалися якимсь інцидентом, що нарешті втихомирював і розганяв їх.

Сварки виникали, переважно, межі купкою більшовиків та меншовиків з есерами. Майже щодня якась звістка про події в Росії: чи про більшовицьку агітацію за припинення війни, чи за установчі збори, чи про ставлення нового уряду до автономії України, Грузії тощо, давала пасажирам другої класи тему до суперечок. Правда, більшість завжди була проти трьох більшовиків—Северина, Льови й Міро.

Тільки один Стьопа анархіст-індивідуаліст, тягнув за більшовиками.

Ця трійця більшовиків на пароплаві жила якимсь окремим, нікому з інших пасажирів невідомим життям.

Вони майже весь час сиділи по своїх каютах і з'являлись серед інших тільки в часи їди або нового радіографного бюлетеню.

— Навчаються метод порядкування державою— іронізував серед пасажирів брюнет, коли хто починав про них говорити.

Тільки Ема, меншовичка, іноді заходила до Северинової кабінки. Але всі знали, що вона закохана в нього.

Серед меншовиків її інакше не називали, як „раптовою жертвою любови до більшовика“. І останніми часами вони почали дивитися на неї скоса, бо коли вони сперечалися про свої меншовицькі партійні справи, у неї частенько почали визирати більшовицькі „химери“.

В нашому романі Ема відіграватиме неабияку роль, як і Северин, Льова, Міро та Стьопа, отже познайомимось ближче з ними.

*

Ема походила з єврейської сім'ї м. Єлисавета на Херсонщині. Ще з дівочих літ, маючи зв'язок із робітництвом заводу Ельворті, вона захопилася революційним рухом.

Вона була есерка, як більшість робітництва на заводі. За революційні виступи її викинули з гімназії. Після того вона брала участь у терористичній організації в Одесі. Там її схопили й посадили до будинку малолітніх злочинців (їй було всього 16 років) звідки вона втекла до Києва. В Києві вона брала активну участь у пропаганді серед друкарів і трамвайників. Коли провокатор Богров раптом забив Столипіна, вона була однією з кільцевих бойовки, що мала знищити цілий царський почет разом із царем. Підчас облави схопили й її.

Вислали до Сибіру, звідки їй пощастило втекти до Америки. В „Новім Світі“ вона потрапила в оточення меншовиків, що й виховали з неї гарну меншовичку.

Тепер, після п'ятилітнього перебування там, вона повертала до Росії. На пароплаві здебалась із Северином. Протягом двох тижнів мандрівки вона як губка, вбирала в себе „більшовицький“ марксизм. І не дивно. Марксизм, що вона знала в своїй партії, тепер, в поясненні Северина, з'являвся їй зовсім в іншому світлі. І от, крок за кроком вона почала розуміти дійсність його в революційному розумінні, не як побічний засіб боротьбі, а як головну підвалину в боротьбі, як кінцеву мету боротьби за соціалізм.

Северин—молодий емігрант, теж пройшов еволюцію не тільки меншовизму та есерівщини, а й націоналізму.

Бувши родом з української сім'ї, під впливом специфічної літератури, він, як сангвінічна натура, став націонал-революціонером. Ще молодиком він рішив віддати життя визволенню своєї пригнобленої нації. За активною пропагаторською роботою на Кавказі, серед кубанського козацтва, його схопили й вислали до Сибіру. Разом із кількома політичними висланцями йому теж пощастило втекти до Америки.

Там, працюючи серед своїх земляків, він приглядався до різних партій.

Спочатку ні одна з них не розв'язувала його національних проблем, хоча під тягарем капіталістичного гніту він уже був напівсвідомим соціалістом.

Нарешті, невелика група соціалістів, що називали себе більшовиками, захопила його цілком.

В їхньому революційному соціалізмі він знайшов розв'язання своїх гнітючих національних питань.

Він не раз думав: який мізерний був його попередній шлях однобокого націоналізму; як він не бачив лісу з-за дерев, не розумів великої справи визволення цілого людства.

Тепер, з доручення більшовиків Америки, їхав він до Росії, щоб прилучитися до боротьби за трудящих.

Його партійними товаришами були Льова й Міро.

Льоза, молодий хлопець, утік до Америки від рекрутчини. Тут, в „Новім Світі“, приставши до організації більшовиків, він, провадив оригінальну пропагаторську роботу в своєму голярському офісі. В голярні він завжди услого-

вував робітникам; інші колеги, майстрі, поважали його за це, бо їм завжди було корисніше usługувати панам, з яких вони діставали більше за роботу. Й тут, під дзенькіт ножиць і шарудіння бритви, він розводив „крамольні“ більшовицькі теорії перед клієнтами-робітниками. Ті любили ходити до цього молодого анархіста, як прозивали його.

І не один десяток за час перебування Льови в голярні вийшов з-під його бритви американським „більшовиком“.

Тепер він їхав до Росії, що її покинув чотири роки тому.

Міро—француз з роду, син комунара, що загинув від диких катів на вулиці Розьє біля Монсо підчас першого катування комунарів. Мати хлопцем вивезла його до Америки. Тут він потрапив в оточення російських робітників, вивчив не тільки мову, але й усю історію визвольного та соціалістичного руху в Росії. Йому було нині 48 літ. Він просив товаришів, щоб його теж пустили до Росії.

— Я один. Батько мій помер за першу кому. Хай я помру за другу,—казав він їм.

І от на пароплаві ця трійця була „притчею во язицех“ серед інших пасажирів.

Стьопа, що завжди тримавсь їхнього боку, був анархіст: так, принаймні, він себе рекомендував. Це була спокійна людина, що завжди мовчала й тільки підчас гострих суперечок своєю лаконічною лайкою заспокоювала хвилювання суперечників.

На пароплаві до нього чомусь всі ставились з великою пошаною, не зважаючи на його нечемне поводження.

Але хоча він себе й уважав за анархіста, одначе, він не поділяв тих чудернацьких комбінацій рево-

люційної тактики й методів боротьби та їхньої мети, які виявляли інші його американсько-російські колеги.

Трійця вважала, що він випадково потрапив до списку анархістів, і весь час намагалася виявити його соціалістично-революційну позицію та прилучити до свого кола.

IV

РАДІОГРАМА

— А все ж таки їм ще не можна розкривати наших завдань,—лагідно говорив Міро, звертаючись більше до ліжка, ніж до Северина й Льова, що сиділи на нім.—Треба їх остаточно викрити, а вірити не слід взагалі нікому до самої смерти.

— Та хто перечить, Міро,—відповів Северин.—Здається, ми досить уже впевнились, що їх цілком можна вважати за своїх, і про це треба тільки поспитати в них самих. Не забувайте, що нас надто мало, щоб справдити наші пляни. А остання депеша, як бачите, говорить нам, що без Еми тут, на пароплаві, ми мало що зробимо, бо серед самих місіонерів існує шпіонаж.

— Так, так, Міро, боятися нема чого,—упевняв і Льова.

Розмова йшла в кабінці Северина.

Це була одна з їхніх інтимних нарад.

— Гм... Гаразд. Але поки не буде згоди—ні слова про депешу й завдання,—згодивсь Міро.

— Не гаймо часу,—звернувся до Льова Северин. Льова миттю зник із каюти.

Міро тим часом поскладав папери, поклав їх на поличку й почав мовчки набивати свою люльку.

Северин взявся до читання „япанської“ абетки.

За кілька хвилин почувся стукіт у двері і, на заклик Северина до купе увійшла Ема.

Вона трохи була здивована, побачивши Міро, зашарілась і ніяково подивилась на Северина, ніби питаючи: „Навіщо в наше інтимне особисте життя втягаєш третю особу?“

Але немов відповідаючи на це, Міро пересів на ліжку і попросив її сісти на стілець.

Увійшов Стьопа, а потім Льова. Останні теж посідали на ліжку.

Хвилину тривала урочиста мовчанка. Стьопа поважно пихкав люльку й з цікавістю поглядав то на Ему, то на дзеркало проти ліжка, в яким відбивався Северин.

— Товаришу Стьопо й товаришко Емо,—порушив мовчанку Северин,—ми закликали вас сюди, щоб раз на все виявити ваше ставлення до нас і скінчити з тим непорозумінням, що є межі нашими й вашими поглядами... Ви знаєте нашу програму, і за час подорожі вам цілком стали відомі наша позиція й тактика щодо революції в Росії. За час мандрівки й ми вас спізнали. Тепер ми вважаємо вас за своїх. Час вимагає не розпорошуватись, а єднати сили, бо ворог надто сильний. Щоб вирішити це, ми й закликали вас.

Северин замовк і почав крутити цигарку.

Ема й Стьопа мовчки дивились один на одного, мов питаючи: „Кому починати“?

Мовчанку порушила Ема.

— Мушу вам признатися, що я вже хотіла сама про це сказати, але не сміла, бо час-від-часу, незалежно від теперішніх моїх переконань і відречення від старої своєї школи іноді, з інерції, суперечу вам. Це якась дивна внутрішня ніяковість

перед нещодавніми партійними товаришами. Але тепер я поклала собі назавжди піввати з своїм минулим і цілком прилучитися до вас, скільки це не буде суперечити вашим намірам.

Вона зашарілася і замовкла. Стьопа деякий час мовчки пихкав своєю люлькою, але, зміркувавши, що так він не розв'яже мовчанки, підвів схилену голову, вийняв люльку з рота, перебіг усіх поглядом і промовив:

— Диваки! Чого вам треба ще! Зректися назви анархіст? Навіщо? Коли ви не вбачаєте в моїх поглядах і міркуваннях жодних протилежностей вашим міркуванням і переконанням,—чи ж не досить того, щоб мати мене за свого? Принаймні, я так гадаю. І коли не кажу вам: прийміть мене до себе, то тільки тому, що не бачу в тім потреби. От приїдемо до Росії, побачимо саму гущу боротьби, тоді інша річ; а коли цього вимагають обставини тепер, коли можу чимсь допомогти, я цілком ваш.—Стьопа змовк, відхилився спиною до стінки кабіни й запихкав люльку.

Северин поглянув на Міро і той кивнув головою на знак згоди.

Льова аж підплигнув на ліжку, ляснув у долоні й весело гукнув.

— Чудово! За такі речі на цім тижні поголю Ему аж двічі.

Всі всміхнулись.

— Товаришу Міро!—звернувся Северин до француза.

В Еми заблищали очі, а Стьопа перестав пихкати: обоє стежили за рухами Міро, що, діставши папери й поклавши на коліна, почав порпатись у них.

Нарешті він витяг радіограму й подав її.

Тим самим шрифтом, що ним писано радіозвістки на пароплаві, в депеші стояло:

Пасіфік¹, рейс Гонолулу—Йокогама
Рембрандт. Міро Селар

Багажовані Рембрандті дванадцять кіп
крану 174375582 грос 843000 + 5839647 дю-
жин наш багаж передати Токіо комісіо-
нерові 54349—38530 грос в Сеул комісіо-
нерові 47439 + 18003 складу Йокогами
переслати Шанхай 208 паків 213649 фун.
коконів 742256 + 20403 Калькута 1057041
фунтів 749956 + друга якість 33600193 грос.
Телеграфуйте Чікаго.

Кріксон

Стьопа й Ема підвели від депеші голови й за-
питливо поглянули на товаришів.

— Що гадаєте втягти нас в гешефти?—промо-
вив Стьопа й загадково всміхнувся.

— Невже нема іншого способу добути кошти,
як оце комісіонерство?—звернулась Ема до Міро й
якось здивовано поглянула на Северина, на обличчі
якого грала усмішка.

Міро мовчав і чогось шукав у паперах. Потім
витяг і подав Стьопі й Емі тоненький жовтий
клаптик.

— Розшифровка,—коротко промовив Северин.
На клаптику було написано олівцем:

З дванадцяти місіонерів, що їдуть на
Рембрандті, є один наш—Сегаль. Зав'я-
жіть контакт. Адреси товаришів: Токіо,
вулиця Су-я-сі 15, Рудза; Сеул вул. Лі-я 85
д-р Коя; Шанхай Брод-Вей 114,—Су-а-вен.
Калькута,—Брітан Роад 35—Говід-Рош.
Лишайтеся Йокогами.

Кріксон

¹ Тихий океан.

Ема повернула папірець Міро. У неї сяли очі і вона поривчасто дихала. Стьопа пихнув люлькою і малу кабінку заволік дим, що прожогом почав тікати у відчинене віконце.

— Чудово,—промовив Стьопа.—Ну, а далі?—і він потягнувся, що аж затріщало в ліктях.

— Це одна з останніх депеш,—промовив Северин.

— Увесь час подорожі ми тримаємо контакт з Америкою по радіо, як бачите, ніби якісь комерсанти.

— В Японії ми повинні заснувати осередок, що керував би соціалістичним рухом в Азії. Для зв'язку подано низку адрес товаришів в країнах, де насамперед треба розпочати роботу і взаємини. В Росії, нема сумніву, наші товариші ведуть завзяту боротьбу за захоплення влади. Буржуазія намагатиметься, поки існує зіхідній терен, натиснути з боку Азії. Ми повинні не допустити цього й спаралізувати удар у спину, а одночасно розгорнути революційну пропаганду в країнах Азії—цих дійних коровах європейсько-американського імперіялізму.

Поки приїдемо в Йокогаму, треба остаточно скласти плян роботи. Тут, на пароплаві, як тепер знаєте, іде тов. Сегаль. Вагу його участі кожен розуміє. Але треба обережно. Немає сумніву, серед місіонерів є й шпики американського імперіялізму.

Северин передихнув.

— Ну, так у чім річ?—запитала нетерпляче Ема.

— А от у чім,—казав далі Северин,—цю справу повинна взяти на себе Ема.

— Отже,—пояснив Северин,—це буде найбезпечніший початок, щоб заснітити очі іншим місіонерам. Як розпочати це все, на мою думку, не трудно вигадати.

— Звичайно,—згодився Стьопа,—місіонери після обідньої кави сидять за газетами, шахами в курильні.

— Сьогодні вночі Сегаль конче мусить бути або в мене, або у вас у каюті,—звернувся до Еми Северин.

V

СЕГАЛЬ

Серед густого тютюнового диму ледве можна було розглядіти американців. Деякі з них грали в доміно, шахи, дехто палив люльку, дивлячись на гру колег, решта читали газети, що запасся ними з „землі“ практичний стюард паролава.

Ема й Стьопа протиснулись у середину смокінг-румун¹ до канапи, звідки найкраще можна було чути розмови присутніх. Вони теж взялись до читання газет.

Сивенький місіонер, той, що так пильно вчився російської мови, запрохав Северина до шахів.

— О! на фронті, разом з більшовиками, роблять заколот і бешкети українці,—прочитав у газеті вголос один із семів².

— Що то за українці?—запитав Северина сивенький, беручи конем Севериного пішака.— Чого їм треба?—протяг він, поклавши взятого пішака до шухлядки.

— А то, бачите, містере Гріксе, нація, як от, наприклад, айрищі³ в Англії; за царизму була зрусифікована й територіяльно анексована, тепер,

¹ Курильня.

² Дядько Сем—так прозивають американців.

³ Ірландці.

відколи революція, домагається собі автономії чи незалежності, так само, як Ірландія в Англії.

— А чому ж вони намагаються тепер, підчас війни? Хіба не можна почекати, доки скінчиться війна, буде знищено ворога? — знову запитав сивенький і скривився, побачивши, що Северин своєю кралею взяв його коня й зробив шах королеві.

— Хто його зна! — усміхнувся Северин. — Певно, їх не обходить війна; мовляв, коли нема царя, чому ж не дасте нам свободи, — ну, от і бешкетують разом із більшовиками.

— А правда те, містере Северине, — звернувся до нього той місіонер, що прочитав звістку, — ніби російські більшовики — це просто злодюги й бандити, — ходять нечесані, з довгим волоссям, невмивані, брудні, — якісь страшні дикуни?

Деякі американці зацікавились, що відповідь на це рошен¹, і повернули до нього голови.

— А як ви гадаєте, — звернувся Северин то того, хто запитав його, — чи я подібний на розбишаку, нечесану брудну людину?

Той мовчав.

— Ну, от такі й більшовики.

Американці усміхнулись. Вони не йняли йому віри.

— А страйк трамвайників у Фріско все триває й набирає чимраз більших розмірів, — подавав далі газетні звістки сухорлявий місіонер, — газета сповіщає: „третій тиждень страйку дасть користь муніципалітетові. Мер міста гадає, що трамвайна лінія Акційного Т-ва перейде до муніципалітету“.

— Як на вашу думку, містер Люку, чи вийде щось із цього? — звернувся сухорлявий до джентлмена, що мовчки сидів на канапі.

¹ Росіянин.

— Безперечно—відповів той,—ті шість мільйонів, що заробляє Т-во, перейдуть до каси муніципалітету. Згідно з орендною умовою між містом і Т-вом, коли трамвай не ходитиме три тижні через якібудь причини, місто має право забрати лінію в свої руки.

— А що ви думаєте, колеги,—звернувся до них молодий місіонер, що цілий час мовчки читав газети,—коли лінія перейде до міста, чи виграють робітники, чи покращає їхнє становище?

— Чому ні, містере Сегалю!—відповів йому Люк.—Аджеж робітники будуть робити вісім годин поспіль, як вони того домагаються, а не з перервами, як досі було.

Емігранти повернули голови до того американця, якого названо „Сегаль“

Бездоганне убрання, викохане обличчя, кремезна постава Сегалья надавали йому вигляду фабриканта, а не робітника.

Сегаль хвилину помовчав на відповідь колеги, а потім, неуважно перегортаючи газету, іронічно промовив до Люка:—Та воно то так, одначе, все ж будуть робити вісім годин, і діставати того самого доляра й п'ятнадцять центів на добу. Доля їхня навряд чи покращає.

— А хіба місто хоче відібрати трамвай від Акційного Товариства?—запитала Ема, звертаючись до Сегалья.

— Бачите, міс,—промовив Сегаль, відкладаючи газету,—Акційне Т-во протягом дев'ятьох років дуже конкурує з містом; колишній мер Фріско дозволив Т-ву прокласти лінію трамваю поруч муніципальної, і Т-во, збудувавши кращі трамваї, утворивши ліпші вагони для пасажирів, цілком відбило публіку від муніципальних трамваїв. Ну, зрозуміло, муніципалітет заінтересований в тім, щоб взяти трамвай Т-ва до своїх рук.

А цей випадок із страйком дає йому деякі шанси до того.

— А то, без допомоги міста, хіба страйк так довго тривав би?—додав Люк.

— Як-то?—зацікавилась Ема.

— І так буває,—усміхаючись, відповів Емі Сегаль,—коли страйкарі вийдуть за межі публічної пристойності й спокою, муніципалітет всяким способом примусить їх працювати. А тепер місто зацікавлене в страйкові; мер не звертає уваги ні на прилюдні бойовища страйкарів із страйкбрехерами,—так що останніх везуть на цвинтар,—ні на напади на трамвайні вагони. Навіть поліція допомагає.

— А робітники, певне, міркують: який славний мер!—іронічно зауважила Ема.

— Атож, усяко думають,—загадково відповів Сегаль.

— А в Чікаго, так за два дні придушено страйк. Там мер не забарився прислати кінних, і ті хутко покінчили з страйкарями,—озвалася Ема до Сегалю.

— Хм!.. Мабуть, чіказький муніципалітет не так був зацікавлений у страйкові, як Сан-Франсіський,—відповів Сегаль, розгортаючи другу газету.

— Ви з Чікаго?—запитав він Ему.

— Так! А ви з Нью-Йорку?

Межи Сегалем і Емою зайшла розмова про Нью-Йорк і взагалі про всю Америку.

Інші американці теж встрявали до розмови, але Ема більш говорила до Сегалю. Місіонери з заздрістю поглядали на спокійного Сегалю, що ним так зацікавилась гарненька кучерява міс „рошен“. Стьопа, Северин і Льова поволі покинули смокінг-рум. Сегаль і Ема ще довго сперечались про якийсь музей у Джерсі, доки нарешті Сегаль запропонував вийти на чардак подивитись на красу соняшного заходу.

На чардаці вони вибрали вигідне місце й довго сиділи, милуючись із багрового заходу та перекидаючись окремими фразами.

★

— Вночі, коли всі поснуть, Сегаль буде в мене в купе,—оповістила Ема Северина.—Межи місіонерами ідуть два спеціалісти шпигунських справ, тому треба бути обережними.

— Ну, і бісів містер Сегаль,—підморгував при вечері колегам сивенький місіонер. Бач, яку гарненьку емігранточку підчепив. Бігме, я заздрю йому.

Місіонери реготали й їли свої біфстекси. Сегаль теж хитро усміхнувся й підморгував сивенькому.

Вночі, лягаючи спати, сивенький, що жив в одній каюті з Сегалем, подививсь на його порожнє ліжко, загадково хитнув головою і, натягуючи на себе ковдру, голосно промовив:

— Ну й Сегаль. І випадє ж щастя!

Це було в Еминій каюті.

— Товариш Сегаль вже знає дещо,—звернулась Ема до приятелів.

— Так. Мені Ема розповіла,—почав Сегаль. Він трохи хвилювався, очі йому радісно блищали.

— Ви розумієте, яка приємність бути увесь час серед такої, як ото в мене, компанії патріотів-місіонерів, разом шпиків і дипломатів, слухати їхні химерні проєкти, фантазії, безглуздо усміхатися, потакувати, а іноді й самому вигадувати дурниці. Та хай їм.—Сегаль усміхнувся й запропонував усім цигарок.

— Це парламентські. Всі ясновельможні особи з Вайт-Гавсу палять. Спробуйте.

Товариші запалили.

— Звичайно, ви здивуєтесь, — провадив Сегаль, — чому я попав межі місіонерів, та ще з такою місією до Росії. Американський уряд добре міркує. Це мають бути добірні люди: теологи й дипломати. Не дарма ж Америка шле таких до всіх дикунів, щоб поволі прибрати їх до своїх рук. Видатніші з них, хитріші на всякі махінації, потім робляться консулами.

— Я — син робітника-металіста з Нью-Джерсі. З дванадцятьох літ працював з батьком на фабриці. Батько мій — соціяліст, то ж і мене змалку привчив ненавидити капіталістів. Певне, я був здатний до науки, і батько віддав мене до школи. Його спонукали й інші товариші з нашого відділу. Скінчивши школу, я сказав, що хочу йти в коледж, де вивчусь, пролізу серед капіталістів і буду в пригоді соціялістам. Батько не мав засобів, але в організації сказали йому: „Хай буде так, — ми теж допомагатимемо“ Тоді ж батько показав мені свій здоровенний кулак, мовляв: „коли зрадиш, то“... Скінчивши науки, став я доктором прав. Вступив до Акційного Т-ва й робив своє діло для організації. Згодом пішов до дипломатичного корпусу й одночасно в місіонерську академію. Це пробивало мені ширший шлях до капіталістичної машини, давало змогу ближче познайомитися з нею. Мені пощастило, і наша організація не жалкувала потім, що витратила на мене стільки грошей. Коли вибухла в Росії революція, американська капіталістична урядова машина — олігархія капіталістів — поклала собі взяти в свої руки всю економіку й політику Росії. На перший початок гадалось загарбати золоті копальні, концесувати залізниці, порти, заводи. Виплачувати за те небагато треба, бо ж борги Росії Америці за військове приладдя, набої дуже великі. Міць Німеччини, страх перед перемогою її, після чого б

американські капіталісти не змогли б одержати свої борги від альянсу, так налякали Америку, що вона мусила оголосити війну. Єдиною метою було: „неодмінно побити центральні держави“. На Росію, як на головне гарматне м'ясо й покірного слугу альянсового командування, покладалося великі надії. Тому взято курс на збільшення впливу на неї й забезпечення своїх ресурсів. Для того нещодавно, до Росії виряджено сенатора Вудса, який має обслідувати російську промисловість, скласти умови з новим урядом Росії про захоплення багатств її і вплинути так, щоб тягти далі війну. Разом із тим, на спеціальних відділах дипломатичного корпусу готувалася ціла купа місіонерів-дипломатів. Вони мали здійснювати той плян, а для того пролізти у всі щілинки урядового, військового, промислового апарату і, таким способом, підготувати цю справу. З дозволу організації я оце й виїхав, щоб розкрити всі ці махінації перед робітниками Росії.

Сегаль змовк.

Деякий час всі теж мовчали, ніби міркуючи, як розв'язати таку мудру плутанину американських політиків.

— А чи не гадаєте ви, товаришу Сегале, що вам буде важко зберегти конспірацію серед місіонерів і мати постійний зв'язок з нашими товаришами в Петербурзі,—запитав Северин.

— Авжеж важко. Але я тепер сподіваюсь на вашу допомогу. Крім того, опріч мене, жаден місіонер не знає російської мови. Конспірацію мені треба зберегти. Це дасть змогу завжди бути в курсі справ і заходів американських капіталістів.

— А ви не боїтеся, що американський уряд довідається про вашу роботу?—несміливо запитав Льова.

— Безперечно, товаришу, тоді мені вже нема вороття. Та хіба тільки й світла, що в американському вікні?

Льова зашарівся. Всі всміхнулись.

— Гаразд, звернувся Северин до Сегалья,—ми маємо ще досить часу. Щось вигадасмо. А от за ці останні одинадцять днів подорожі ви нам допоможете розв'язати проблему нашої роботи в Азії. Треба тільки, щоб нікому і в око не впало, що ви з нами маєте якийсь зв'язок.

— Пусте,—усміхнувся Сегаль.—Ми з Емою удамо таких закоханих, що ніколи буде міркувати про щось інше.

Зав'язалась бесіда про особисте життя. Товариші перекидались думками про перспективи революції в Росії, невідоме складне майбутнє.

За короткий час Сегаль і приятелі були такі близькі один одному, що ладні були передати новому товаришеві все, що в кожного було на думці. Здавалось, їх розмові не буде кінця.

Сіра смуга ранку почала розвіювати нічну темряву вузького круглого віконця кабінки й нагадувала товаришам, що час спочивати.

Лягаючи спати, Сегаль бачив, як сивенький підвів голову, подивився на нього, похитав головою, зиркнувши в тьмяне віконце, щось пробурчав і знову захріп.

Ховаючись під ковдру, Сегаль усміхнувся. Але заснути ще довго не міг. Рої думок свердлили йому мозок.

VI

НЕЗАБАРОМ ЗЕМЛЯ

З того часу на пароплаві вже не було змагань, лементу.

Більшовиків зовсім стало не чути. Вони майже не з'являлися серед інших емігрантів, ні на чар-

дак, ні в сальонах, а в розмовах під час спільного обіду завжди обминали все, що могло спричинитись до свар та суперечок.

Причини такого пацифізму більшовиків чи, власне, їхнього ідеологічного ватажка Северина емігранти вбачали в тому, що йому впали на голову особисті неприємності, бо, мовляв, його коханка Ема наставила йому роги.

Серед емігрантів виявились навіть патріоти, що гудили Ему, яка зміняла хоч і більшовика, а все ж свого земляка, на якогось американця.

Проте, внизу, в більшовицьких кабінах, кипіло життя.

Северин, Міро, Стьопа, Льова розробляли плян роботи в Азії, вивчали мапи, складали листівки, деклярації, всілякі діаграми, шифрували листи, вивчали ті краї, де мала розгорнутися їхня робота. А щоночі до компанії прилучались Сегаль і Ема.

Відтепер зв'язок із Новим Світом через радіо був безнастанний. Товариш із пароплава через повітря, за тисячі кілометрів, радили товаришів по той бік океану.

Тим часом день, що його вирахував ретельний капітан, день прибуття „Рембрандта“ до Йокогами наближався.

Пасажири, яким таки остогидло надокеанське життя, нетерпляче ждали землі.

Нарешті на сході замаячила темна пляма сухо-долу.

— Япанія! Йокогама!—лунало на пароплаві.

І за цим покликом з кают і „румів“, мов звірі з кліток, пасажири сипнули на чардак.

Капітан оголосив, що о 4-й годині по обіді будуть у Йокогамі. А тепер була тільки шоста година ранку. Пасажири, знервовані, метушились по кабінках, виходили на чардак, вишукуючи вигідних

місце біля облавка й на катрашці, звідки краще можна було спостерігати берег-землю.

Ема була на прові пароплава. Вона сиділа поруч Сегалю на кодольному колесі й милувалася на ранкову красу океанського простору.

— Дивіться, Міро, яка краса!—промовила Ема показуючи на океан.

— Чудово!—відповів той, схиляючись на облавок, і обіймаючи зором блискучосиню поверхню змертвілого океану.

Сонце тільки-но виглянуло з-поза океанського простору. Своім ласкавим теплим промінням воно голубило поверхню велетня, лагідно відганяючи застиглу сірину нічної імлі, що гойдалась над водою.

Пароплав гострою провою уперто різав глибину, здіймаючи обабіч біле шумовиння. Табунці летючих рибок раз-по-раз здіймалися попереду пароплава і мчали просто себе, полискуючи на сонці своїми павутиновими крильцями. Сердешні грілися у верхніх теплих шарах води, коли страховище-пароплав заскочив їх. З переляку, вони порскали в повітря, втікаючи від небезпеки.

На чардаку був шум, веселий гомін пасажирів. Всіх опанувала радість.

— Крейсер! Крейсер!—залунав чийсь дзвінкий голос.

В далечині над водою маячила чорна крапка, що чимраз більшала. За кілька хвилин величезний, темний на колір пароплав широким колом обгинав „Рембрандта“. Крейсер майже ввесь сидів у воді, і зверху тільки видніли невеличкі чотири димарі та високо перед ними на прові маяв японський прапор.

На „Рембрандті“, на довгих мотузах, потяглися до щогол різнобарвні прапорці: цими мореплавськими літерами він давав знати вартовому крейсерові про себе й свій рейс.

Крейсер мовчазно обійшов навколо „Рембрандта“ оглядів його своїми таємничими зоровими трубами і, знявши чорну хмару диму, стрілою полетів у той бік, звідки з'явився, за момент зникнувши за обрієм.

— Добре вартують,—промовив Стьопа, вийнявши з рота люльку й плюнувши через облавок.

За кілька годин „Рембрандт“ обминав величезні океанські форти японського мілітаризму, що в далечині визирали з-під води.

По обіді „Рембрандт“ уже підпливав до Йокогамської затоки і за півкілометра від гавані об'якорився.

В ту ж мить до нього пристав мініатюрний катер.

Кілька агентів охорони японської держави шпарко збігли спущеними з пароплава східцями на чардак.

Щільно стягнені в мундири, з безліччю понашиваних блискучих гудзиків, вони здавалися якимись дитячими цяцькованими ляльками. Їхнє однакове поведження й одноманітні обличчя наводили на гадку, що ці урядовці є сини однієї сім'ї, одного батька, однієї школи...

— Перша кляса—документи!—гукав шкіпер пароплава.

— Друга кляса—до сальону першої кляси, і приготувати документи!

І японські агенти моторно переглядали списки й документи пасажирів.

Вони буркали щось один до одного, робили позначки на пашпортах, повертали їх пасажирам і заклопотано викликали інших. Час од часу один з агентів розгортав альбом з фотографічними картками, ніби не уважно поглядав на чергового пасажира й гострим поглядом зорив за своїми фото-малюнками.

Пасажирам здавалось, що він ліниво розглядає якийсь „свіжий“ англійський ілюстрований журнал; і лише досвідчений погляд міг розгадати, чого він там шукає.

— А це що?—запитав агент Северина, розглядаючи писаний не англійською мовою документ.

— Пашпорт,—відповів той.

Тоді урядовець передав документ своєму колезі з альбомом. Той подививсь на синє посвідчення з фотографічною карткою й спитав Северина по-російському.

— По-якому це писано?

— По-українському.

— Що то таке?

— А такий нарід є в Росії на півдні.

— Хто видав?

— Представництво робітників цієї народности в Америці, що тепер заступає консульство.

Япанці щось погомоніли між собою, усміхнулись, зробили позначку на документі й повернули його Северинові.

Пашпорти у всіх перевірено. Нікого не взяли за ворога Япанської держави й капітанові сказано, що пароплав може причалити до пристані.

Піднято ківу, і пароплав рушив.

Не встиг він дійти до пристані й перекинути східні, як хмара крамарів з оклунками на плечах сунула на чардак. За хвилину скрізь, де тільки було можна, навіть у вузьких коридорчиках та сальонах — розташувались крамарі. На підлозі, на столиках, де тільки знайшлося вільне місце, порозстелювали ряденця з куги й на них повикладали всі дива япанського кустарного виробництва.

Тут було все, що хочеш, починаючи від коштовних годинників та зашпінок япанського гатунку аж до зубних щіток та япанського одягу.

Можна було дістати й вина, лікеру з загадковими латинськими написами: „для хорих“, „без алькоголю“, поштового паперу і конвертів зроблених з тонісіньких шарів дерева.

Гомін стояв, як на ярмарку. Крамарі намагались якнайшвидше щонебудь продати і, користучись зачаруванням подорожніх, правили ціни не згірш за перекупок із Сухарівки або Києво-Печерської Лаври

Але пасажери цінували, все на американські доляри, вважали, що все дуже дешево, і кожен хотів купити якунебудь дрібницю на згадку. Особливо цим користувались продавці всіляких „золотих“ і срібних речей; сновигаючи з своїми скриньками скрізь по кабінах, вони чіплялись до кожного пасажера, пропонуючи купити чудової японської роботи, „широкого“ японського золота обручки, шпильки, запиналки...

VII

В ЯПАНІЇ

„Пасіфікі!“ „Орієнталь!“ „Палас!“ „Йокогама!“ — вигукували на всякі голоси посланці готелів, що стояли рядами біля виходу з пароплава.

— Фан-си¹ Шанхай! Мат-су! Корея! Токіо!—гукали китайці й японці.

— „Інтернаціонал!“ „Росія!“—запрошувало поросійському двоє японців.

Емігранти-росіяни накинулись на цих двох.

— З „Росії!“ З „Інтернаціоналу!“—нас п'ятеро! нас семеро!—гукали росіяни-пасажери, намагаючись парекричати ввесь той ярмарковий гомін що розлягався навкруги.

¹ Кімнати.

— Гаразд, гаразд... Де ваші речі? Прошу не турбуватися,—спокійно втихомирював япанець-посланець готелю стурбованих росіян, що бігали з речами то в кабінки, то назад на чардак.

— Нас четверо,—звернувся до посланця з „Інтернаціоналу“ Льова,—і чотири валізи. Речі в ту ж мить, немов невидимими руками, були підхоплені й зникли з чардака.

— Автомобіль „Паласа!“—горлав на березі сивенький місіонер.

— Хто прибув до консула?—гукав шофер з чорного новенького критуго автокеба.

— Сюди! П'ять на паласовий, шість—на консульський!—порядкував сивенький, розсаджуючи своїх колег-місіонерів на автомобілі.

— Отже, завтра в „Паласі!“—промовив до Еми Сегаль, тримаючи її за руку, щоб вона не посковзнулась на східцях, якими вони сходили з пароплава.

— Адью!—гукнув Сегаль приятелям-росіянам, що поралися коло своїх речей, накладених на дві колясочки, запряжені япанцями...

Автомобілі загули і, знявши куряву, зникли.

Деякі емігранти вже сідали на візочки рикш, цих людей, що працюють замість коней... Вони стояли довгими шерезами на пристані біля пароплава навперейми підсовуючи свої візочки пасажирам, що вибирали найкращі візки, найкремезніших рикш.

— Гидко!—промовив Льова.—Ходім пішки.

— Авжеж ходім,—згодився Міро.—Якось моторошно їздити людьми.

— А ви подивіться, з яким докором дивляться на нас он ті двоє рикш. Мабуть, клянуть, що не даємо їм заробити,—промовила Ема, показуючи на двох обшарпаних візників-рикш, що стояли осторонь із своїми облізлими візками і, певно, не важилися

стати разом з іншими рикшами в розмальованій одежі з гарними блискучими візками.

— І то правда,—промовив Стьопа, зідхнувши.— Ім не до нашої висококультурної моралі жалощів до людей. А от не поїдемо ми, і вони з дітьми будуть сьогодні без хліба...

— Власне тут нема нічого дивного,—промовив Северин.— Це нам здається так тому, що ми не звичаїлися до нових обставин — азійських соціальних умов. А коли порівняти кожного робітника в Європі, хіба на ньому не їздять? Хіба він цілий вік свій не возить на собі капіталістичних свиней? Хіба тягар рудокопа легший за тягар рикші? На рудокопів уже не звертаєш уваги — звикли. А от це—новина. На перший погляд ніби не можна порівнювати їх, а справді воно однаково—обидва раби, обидва везуть.

Приятелі вийшли вже за пристань.

Перед ними кучерявився невеликий парк. Європейського стилю будинки утворювали симетричні чистенькі вулиці, щедро всипані ринню. Навкруги панувала тиша. Порожні рикші сумно тягли свої візочки.

А наймані бадьоро мчали, пластично киваючи п'ятами:

Чудовий парк, дарма що була осінь, ще зеленів. Кучеряві дерева із темними стовбурами, мов коливаючи своїми вітами від легкого вітерця, кидали теплу тінь на зелену підстрижену травицю. Всипані жовтим морським піском рівні стежки генген простягалися між деревами й грядками квіток і вабили в свою далечінь нових гостей. Оправлений в зелені береги та вбраний у лапчасті рослини ставок посеред парку надавав йому ще більшої краси. На містку, що простягся через ставок, товклася дітвора й барвисто вбрані япанки.

Поспинавшись на поручні, япанки схилились до води й кидали туди крихітки, щось пояснюючи дітям.

Дітвора аж заходилася від сміху, косенькі оченята радісно горіли; дітки вихоплювали з рук япанок крихти й собі кидали в воду, де чулось хлюпотіння.

Біля містка, на поверхні води метушилось сила риби; тут були величезні голівлі, мініятюрні рибки всілякого кольору й форми. Рибки табунцями сновигали біля містка, сподіваючись, певне, на поживу. Вони зовсім не боялися ні людей, ні дитячого вереску.

— Яка сила риби!—здивувалась Ема.—У нас, гадаю, давно б спустошили ставок.

— Певне, вже звичай—не чіпати того, що дає загальну, коли не користь, то дітям розвагу,— зауважив Стьопа.

Одна япанка, уздрівши в руках декого з приятелів валізки, щось сказала дітям, і ті почали оглядати європейців. Але за мить, мабуть не побачивши в них для себе нічого цікавого, почали знов бавитися з рибами.

— Чи всі діти бавляться тут?—звернувся Северин по-англійському до япанок.

— Чому всі,—відповіла одна з них.—Звичайно тут здебільша місцеві. „Загірні“ тут не бувають...

Що воно „загірні“, товариші не розуміли.

— А як розуміти „місцеві“?—запитала Ема.

— Просто, ті що тут торгують, урядовці тощо,— пояснила япанка.

— Значить, тут є ще окрема порода людей— „загірня“,— промимрив Міро.—Це як „квартильні“ в Джерсі.

Приятелі рушили з парку.

Готель „Інтернаціонал“ містився на одній з вузьких тихих вулиць європейського кварталу,

в звичайному двоповерховому домі, які будують японські підприємці щоб, наймати емігрантам-купцям та службовцям.

В залі, що була і за ресторан, і за вітальню, було позно людей. За гомоном не чути було власного голосу.

Біля столиків уже сиділи подорожні, що прибули на рикшах раніш. Їх обліплювали земляки, що приїхали до Японії давніше й тепер навперейми намагались розповісти новим про тутешнє життя, про новини з Росії та розпитати про Америку.

Новоприбулих умить обступили й потягли до столиків. Почалося знайомство: кожен намагався виявити з приводу цього свою радість, кожен намагався сказати щось приємне, хоча всякий знав, що за кілька день, а, може, годин і хвилин, багато з них, як це завжди, будуть один одному ворогами. Мов сороки зацокотіли йокогамці до рембрандців.

За кілька хвилин товариші вже дізнались, що в Йокогамі живе з півсотні реемігрантів з Америки до Росії, що живуть вони по дешевеньких японських готелях або за безцінь винайнятих хатках дізналися і про те, що тут є і есери, і есдеки, і інтернаціоналісти, і анархісти, і просто емігранти, та навіть кілька більшовиків... Останнім, як і анархістам, їхати до Росії заборонив консул, бо таке надійшло розпорядження від Керенського. Деякі емігранти тут живуть з власної волі, боячись виїздити, бо там, чути, почалась, якась анархія; приятелі дізнались про те, що деяким із них консул видає на прожиття по чотири єни щоденно, а деякі бідують; що, крім реемігрантів, у Йокогамі живуть ще поміщики, князі, генерали та фабриканти, що повтікали з Росії; що в Японії ждуть приїзду царівни Тетяни, яка має прибути передягнена на селянку; що, нарешті, хазяї готелю

„Інтернаціонал“ — двоє есерів-реємігрантів, яким шкода стало переїжджих росіян, і вони заснували готель; що в готелі платня дві єни на добу й що, проте, багато реємігрантів не мають змоги жити в нім, бо в японських хатках вони платять тільки по 25 центів на добу!

Всі ці новини старі мешканці-реємігранти один поперед одного розповіли прибулим.

Звичайно, це саме розповідалося кожен раз усім тим, хто сюди прибував з Америки чи інших країн.

Тимчасом господарі готелю, двоє досить поважних джентлменів, вбраних „à la американ“, подавали чай. А між емігрантами вже почались суперечки. Що має бути в Росії? Чия більшість буде в установчих зборах? Чи пройдуть туди більшовики?

З розмов виходило, що більшість присутніх були однієї думки про майбутній політичний лад у Росії, і своїми суперечками кожен намагався довести, що саме він передбачає події, а не хто інший.

Надворі вже смеркло; яскраве електричне світло додавало всім жвавості. Знизу з куховарні запахло смаженим, і господарі оповістили:

— Є вечеря! Хто має бажання?

Знадвору рипнули двері, і до вітальні вскочив юнак у сорочці російського крою.

— А, Центар!—залунало з усіх кутків залі.— Ну, що там є цікавого у ваших більшовицьких інформаціях? Чи швидко матимемо йокогамську загірню республіку?!

— Добре, добре, дурисвіти, хутко відповів Центар, беручи шклянку чаю, що сиротою стояла на шинквасі, і приєднавшись до ближчої компанії.

— Ну, хто прибув? Які новини? Все ваш брат іде...—питав він, весело оглядаючи прибулих.

— Ема!—скрикнув він, вгледівши її, і схопився з стільця.—Оце так! І ви приїхали? Ну, тепер буде біда нашим у Росії,—шуткував він, вітаючись з нею.

— Я гадаю, нам краще перейти до кімнати,—пошепки звернулась Ема до Северина.

— За пару день звільниться ще дві кімнати,—тим часом поясняв Кіквадзе, один з господарів, пригладжуючи на голові сиве волосся, що не хотіло слухатися й вихором стирчало на потилиці.

— Гаразд, ми беремо поки ті, що є, — відповів Северин, зиркнувши на Ему.

Приятелі підвелись. Ема, замість запросити Центара, передала йому свій маленький саквояжик.

Доки вона розпаковувала речі, а решта допомагала їй упорядкувати кімнату, Центар почував себе ні в сих, ні в тих, переводячи погляд з Еми на Северина.

— Говори з ним, як із своїм,—це ж більшовик!—кинула Центарові Ема, лагодячи ліжко,—я затулю вуха від ваших комуністичних секретів,—засміялась вона.

— Коли ви, товаришу Центаре, гадаєте, що Ема меншовичка, як, може, знали її колись,—звернувся Северин до нього,—ви дуже помиляєтесь. Тепер вона вже наша спільниця...

— Ема! Ви?—кинувся Центар до неї, простягнувши руку,—невже? З такої запеклої угодовки стали людиною?

— Ну, гаразд, гаразд. А ви ще нахвалялися колись мене побити,—сварилась вона пальцем і дружньо стиснула його простягнуту руку.

З другої кімнати увійшли Міро й Стьопа.

— Це теж наші,—сказав Северин, кинувши на них.

— Чудесно!—радісно промовив Центар, стискаючи товаришам руки.—А тут уже не знали, що його й робити.

— Шергель теж тут,—звернувся він до Еми.— Тільки тутечки, в „Інтернаціоналі“, він не буває. Уникає зайвих балачок з тими, що там, у залі. Там є такі, що в консула за дозорців; не те, щоб за платню, а так — меншовицько-есерівський обов'язок. Бачте, консул має наказ від посла з Токіо, щоб виявляти, хто з тутешніх росіян має більшовицький або анархістичний дух, щоб їм не давати жадної допомоги, ні дозволу на переїзд до Росії. Шергель зовсім не з'являвся до консула ні по візу, ні по допомогу. Гадає якось нелегально вибратись звідси.

— Де ж він живе?—запитала Ема.

— Нас четверо. Ми комуною винайняли тут японську хатку й сидимо в ній. Біда лише, що немає грошей, а то все гаразд. Самі по черзі куховаримо. Завтра куховаритиме Федоров. Надзвичайний дивак. Українець. Прибув оце з Петербургу й хоче їхати до Ванкувера, та нема за що, тому й сидить.

— Як? від революції тікати до Америки?—запитала Ема.

— Ні... він, певно, має якесь доручення з Петербургу... Такий славний хлопець. Якби не він, ми б таки добре голодували, а то зранку зникне й до півдня принесе 40—50 центів, і ми маємо обід. Він шофер, гарний автомобільний технік; дістає роботу в ремонтній майстерні... Нам, гамарникам, кравцям та рудокопам, тяжко тут добути роботу.

З розмови виявилось, що Вася Центар робив на гамарні в Чікаго, там пристав до с.-д. партії більшовиків.

Виїхавши звідти, оце півтора місяці сидить разом з іншими емігрантами в Японії, затриманий від консула.

— Скажеш, Васю, Шергелеві,—звернулась Ема до Центара,—щоб завтра прийшов сюди, не за-

ходячи до залі. Звідси ми разом підемо до вас. Обідати будемо у вас. Федоров хай не йде завтра заробляти.—І Ема сунула йому в кишеню кредитку.

— Гарзд, я скажу всім, щоб не розходились. Нарешті хоч трохи розважимося. А то сидимо, як печені.

Тільки Центар вийшов, до кімнати зазирнув Кіквадзе.

— Приніс якийсь англій, — коротко муркнув він, подаючи Емі рожевого пакетика.

— „Приходьте завтра о шостій в „Палас“ вечеряти. Ваш Джон“, — голосно прочитала Ема, і додала:

— Завтра матимемо новини.

VIII

НОВИНИ

Вранці другого дня прибув Шергель. Це був вродливий молодик, років двадцяти п'яти, із шляхетними рухами й поведженням; його звичайно замислений погляд під час розмови раз-по-раз змінювався на веселий і навіть дитячо-наївний.

Ема ще раніш розповіла про нього. Він кравець. В Америці опинився ще хлопчиком і тому знав мову, як справжній американець: не дурно ж він був громадянином „вільної“ країни. Шергель досить ґрунтовно знався на теоретичних засадах марксизму, був досить розвинений і через те відзначався серед товаришів у відділі; його інакше ніхто й не прозивав, як „інтелігент“. Увесь час, вільний від кравецької праці на фірму Стенс і К⁰, він віддавав книжкам, витрачаючи на їх майже весь свій заробіток.

Під час розмови, коли Северин інформував його про наміри роботи в Азії, Шергель то червонів, то полотнів, ніби переживав якусь внутрішню боротьбу. Нарешті він хитнув головою, немов щось одганяючи, зідхнув і відказав:—Гаразд, я лишусь.

— Треба неодмінно повести справу так, щоб про вас забули землячки-емігранти,—почав він свої зауваження. Я майже не буваю серед них. Так само роблять і інші мої товариші, окрім Центара, що править у нас за дозорця. В Токіо є ще двоє наших — Баранов з дружиною: працює він у конторі акційного товариства експорту шовку. З ними ми маємо постійний зв'язок, але тутешні землячки їх майже зовсім не знають. Доречі, Баранов може бути вигідним зв'язком з товаришами в Америці. Від нього можна пересилати туди все, що потрібно буде. Він тут буває щонеділі.

— Отже, нас тут є десятеро. О, це така родина, що може багато наробити шкоди капіталові!— Шергель з радощів потирав руки і з піднесенням почав розповідати товаришам про життя Японії.

— Взагалі, життя тут спить. Ви бачили, наприклад, робітників на пристані—там їх цілі юрби. Поліція над ними має таку силу, що їм і на думку не спадає яканебудь організація. Вона сама їхня організаторка. Наприклад, приходить пароплав—треба вивантажувати. Робітники купчаться біля гавані. Наймач заздалегідь прицінюється до кожної артілі і, вибравши поцінну, дає знати поліції, яка артіль має вивантажувати. Іноді трапляється, що деякі артілі бувають без роботи по кілька тижнів. Це призводить до того, що робітники мусять робити за безцінь. Поміж ними жахна конкуренція й ворожнеча.

Шергель замислився.

— Але невже нема жадного способу збити таке крутіство?—запитала Ема.

— Засоби японської влади не брутальні—вони чемні і безпосередньо навіть не помітні для робітництва. Пам'ятайте, що Японія використовує всі досягнення Європи й Америки. Тільки японці беруть з них найкраще, комбінують з власним і тоді пристосовують до своїх умов.

Шергель добув цигарницю й почав крутити цигарку.

— Японці дуже здатні до перехоплення чогось їм потрібного чужоземного... Погляньте на їхню техніку, господарювання, мілітаристичну систему! Скрізь ви знайдете багато чужоземного, тільки так пристосованого до їхніх умов, що й не пізнаєте. Наприклад залізниці побудовано на німецький кшталт, а залізничий рух—за американською системою; на пошті знайдете російську тяганину та австрійський формалізм.

— Але, товариші,—схопився Шергель, зиркнувши на годинника,—я вам теревені правлю, а нам час рушати.

— Це „Китайський торг“,—пояснив Шергель, коли вони вийшли за ріг вулиці.

Сила мініатюрних дощаних крамничок тісно ліпились одна біля одної іншій, лише одступаючи на крок, щоб дати „вулицю“ в інший бік, де так само тяглись ці мініатюрні крамнички.

Крамарі, китайці і японці, метушилися біля сумних покупців, що вешталися від крамнички до крамнички, ліниво розглядаючи порозкладуваний на показ крам. Опріч крамниць, тут були всілякі майстерні парасолів, годинників тощо. „Ломбарди“ та „Чендж офіси“¹ траплялись майже через кожну крамничку.

Цілі купи обшарпаних японців, і китайців з якимисьь клунками та дрантям під пахвою блукали побіля

¹ Розмінна контора.

крамниць: вони, здавалось, були чимсь заклопотані і безнадійно позирали на крам.

Між ними сновигали й їхні бадьорі рухливі землячки. Вони зиркали досвідченими поглядами на клунки, іноді підходили до кого з „клунками“, мацали і питали: чи не продажне?..

— „Ченджі“,—промовив Шергель, кинувши на одну з розмінних крамничок,—це біржовий барометр капіталістів. Коли ви хочете дізнатись, як справа з нашим рухом у Росії,—не читайте газет, зайдіть до „ченджа“. Поширюється наш рух—ціна за російський карбованець буде меншати; іде гарно справа керенщини й буржуазії—ціна йтиме вгору.

— Тут можна розміняти які хочете гроші; на цьому вони мають добрий зиск.

Товариші тим часом вийшли з торгу до прибережної вулиці.

— Отих ченджів тут стільки, наче вони захопили—цілу Японію?—сказав Міро.

— Щоб пак!—провадив Шергель.— Це павушня облутує всю Азію. „Ченджи“—той гачок, що ним фінансовий капітал Європи й Америки тягне з Азії рибку. Від „ченджів“ залежить усе, що зветься ринком. Не думайте, що тільки японці захоплені ним. Ото бачите?—показав він рукою на величезний палац, що визирав з гущавини зелених віт,—то знаменитий „Палас“! Там живе вся аристократія, буржуазія, що втекла з Росії. Вони теж „ченджують“, тільки вже на широку ногу. Вони скупляють царські, думські гроші й вивозять до Америки.

— Невже вони мають з цього вигоди?—запитала Ема.

— Атож. Наприклад, тут, у Японії, російські сто карбованців коштують дванадцять-п'ятнадцять ен, цебто шість-сім американських доларів, а в Сполучених Державах сто карбованців можна

продати по п'ятнадцять-вісімнадцять доларів. Бачите, які грубенькі відсотки вони заробляють, коли цих грошей везуть на сотки тисяч.

— Чорт зна що,—обурився Льова —А я, дурень, виїжджаючи з Америки, купив сто карбованців за двадцять п'ять доларів. На них можна було тут купити аж триста карбованців!

— Капіталісти і тут і там не гублять свого,— промовив Стьопа.

Після каналу дорога стрімко пішла вгору.

— Який чудовий краєвид!—мимохить скрикнула Ема, коли приятелі досягли верховини.

Ліворуч у низовині блищав безмежний океан; вітрець ледве ворухив його поверхню, допомагаючи повзти каючкам та дубам. В далині, на обрію, де майже не можна відрізнити неба від води, поволі зникав пароплав. Позаду, видно було, як на долоні, всю Йокогаму, що своїми різностильними будівлями чарівно спліталась у художнє мереживо.

Праворуч і спереду простяглася зелена гора, що тонула в кучерявих деревах—і коли б не дахівки, катрашки, що підіймалися де-не-де вище дерев, можна було б гадати, що тут нема жадного житла.

— Ото щасливі люди!—кинула рукою Ема на одну будівлю серед розкішного саду.

— Атож...—загадково усміхнувся Шергель.—Ця гора зветься „чужоземною горою“. Тут живуть мало не всі представники європейських капіталістичних урядів. Звичайно, їм не зле живеться.

Уздовж брукованої вулиці обабіч, обведені штахетчастими парканами, тяглися безмежні городи-парки; в глибині, серед зеленої гушавини, маячили різного стилю будиночки, палацки. На дверцятах парканчиків блищали мідяні дошки з різними написами: „Консул Еспанії“, „Представник акційного

Голяндського Т-ва „Товге“, „Дослідча контора Науково-Економічного Т-ва Лондон—Нью-Йорк—Йокогама“ і т. ін.

— О! бачите?—вказав Шергель на таблицю, що причеплена була над широкими штахетчастими ворітьми.

ЛІКАРНЯ Й САНАТОРІЙ ЛІКАРІВ СПЕЦІЯЛІСТІВ
НА ВСІ ХВОРОБИ

— Хто в ній лікується? Хто має змогу бути здоровим? Бідноту й ворожбит вигоїть,— спере-сердя промовив Шергель.—Це найкраща частина гори. Там, на її північнозахіднім боці, живе японська голота. Кубло японської бідноти. Її ніби навмисне сховано від стороннього ока. Там скупчено десятки тисяч люду серед болота, патьоків. Мов оселедців, набито в брудних, тісних розчавлених та погнилих від давнини фанзах. Там квінтесенція злиднів. Ви ще побачите оте диво...

— Може, це якраз про них і казала японка біля ставка?—звернулась Ема до Северина й Міро.—Пам'ятаєте її слова: „тут не бувають загірні діти“

— От-от-о-о!—підхопив Шергель,—це про них і була мова. Їх всі звать „загірніми...“ В Токіо звать такі квартали „затрамвайними“, в Куо-то—„брудними“, в Нагасакі—„фабричними“. Тут не писни про... Тисячі очей слідкують за кожним. Не думайте, що на те є тільки поліція! Ні, тут взято в шори всіх—од кухаря до купця й кожного урядовця!

— Цебто?—буркнув Стьопа, що ввесь час подорожі й Шергелевих пояснень безперестанку пахкав люлькою.

— Їхнє шпигунство у всіх галузях життя—це просто якась чудасія. Приклад: в готелі „Росія“, що держить один російський спекулянт, перебував купець з Владивостоку. Він накупив краму і деяким купцям обіцяв виплатити готівкою до від'їзду з Йокогами. Але йому треба було навідатись ще до Токіо. Про від'їзд його навіть господар готелю не знав, бо всі ж речі його лишалися там. Та не встиг купець приїхати рикшею на станцію електричного поїзда, як до нього з'явилося двоє залізничних жандарів і порадили повернутись назад та повиплачувати борги своїм кредиторам. Сміху було в готелі—до нестями!

І Шергель весело зареготав.

— Кожен рикша тут мусить бути наглядачем свого району; кожен льокай, купець повинен служити „порядкові“ Звичайно, ні тому, ні другому не завадить дістати за ці послуги якийсь цент. Я певен, вони вже знають, що в вас буде завтра на обід.

— Виходить, про політичних і говорити нема чого?—запитав Северин.

— О, щодо цього, їх ще ні одна країна не перевершила. Не потурайте на те, що ви можете жити тут без пашпорту, як вільні громадяни. Вони мають такі способи ізоляції, що просто диво. Ніде в Європі того не знайдете. Нещодавно тут було двоє емігрантів-українців—Біляч і Сильнов. Довідавшись про рух на Україні тутешні емігранти попрохали їх прочитати кілька лекцій з цього приводу. Доречі, консул теж їх затримав тут і не давав дозволу виїхати так само, як і більшовикам та анархістам. То ж вони й прочитали кілька рефератів. Емігрантів було—сила! Японська „охоронка“ стурбувалася—і, певне, поклала собі викурити їх. А яким способом? Їх запросили до поліції, почасти вали чаєм, запашними сигарами, розпитали про те, чи мають вони читати ще коли реферати, і т. ін.

Все це ласкаво, чемно, приязно. І більш нічого. Але другого дня вранці, не встигли лектори ще прокинутися, як до них постукав служка готелю і сповістив, що „прийшли від мера“. Лектори миттю були внизу. Там чекав на них агент поліції, що почав розпитувати, як їм спалось, чи довго вони ще мають бути в Йокогамі, і після цього пішов собі геть. Та на цім не скінчилось: в обід він знову прийшов і питав те саме, а ввечері теж... Так регулярно щодня.

— Спочатку вся ця комедія дуже бавила наших лекторів. Але за тиждень їм це так остогидло, що земляки вирішили тікати геть під три чорти, аби не почувати щохвилини, що до них прийде чемний гість. Не думайте, що вони не виганяли цих агентів. Ще й як! Але ввечері або другого дня з'являвся новий—ще завзятіший і безсоромніший, і повторювалась та ж історія із здоров'ям, од'їздом і т. ін. Тоді вони порішили гостро полаятись із консулом, щоб він поклав їм візу на виїзд. Прийшли до нього і не встигли розкрити рота, як мали перепустки. Все було заздалегідь зроблено. Мер, певно, своєчасно все уладнав із консулом. Навіть дістали дурно залізничні квитки.

— Не було б шастя, та нещастя помогло!—усміхнувшись відказав Северин.

— Звичайно. В листі з Фузану вони писали сюди Федорову:

„Не встигли ми прибути на пароплаві до Фузану, як нам назустріч на чардаці котиться пузатенький япанець; здалеку зняв кашкета, зирнув до записної книжечки, що тримав у руці, весело усміхається й питає:

— Ви містери Біляч і Сильнов?

— Атож. А що?

— З приїздом вас! Значить, шасливо прибули й будете їхати на вокзал?

— Авжеж.

— Щасливої дороги!—Пузатенький чемно вклонився й знову почимчикував назад.

— От бачите, як чемно все це в них робиться...—закінчив Шергель, усміхнувшись.

— А тепер сюди,—показав він вузьеньку вуличку праворуч, що спадисто повертала з гори вниз.

— Зараз побачите наші апартаменти й нашу любу комуно. Недалеко звідси живуть „загірні“.

Вуличка тяглась ніби яром посеред облупленої від дощів гори. За кілька хвилин з-за рогу виринула фанза. Вона приліпилась до гірської стіни, запліснявілої від патьоків води, що прорила в землі поза хаткою рівчаки. Це була новенька, ще недобудована китайська фанза, ще без присінків і з незаліпленими папером вікнами.

— Ось і наш палац!—промовив Шергель,—заходьте до господи!—запросив він гостей.—Тільки черевики скидайте в сінцях, а вже в панчохах лізьте до кімнати.

Компанія слухняно поодинці почала увіходити в сіни. Там приятелі скидали черевики й босоніж вже влазили до кімнатки крізь малесенькі низенькі двері.

— О, та тут чудесно!—засміялась Ема, оглядаючи кімнатку.

— Особливо для ревматизму,—вставив Северин, ступаючи по солом'яних матах до середини.

Хата була низенька, шілини в дошаних стінках були добре запхані папером; ніяких меблів чи подібних до них речей не було. У фанзі було холодно.

У присінку, що був на другім боці хистки, жевріло...

— Федоре! де ти? Покинь свою картоплю!—Наче яке велике діло!—гукнув Шергель.

— А що—не велике?—відгукнувся бас.—Чи не за це ми боремось?

З кута вийшла кремезна постать, яких американські капіталістичні лікарі залюбки беруть на роботу до своїх хазяїв.

Федір весело всміхався, вишкіривши зуби, і простягнув свою лопату-долоню. Від її потиску Ема несамовито скрикнула й затріпала рукою, немов обпекла її.

— Хай вам абищо. Коли так будуть усі тиснути, то з долоні стане віхоть,—жартівливо промовила Ема.

— Нічого, це не зле,—мугикнув Федір.

— Що ж ви, Федоре, надумали знову тікати до Америки?—запитала Ема.

— Авжеж. „Не всидячки, не влежачки—погубила сережечки“, як кажуть. Таку вже маю вдачу. Оце чотири місяці тому виїхав з Нью-Йорку до Петербургу, а тепер знову назад.

— Чого ж киснете тут у багні?—відказала вона, кивнувши головою на запліснявілу стіну.

— А так—нема грошей. Написав до Фріско. Тільки одержу—негайно виїду,—пояснив Федір, повертаючись до свого кута з багаттям.

— Ні, товаришу, це чорт зна що,—обурився Северин.—Зараз же треба забиратись звідси. Ви такий ревматизм схопите, що страх.

— Так, це правда,—зауважив Шергель,—здається, дехто вже схопив його,—і він подивився навкруги.—А де ж Центар і Сеня?—запитав він Федора.

— Зараз прийдуть. Пішли по пошту.

— Ми дістаємо тут деякі харбінські жовті газети та наш далекосхідній „Червоний Прапор“,—пояснив Шергель. Він добув із драного чемодана купу газет.

— Диви!—вигукнув Льова, глянувши на першу сторінку „Червоного Прапора“.—Наші перемогли

на Далекому Сході! До думи обрано аж одинадцять... а кадетів тільки шість та дев'ять угодівців.

— Далекосхідчани ще бавляться іграшками,— буркнув Федір із свого кутка.

— Там не вистачає коштів на видання газет,— звернувся до приятелів Шергель, показавши на заклик про допомогу видавництву.

— Умгу... ще бідні,—але не завжди ж буде так,— знову загадково прогомонів Федір.

Доки товариші переглядали газети, перекидались думками, Федір уже лагодив обід.

Він розстелив серед кімнати „Харбінський Листок“, поставив на йому казан, чайник, філіжанки, ложки, нарізав хліба.

— Ну, вже,—заявив він.— Можна обідати. Тих не будемо ждати, бо однаково не стане посуду.

— Прошу, покуштуйте страви нашого універсаліста,— жартував Шергель, запросивши рухом руки присуватися.

Після того, як приятелі спробували страви, заявлено було, що борщ напрочуд смачний, що ніхто не їв такого в Америці. Федір сидів біля вікна й усміхався. Йому не стало ложки, і він переглядав газету.

Коли товариші взялись до чаю, прибули Сеня й Центар.

Сеня привітався з гостями і сказав Федорові, що, крім газет, одержав для нього листа.

Федір неймовірно подивився на Сеню й запитав:

— Де?

Той витяг з пазухи і розгорнув величезний, на півметра, конверт, зроблений з японського тонкого паперу, яким обліплюють вікна.

Всі зареготали.

Федір поважно розгорнув папір, що був тільки зложений, як конверт, вийняв малесеньку записочку й подав Центарові.

— Читайте, пане секретарю!— велично наказав він.

І той голосно прочитав: „Після довгих шукань нам, депутатам, пощастило знайти паперового шовку, що ви, шановний кавалере, зможете зробити з нього квіти для вашої красуні“.

Шергель і Федір засміялись. Товариші теж усміхнулись, але не розуміли, в чім річ.

— До нього, бачте, щодня навідується одна старенька япанка з зіллям для страви. Іноді вона дає йому набір. Одного разу Федір вийшов на базар продати сорочку й замість того подарував її цій бабусі. Дітвора у неї є. Відтоді вони стали приятелями. З цього приводу вони й вигадали таке.

— Дякую,— промовив до Центара й Сені Федір, згортаючи конверта.— Це добре, а я гадав, де ото добути тоненького паперу на цигарки.

— Коли б і цих розваг не було, здохнути можна з нудьги в цій шіліні, промовив Центар, беручись разом із Федором і Сенею до страви.

Доки Федір, Центар і Сеня обідали, Северин висловлював свої думки про накреслену у них роботу в Японії. Найбільшу участь у дебатах брав Шергель і Центар. Федір увесь час сидів мовчки і лише іноді мурчав жартівливі репліки. Нарешті всі погодились на перший час на тому, що треба заснувати інтернаціональне бюро, нав'язати контакт з япанськими соціялістами й втягнути їх у роботу бюро.

До секретаріату бюро обрали Северина, Міро й Ему. На Центара й Сеню поклали обов'язок зв'язку між організаціями, товаришами та бюро: на Шергеля й Стюпу—організаційний бік справи та газетну інформацію до робітничої преси Росії й Америки: на відсутніх Баранових — зв'язок з Америкою й товаришами в Токію; Федора, як

людину, що була тут тільки на причалі, залишено в резерві.

Приятелі поклали негайно перебраться всім до „Інтернаціоналу“. Але Федір уперся.

— Я не виберусь: поперше, через те, що в нас немає безпечного місця, потрібного для майбутньої наради з япанцями, а подруге — мені лишилося тут чекати, може, який тиждень, а для цього не варт накликати на себе халепу, що може мені пошкодити в моїй подорожі до Америки. Коли йдеться про здоров'я, то краще вже позичити десь ковдру.

— То й ми лишимося,— заявили Центар і Сеня.

— Чому?—запротестував Федір.— У Сені ж лота, йому доконче треба вибратися звідси.

— Федір має рацію,— зауважив Шергель. Я й Центар мусимо лишитися, доки Федір виїде, або ми знайдемо інше, крім „Інтернаціоналу“, приміщення, а Сеня хай забирається до „Інтернаціоналу“.

— Годі! хай буде так,— погодились приятелі й не дозволили Сені, що хотів був перечити, говорити щонебудь з цього приводу.

— Я мушу йти,— зауважила Ема, глянувши на годинника — Вже пів на шосту, а о шостій треба бути в „Паласі“.

І вона почала хутко запихати в захисне місце палітурки книжки, з назвою „Роман в Азії“, тонісінькі папірці.

— Де й коли ми побачимось?—запитав Северин.

— Біля моря є ослони?—запитала Шергеля Ема.

— Атож,—відповів той.

— Як смеркне, о восьмій, на одному з ослонів, на надбережжі, біля „Паласу“.

— Хай і Льова йде з вами,—порадив Шергель,—бо тут ще нема звичаїв, щоб європейська жінка ходила сама.

ІХ

ПОЧАТОК

Недалеко „Паласу“ Ема попрощалася з Льовою. В розкішнім ресторані готелю „Палас“ було повно панства. Вечеряли.

Ема увійшла, зупинилась на мить біля дверей, ніби вагалась увійти, і потім твердою ногою пішла просто в кінець — до вільного столика.

Серед електро-освітленої дзеркальної залі елегантно вбраних у біле паній, Ема в своєму темному убранні американського робітничого строю здавалась випадковою особою, що порушувала шляхетну гармонію строїв „вищого світу“.

Панії повернули до неї свої голови й піднесли до очей лорнетки, а ті, що похажали по залі з кавалерами, навіть поставали з дива.

„Як то, щоб якась зайда, сама, без кавалера, так безсоромно перлась до їхньої веселої оселі?“

Може, декому спало на думку: „чи не з дешевих це нахаб?“

Аж ось біля одного столу підвівся Сегаль і пішов їй назустріч. Моторний, сивенький місіонер, що сидів у цей час з Сегалем, теж підвівся, чемно вклонився і запросив її на своє місце; два інші місіонери, що сиділи осторонь, уклонились.

Сивенький, ще раз уклонившись, одійшов до своїх колег.

Дами заспокоїлись. — Певно, якась місіонерка, — зробили вони висновок.

Стіл був сервірований на двох.

— Знаєте, — усміхнувшись, почав до Еми Сегаль, — наші диваки вирішили, що ви таки добре закохались у мені. Росіянки, кажуть, дуже уперта публіка. Побачиш, мовляв, що вона себе видасть за тебе заміж.

Ема широко засміялась.

— Особливо—коли ми оце з вами тихо розмовляємо, вони, певно, тієї думки, що так на абищо справа з нами не закінчиться.

— Все йде гаразд, — почав був Сегаль, але Ема зауважила:—Краще це потім усім скажете.

І вона розповіла про те, як умовилась з товаришами.

— Гаразд,—згодився він.—Тоді зверніть увагу на тутешніх мешканців. Я встиг про декого з них довідатись.

— Бачите оту двійку? То син мільйонера-фабриканта з Хабаровська — Конєв, а з ним донька полковника Шувалова, теж мільйонера... Сам папа—он сидить біля піяніна за столом із колишнім аташе в Англії — бельгійським підприємцем. Все це запеклі монархісти; вони навіть не витримали буржуйського ладу й повтікали. А ото пава на двісті кіло в убранні циркачки — то двірська фрайліна з своєю вихованкою княжною Уваровою. Дивіться, як вона бісики запускає на безвусого корнета, що в чорнім фраці!—То племінник князя Миколи Миколайовича.

— Що ж вони — невже роблять те, про віщо розповідав Шергель?—запитала Ема. І вона розказала йому справу з „ченджем“.

— Авжеж,—відповів Сегаль.—Всі вони мали тут у японських банках гроші; ну, звичайно, тепер накопичують на „ченджі“ і сподіваються, що їхня знову візьме гору. Щовечора від сьомої аж до ранку тут бенкетують, танцюють—аж курить! Частину того ми сьогодні побачимо. Правда, чудово? Світло, тепло, ніжно, запашно й розкішно. Це щось подібно на шляхетський дім розпусти. Коли б ви почули або побачили, що тут робиться після гулянки!

І Сегаль усміхнувся. — Але добре платять. Гроші—сила, і все заховано від стороннього ока.

Тимчасом у залі вже дзвеніли чарками, вибухав шампань.

Румунська оркестра гримнула марша, потім мазура...

Кілька пар пішло в танок. Розсипалось конфеті, пронісся серпантин. Бенкет почався.

— Вальс!—гукнув хтось, і музика, не закінчивши мазура, поволі перейшла до „На сопках“. Все закружляло, завертілося.

— Годі! Ходімо!—схвильовано промовила Ема.

— Почекайте хвилину. Бачите, он чекають гейші. Зараз їхня черга. Ще тільки пів на восьму.

І справді, після вальсу в залі розчистили місце для гейш. На середину виступило три гейші-танцюристки й дві музики. Хоч обличчя всіх гейш були натерті білилом, проте, і крізь нього можна було помітити, що одна з танцюристок досить старенька, майже бабуся, а двоє молоденьких—одній з них, певно, було не більш як 10—11 років.

В квітчастих кімоно, з широкими рукавами, з своїми складними зачісками гейші були мов метелики.

В руках гейш зашаруділи струни японських гітар, і двоє молоденьких граціозно пішли в танець.

Ема була зачарована. В їх спокійному, поважному оригінальному танку-пантомімі було щось загадкове для глядачів. Емі здавалось, що своїми рухами, своєрідними „па“, вони оповідали оцим годованим про нужденних бідаків „з-поза гори“, про страхіття голодного життя й умови жахного існування.

Ці таємничі рухи погрозово віщували майбутню силу чогось невідомого... того, що покійно конає в бруді там, по майстернях, пристанях, на фабриках, плянтаціях...

— Тепер ходімо!—перебив Еміні міркування Сегаль...

І вони протиснулись серед гультяїв...

На однім з довгих ослонів—уздовж алеї на них чекали приятелі.

Навкруги була тиша. Тільки іноді з далекого океану чувся гомін. То невсипущі рибалки десь виїздили ловити рибу, в темряві перегукуючись із човнів.

Дехто з товаришів підвівся й дав місце Сегалеві й Емі.

— Будьмо веселі!.. Що більше буде реготу, то безпечніше,—мовив Шергель.

— Ну, не дивись таким опудалом,—звернулась до Льови Ема,—будь жвавіший; чого похнюпився, ніби на похороні? Зараз про все дізнаєшся.

— Отже, товариші,—почав Сегаль,—справа докишо йде добре. В посольстві одержано тривожні чутки про рух у Росії; припускають, що армія розлізеться, бо наші товариші провадять там невпинну агітацію. Всі тамтешні й тутешні альянсові кола, як близькі до царського уряду особи, визнають, що єдина їхня надія—це покінчити з соціал-угодівським урядом і захопити владу. Для цього вони мають згуртувати біля якогонебудь відважного генерала найпевніші офіцерські, козачі та кадетські частини й рушити на Петербург. Є думка утворити конституційну монархію на зразок Англії. На це пристає Франція й навіть Америка, бо, мовляв, таким йолопам, як росіяни, не личить республіканський лад. Усім альянсовим консулам дано від урядів директиви—всіма засобами допомагати перевести цей плян у життя і в цю справу втягти всі акційні товариства й банки. Американська промислова місія з сенатором Вудсом на чолі, що ото виїхала кілька місяців тому до Росії, має скласти пляна як захопити деякі за-

лізниці, копальні тощо, на правах концесій, це — за воєнні борги. Сенатор Вудс уже детально обговорює це не тільки з буржуазними верхами Тимчасового уряду, але й з соціал-угодовцями, як Керенський.

Сегаль на хвильку спинився, щоб запалити цигарку. Товариші, що слухали все це з великим напруженням, важко зідхнули. Стьопа нервово почав набивати люльку.

— На нашу місію, — почав знову Сегаль, — покладається обов'язок зв'язати всі консульства по дорозі до Петербургу, щоб одностайно перевести ці пляни в життя. Американський посол у Токіо увесь час кабелем інформує Вашингтон та одержує звідти директиви. Там пильно стежать за розвитком роботи. Щоб не виявилась дійсна тенденція Америки, до Росії вислано транспорт паротягів і чергові транспорти зброї. Тут, у Японії, поспішно йде організація монархічних сил. В авантуру, що розпочав альянс, втягують і Китай — цю дійну корову альянсу. От коротко — все головне. Тепер щодо нас: я проваджу, скільки вистачає хисту, агітацію поміж „колегами“ про всякі страхиття, що є й будуть у Росії, та про різні нечувані можливості, що можуть трапитись нам усім підчас переїзду й перебування там. Вживаю всіх заходів, щоб вони зреклися мандрівки. Я гадаю, що вони таки не поїдуть. Жах перед „більшовиками-головорізами“ в них, як у зайця перед вовком. Сам я правлю лінію, що мене теж бере жах, але, мовляв, коли воля уряду, — я поїду, бо знаю російську мову, тимчасом як колегам, що не знають мови, не слід їхати... Бо, на випадок біди, відразу можу обернутись на російського обивателя, а інші колеги не можуть зробити цього. Йогогамський консул згоден із моїми міркуванням... Завтра остаточно виявиться ця

справа, і, коли буде так, як гадаю, мені треба буде негайно ж виїхати в Токіо до посла по директиви й... у путь-дорогу. Треба поспішати, бо вже другий день нема зв'язку з Петербургом.

Сегаль змовк і чекав, що скажуть товариші.

— Так, треба якнайшвидше вибиратися, і неодмінно самому, без тих—зауважив Северин.— Для зв'язку з товаришами по дорозі та й у Петербурзі ми пошлемо когось з наших. Було б гаразд, щоб за одним заходом в Сеулі зв'язатися з Коєю.

З Сегалем до Кореї і назад мав їхати Шергель, а до Петербургу—Центар.

Справа з від'їздом, як великий початок роботи, захопила всіх. Треба було заготувати листи до товаришів у Харбіні, на Далекому Сході, в Петербурзі.

Навіть Льова—і той майстерно різав тоненькі папірці Емі для шифрування.

Робота кипіла.

До ранку все було запаковане у відповідні схованки й для Центара й Шергеля вибрано з усього гардеробу товаришів пристойне вбрання.

Спали покотом у Северина й Міро. Прокинулись уже опівдні, коли Сеня приніс на гору обід. Ще з ранку він встиг побувати в Баранових у Токіо, щоб закликати їх на недільну нараду.

Під час обіду товариство брала нетерплячка.

Всякий грюк у коридорі спиняв їжу. Чекали звістки від Сегалю.

О другій годині вночі з Токіо прибував останній нічний електропоїзд... Сеня ввесь час сидів у залі „Інтернаціоналу“, а Льова на вокзалі.

Нарешті десь коло третьої години вночі прибіг Льова. Він захекався й був змоклий, як курка.

Він нервово кинув на стіл букет квітів, що тримав у руці, хутко скинув мокре пальто й жакет, поліз за пазуху, дістав записку й подав Северинові.

— Сегаль, певне, сподівався, що його хтонебудь зустріне,—важко дихаючи, поясняв Льова, витираючи мокре обличчя, тим часом як Северин розпечатував зліплену записку.

— А навіщо ці квіти?—запитала Ема, витираючи стіл, звідки забрала мокрі квітки.

— А це для тебе,—усміхнувся Северин.

— Записка в квітах була, певне, щоб не звернув хто уваги,—пояснив Льова.

— Молодець!—зауважив Шергель.

„Іду сам позавтра“, — читав Северин, — „три квитки вже взяв. Завтра чекаю Ему на обід“.

Товариші радісно тиснули Центарові й Шергелеві руки.

— Треба піти до фанзи, передати речі та листи Федорові,—ніби щось згадавши, гукнув Центар. Він схопився й почав шукати свого кашкета.

— Та куди там до фанзи?—іронічно промовив Льова,—там такий дощ, всі кістки проміє.

Центар ніяково сів і почервонів, немов йому стало соромно, що розхвилювався.

Надворі була така злива, що Сеню, який відчинив був вікно подивитись на вулицю, відразу скупало дощем. Там творилось щось пекельне. Сердитий вітер тарабанив краплями у вікно.

— Під таку годину сім'ї рибалок ніколи не сплять,—промовив уже з-під ковдри до товаришів Міро.—Це велика небезпека для їхніх чоловіків, батьків, братів на морі.

Ема встала раніш за всіх. Вона не могла спокійно спати напередодні якоїнебудь події або роботи. Від'їзд товаришів захоплював усю її істоту. Вона збудила Северина, Центара й Сеню, відслонила фіранку, відчинила вікна, і ойкнула.

Частина вулиці була заллята водою.

— Що робиться, Сіво! Центаре! Сеню! гляньте на вулицю!—гукнула вона.

Всі нашвидку поодягалися і кинулися вниз. „Ітернаціонал“ не затопило; вода спинилася за два будинки до готелю, звідки починався горб. Всі будинки до надбережжя, майдан, базар і всі ближчі до нього вулиці були напівзатоплені водою.

Океан вийшов з берегів і затопив надбережну частину Йокогами.

Люди скупчилися на сухому горбі, куди не дійшла вода, і смутно, безпорадно дивилися на страшну картину потопи.

Дерев'яні крамнички китай-базару були напівзруйновані. По заллятих вулицях плавали дошки, барила, всякі дерев'яні хатні речі, паки з шовком, що не встигли ще промокнути, різні кустарні вироби, столи, стільці, уламки поруйнованих крамничок.

З вікон других поверхів затоплених будинків розпачливо визирали япанці, китайці, жителі цього кварталу. Вони заздрісно дивилися на тих, що були на сухому. Аж ось на човнах з'явилися продавці продуктів. Вони сновигали від хати до хати, передаючи продукти до десятків рук, що простяглися з виших, незатоплених поверхів.

Де було мілкіше, там по груди у воді посувалися розносники фруктів, рижу, господарі крамниць, пожежні, які виловлювали всякі речі, що плавали на поверхні.

— Значить, „Палас“ теж затопило,—промовила Ема.

— Нічо... його надто хитро збудовано,—відповів Шергель,—перший поверх п'ять метрів над землею. В готелі досить припасів для буржуазії. Вона протанцює, пробенкетує час повені. Це для них буде навіть приємна розвага.

— Але все таки це добра привістка,—звернувся до інших Центар, що сумно дивився на потопу.

— Яка привістка?—запитав Северин.

— Океан зветься тихий. Так світ охрестив його за тишу, бо він наймовчазніший з усіх морів. Дивиться собі спокійно на насильства, грабунков хижаків на землі. Ніколи він, певне, не виходив з берегів, але тепер і йому терпець увірвався, бо настали часи великих революційних подій. Як вийшла з берегів мільйонна маса Росії, так і він. Океан нагадує гнобителям, що їхній кінець ось-ось. Тепер він захопив частину міста—торг, не зачепивши бідноти, що за горою. Він нагадує бідноті, як вона сама може задушити в своїх обіймах цих упирів. Це символ; він говорить робітничому людові: „Я спокійний, мовчазний, і ви спокійні, мовчазні—ви можете одним рухом своїм затопити назавжди ту мізерію, що плазує навкруги й нахабно, хоч її менше, гнітить вас“. Це пророцтво, і воно здійсниться,—промовив Центар і замовк.

— Чудасія з Центаром,—засміявся Сеня.—Іноді з ним це буває. Таку алегорію вигідає.

Але він не договорив. Товариші задумливо дивились на затоплену частину міста; замовк і Сеня.

До вечора вода зовсім спала, а другого ранку по вулицях затопленої частини міста вже було сухо, лише де-не-де у вибоїнах лишилися невеличкі калюжі, що комунальні робітники засипали жорствою.

Ема знов пішла до „Паласу“. А ввечері на мокрім надбережжі товариші чекали на Ему й Сегалю.

— Ема мені вже все розповіла за подорож,—промовив Сегаль.—Квитки Центарові й Шергелю у неї. Посол не тільки пристав на пропозицію

консула, а навіть вимагав, щоб я сам їхав без інших місіонерів. Ті лишаться тут до кращих часів, поки я повідомлю з дороги або з Петербургу... Але я певен, вони будуть намагатися швидше втекти до Америки, ніж я пришлю звістку... Їх поняв такий переляк, що й сказати годі. Квитки взяв—два до Петербургу, один до Сеулу. Для японської адміністрації—хто поїде до Петербургу, буде офіційно за мого перекладача, до Сеулу—за наукового дослідувача, мого приятеля. Решту в дорозі вигидаємо. Для Бюра лишаю п'ятсот доларів. Для себе в дорозі добуду в якого-небудь консула.—Далі Сегаль розказав про деталі щодо політики місій, акційних т-в, банків та про головну мету мандрівки до Петербургу, що дістав він од посла.

Другого дня ввечері Шергель і Центар по-одинці, під'їздили до станції.

За п'ять хвилин до восьмої, важко дихаючи, приповз тяжкий поїзд-експрес.

На пероні майже зовсім не було публіки. Пасажири добре знали, як точно прибувають японські поїзди, і тому приходили акуратно на час відходу й прямували просто до вагонів, що серед темряви приязно виблискували своїми вікнами.

Точно о восьмій, без жадного звуку, поїзд рушив.

— Американський спосіб, з німецькою конструкцією,—промовив Шергель. Слова ці стосувались не так до сусідів, як до самого поїзда.

За годину подорожні спокійно спали.

Ранком, коли пасажири попркидалися і взялись задовольняти свої шлункові потреби, поїзд уже проїздив останню частину японської території.

Товариство зачарувалось краєвидом японських нив і сіл. Обабіч розляглися, скільки око бачить, квадратіві клаптики землі, чепурно оправлені,

вбрані рівчачками та межами; не видно було незасіяного чи незораного ані шматочка. Все було вирівняне, пристосоване для ниви. Навіть гори—й ті були щільно вбрані-й скуті камінням, щоб не обвалювались,—і по них теж зеленіли нивки. Використані були навіть гірські ярки—скрізь дбайлива рука хлібороба пристосувала кожен шматок землі для ниви. Доріжки й шляхи були рівно уторовані. Маленькі хатки чистеньких японських сіл милували око. Височенькі стовпи симетричним мереживом перетягували з села до села електричні й телеграфнотелефонні дроти.

— А погляньте на сільську цивілізацію японського хлібороба,—гукнув Шергель, на мить одхилившись од вікна.

Гладенькою стежечкою, що простяглася проміж нивами од одного села до другого, велосипедом мчала дитина.

Коли б не великий клунок, що з нього розвівались пасма вовни, можна було б припустити, що велосипед мчить самотужки.

— Гарна комунікація,—промовив Сегаль.

— Коли то в наших селах буде таке?—загадково обізвався Центар. І, ніби щоб заспокоїти себе, відповів:—Але таки буде...

Коли біля невеличкої станції поїзд спинився, його в ту ж мить обліпила малеча—торгівники. Вони сновигали біля вікон, виголошуючи свій крам, садовину та страви.

Сегаль узяв кілька майстерно зроблених із остружок коробочок. У кожній з них накладено навпіл вареного рижу, що ще парував, і всілякого вареного й смаженого коріння, шматочків м'яса, риби та овочів.

Пасажири-япанці хутенько спорожняли такі коробочки патичками, що також були покладені туди.

— Які вони митці!—не міг не виявити Сегаль свого здивування, розглядаючи саму коробочку й покладений у неї сніданок.

Коли поїзд рушив, бідацька дівчора, що стояла купками осторонь і пильно стежила за своїми шасливими однолітками-торгівниками, прожогом кинулася до поїзда, намагаючись щось добути з того бруду, що виметено та повикидано з вагонів.

— Сільська голота...—проказав сам до себе Сегаль.

Другого вечора товариші вже сиділи на пароплаві, що перевозив їх з Японських островів до Кореї.

Х

КОРЕЯ

Вранці пароплав причалив до Фузану.

На пароплав прибув од мера японський агент, але Сегаль чемно відмовився від його послуг.

— Починається!—промовив Шергель, коли вони сіли в екіпаж, що, на диво, десь узявся тут серед рикш.

Сегаль з приятелями спинився в найкращім готелі Сеулу, знехтувавши звичай їхати в гостину до консула. Коли він, залишивши приятелів у готелі, з'явився з візитою до консула, пояснивши, що він прибув із земляком-етнографом і його секретарем, які спинились у Сеулі на кілька днів, щоб ознайомитися з корейською столицею та її старовиною, консул гречно відповів, що мав би за приємність, коли б вони разом із професором та секретарем його переїхали до малого консульського будинку, де ніхто не буде заважати роботі етнографа.

За годину приятелі вже розташувались у консульському будинку.

— Така okazія швидше дасть нам змогу мати зв'язок з Коєю,—говорив до товаришів Сегаль, розкладаючи в новій господі свій багаж.

— Треба тільки не пошитись у дурні, коли будемо в консула,—зауважив Шергель.

У саду загигикав журавель, що поважно походжав по алеї й у цей момент спинився біля вікна.

Центар здригнувся.

— Нічо! То свійський,—побачивши Центара, гукнув хлопчик-корейчик, що стояв неподалік і палицею лупцював килим, вибиваючи пил.

По обіді Сегаль, Шергель і Центар уже були в консульському салоні, де, крім консула, та його дружини чаював і мер міста Сеулу.

— Д-р Шергель—етнограф і дослідник расового розвою; містер Клерк—секретар професора, молодий мандрівник і неодмінний приятель д-ра,—рекомендував Сегаль своїх товаришів.

— Моя дружина, містер Хога, мер Сеулу, герой японсько-російської війни, абшитований полковник...—промовив консул, чемно вклоняючись до товстого японця й стрункої пані, що сиділи за столом.

Мер, за японською звичкою, увесь час люб'язно усміхався, вишкіряючи зуби, хитав головою до кожного з нових знайомих та до консула й поганою англійською мовою бурчав якісь чемні фрази: „він радий, дуже радий незвичайним і вченим гостям у його місті“

За чаєм Сегаль розповідав за свою небезпечну подорож до Росії та неприємні перспективи її... Консул розводив руками і тільки й міг зауважити, що там таки справді коїться щось дивне, бо він ось три тижні як не має жадних звісток із Сибіру та Манчжурії. Мер хитав головою й робив наївне

лице, приховуючи ледве помітну лукаву усмішку, що за нею ніби крилось: „Ви, мовляв, може, і не маєте звісток, але ми добре знаємо, що там коїться“.

Потім Сегаль почав розмову про Шергеля, про його майбутні наукові дослідження в Кореї.—Я певен,— зазначив він, усміхаючись до Шергеля й мера,— що пан мер допоможе вам щось у ваших наукових дослідженнях.

— О, напевне,— зауважив консул,—пан мер уже не раз допомагав ученим, що приїздили до Кореї.

— З великою приємністю,—заметушився мер.— Завтра я вам пришлю список вартих уваги куточків Кореї та осіб, що будуть у пригоді для ваших дослідів, і, коли бажаєте, перепустку до палацу колишнього царя.

— Дуже дякую,—люб'язно подякував Шергель.

— Я чував.—провадив він далі до мера,—ніби тут є якісь учені етнографи-япанці?

— Ні! Де там!—відказав мер.—Тут нікого нема. От хіба тільки тепер ви і є єдиний учений на всю Корею.

— А між корейцями невже нема нікого з людей науки?—зауважив Сегаль.

— Умгу,—буркнув Хога, зненацька поглядаючи на консула.

— Власне, тут є „вчені“ корейці,—якщо можна так висловитися,—підхопив консул.—Один із них уже хирний дідок, правник при палаці Лі, а другий—доктор медицини. Та хто знає, що то за вчені. Перший, кажуть, ніби скінчив коледж, але чи правда цьому? Мені здається, що колишній імператор просто, щоб очі замазати перед людьми, надав йому титула вченого. Щодо доктора медицини, то цей приватно лікує, та, коли вірити чуткам, як аматор, робить якісь археологічні чи історичні дослідження—добре не знаю. Але, гадаю, вони

вам нічим не допоможуть. Адже так, полковнику?— звернувся консул до мера.

— Безперечно. Я певен—з них мало добуде путнього доктор Шергель,—відказав нін.

— Чому ні?—заперечив Сегаль.—Я тої думки, що пан професор зуміє й з недоладних пояснень лікаря-аматора знайти щось цікавого для своєї роботи. Як то кажуть: „для розумного й слова дурного бувають корисні“.

— Ні, я згоден із паном мером, що не варто часу гаяти,—зауважив Шергель.—Хіба так, між іншим, заради цікавості, у вільну годину—подивитися на корейських учених. Хіба, про всякий випадок, знати, хто вони та їхні адреси—байдужим тоном промовив Шергель, запалюючи запашну консульську сигару.

Мер порадив йому більше зрізати сигари, що чомусь не хотіла палитися, потім раптом затурбувався, ніби згадавши, що треба ж відповісти щось на запитання.

— Так, так, це Цюоу, що живе у палаці Лі, і Коя, що має офіс на вулиці Лі-я,—похапцем кинув він консулові. Потім він почав розповідати, як торік якийсь біолог звернувся до корейського лікаря по якусь допомогу, а той навіть не розумів медичного терміну, якого вжив той біолог. І мер захихикав.

Коли всі, з чемности, теж усміхнулися, Шергель почав оповідати цікаві випадки, що трапились йому в Індії, Марокко, Яваї та інших краях, де він „бував“... Від Шергелевих вигадок мер без міри реготав. Він, певне, був зачарований гістьми, бо нарешті запрохав їх, як і консула з дружиною, навідатись до його „убогої господи“.

Другого дня ще зранку до Шергеля від консула прислали пакета, що одержав той від мера. Шергель добув з нього друкований конспект-

каталог усіх пам'яток корейської старовини. Книжечка була ілюстрована, і до неї був доданий коротенький видрукований на машинці список різних японських бюро туристів, з найменням тих околиць. У конспект була вкладена коротенька записка „на пред'явника“—учену особу, якій прохалося чинити всяку допомогу.

— Ого!—здивувався Шергель, звертаючись до своїх приятелів.—Наш полковник не шуткує й хоче виявити свою прихильність до людей науки. Він навіть додав рекомендаційного листа. Дякуємо. Це знадобиться.

Після кави, доки Шергель і Центар розібрали папери для Кореї й Росії та ще раз обговорили плян роботи Шергеля в Сеулі, Сегаль сховався до консула у „справах мандрівки“.

Нам треба хутенько закінчити розмову з Коєю,— зауважив Сегаль, прочитавши товаришам одержану від Кої відповідь на запрошення.—Буде також і консул, але пізніше. Не запросити консула було незручно, бо він знав, що ми запросимо Кою. Хай послухає наші „етнографічні“ розмови. Ми з Центаром мусимо виїхати завтра, бо консул дістав із Токіо неприємні відомості, такі, що можуть мене затримати. Посол сповіщає, що залізничну лінію від Манчжурії до Іркутська захопили більшовики. Звістку цю одержано в японським головнім штабі. Консул також зазначив, що, здається, до Манчжурії буде відряджене військо, але яке саме, досі ще невідомо.

— Я гадаю, що пішлють китайські загони,— вів далі Сегаль. Ще в Токіо і Йокогамі були якісь балачки про те, що Китай можна втягти в боротьбу з більшовиками заради Манчжурії. Відомо ж, що Манчжурія на 90 літ є в концесії під Росією й ніби для захисту її вони й гадають нацькувати китайців.

— Ви думаєте, що вони підуть на таке?—зауважив Шергель.—це ж зовсім не в інтересах Японії, що так зазіхає на схід Росії.

— Звісно, це не відповідає інтересам Японії, але ви забуваєте, що тут ідеться не про захоплення Манчжурії Китаєм, а про тимчасову інтервенцію. А проте, кат його зна, які комбінації вони вигадують!

— Ясно, що дбається не для Китаю. Японія накидає оком на кращі місця в Сибіру, власне, на ті, де точиться золото...

— Я тільки певен того, що вони не здобудуть Манчжурії,—зауважив Центар.

— Краще будемо провадити наші розмови на вулиці, а то ми, як ті ченці, засіли в хаті й світа білого не хочемо бачити,—запропонував Сегаль.

На вулиці була тиша. Маленькі хатки тісно ліпилися одна до одної й загинали вулиці то в один, то в другий бік. Побудовані із саману та сірої землі з глеєм і дрібним камінням, криті черепицею на японсько-китайський штиб, вони здавалися хистками первісних часів. Щось дике виглядало з них. Де-не-де пишались японські дерев'яні хатки з паперовими вікнами та муровані будинки. На відміну від жвавого руху в Японії, тут панувала якась мертва тиша. Корейці по волі, більше купами, як поодинці, шалабудили по вулиці, флегматично зазираючи до крамничок. Їхні білі в саванах постаті з чорною камілавкою на голові, на перший вигляд, здавалися купою служників похоронного бюро, які, тільки но когось поховавши та не встигши ще роздягнутися, сновигали по місту.

Ці люди мали якийсь урочистий вигляд, а погляди були сповнені сумом і тугою. Їхні ласкаві благаші очі дивилися на джентлменів, немов би шукаючи захисту.

Зобачивши поважну, байдужого вигляду особу, що тягла під пахвою купу книжок, Сегаль спинився на мить і запитав її щось по-англійському. Кореєць приємно усміхнувся, промовив щось і, показавши рукою на свій рот, розвів рукою, ніби кажучи тим: „залюбки б відповів вам, славний джентлмене, але я не знаю по-вашому“.

Сегаль, за американським звичаєм, підняв догори руку, усміхнувся й рушив далі.

— Ну, що?—запитав Шергель.

— Не розуміє. Так, хотілося запитати про вулиці й сказати щось приємне,—відповів він. І після короткої мовчанки промовив:—Дуже симпатичний на вигляд народ. Правда, шкода, що гине під чоботом Японії. За кілька літ, я певен, їхні нащадки будуть зовсім не такі привабливі. Гніт, наруга хижого володаря витворять із них злодіїв—розбишак.

Він не встиг закінчити своєї філософії, як іззаду промайнув наперед той самий кореєць.

Приятелі зупинились.

— Може, ви розумієте по-арабському?—важко дихаючи від хуткої ходи, запитав він Сегалья по-арабському.

Сагаль зрадів, і простягнув йому руку.

Але кореєць руки не подав, лишеніяково подививсь на неї й запитав:—Що хотів спитати джентлмен?

Сегаль хвилинку міркував, ніби шукаючи в голові відповіді або пригадуючи арабські слова. Потім заговорив з ним.

Корейчик усміхався, поважно нахилився наперед, і, нарешті, приклавши свою руку до Сегалевого ліктя, кивнув на прощання головою й пішов назад.

— Що ви йому казали й що він вам?—запитав Шергель, коли вони рушили.

— А що ж я йому міг сказати?—відповів Сегаль.—Тільки те, що корейці прекрасний народ, і мені прикро бачити в їхніх чистих очах якийсь таємничий жах.

— А що він відповів на це?

— Як бачили, здивовано дививсь на мене, казав, що йому радісно бачити таких чулих людей. А потім пішов. Бачили, він руки мені не дав. Певне, звичай, а, може, коран не дозволяє. Він асистент на муллу, тому й знає по-арабському.

До другої години був ще час, і товариші не поспішали вертатися з прохідки.

Часом, Сегаль, а за ним і Шергель та Центар зазирали до крамниць, до відкритих дверей хаток і подвір'їв! Низькі хатки, навіть нижчі за зріст людини, були переповнені людьми, що лежали або сиділи на матах і щось робили. Жіноцтво, як скрізь, поралося біля примітивного багаття, роздмухуючи його піддималами, подібними до шухлядок.

Купи брудної малечі повзали по долівці. Ніяких меблів не видно було ніде. Убогство й дикунська розпачливість визирали звідусіль.

В одній із таких хаток, біля порога, лежало кілька волосяних камілавок, що носять на головах корейці, і постолі з сірожовтої трави.

Сегаль узяв у руки одну з камілавок і почав розглядати.

Це було щось подібне до маленького капелюша—циліндра, сплетеного з кінського чорного волосіння.

— Чудова робота! Певне, тиждень треба робити,—звернувсь Сегаль до товаришів, показуючи корейський циліндер.

— А скільки за нього?—звернувсь Сегаль до цілого десятка очей, що дивилися на нього з хати, і показав у руці гроші.

Господар підліз навколішки й відрахував у руці пів'єни.

— Пів'єни!—аж скрикнув Сегаль, звертаючись до товаришів, і кинув у руку здивованому корейцеві єну.—Ми з вами щодня витрачаємо найменш чотири єни, а йому пів'єни за тиждень роботи!—З тим, поклавши назад циліндра, рушив далі.

Шергель і Центар мовчали.

Недалеко за хатами простяглась залізниця, і товариші рушили до купи робітників, що працювали біля валу.

Це були колійні роботи. Гурти, душ по п'ять-шість, перетягали кодолами величезні кам'яні брили, витесані для залізничного містка; інші гурти лагодили це каміння на підвалини для мосту.

Люди, з зеленими обличчями й запалими очима, завзято робили біля них, час од часу позираючи на япанця в кітелі з ясними гудзиками, що стояв на взгір'ї, заклавши руки в кишені, і погукував на рабів.

— Правда, не задарма дістають ці бідаки по 25 центів?—звернувся Сегаль до приятелів.

На розі вулиці проти консульського будинку япанець-поліцай, що гордо й задоволено доглядав порядку, поважно підвів долоню до кашкетка. Але йому ніхто не відповів. Мандрівники зникли у хвіртці консульського саду.

Поліцай незадоволено подививсь їм услід, сердито підвів голову й повагом пішов уздовж вулиці.

*

В покою вже ждав д-р Коя.

Це була середніх літ особа, що з першого погляду скидалась на япанця.

Коя спокійно підвівся, поздоровкався, як давній знайомий, і сів у кріселко, чекаючи, коли ті поч-

нуть розмову. Сегаль наказав служці принести чайник.

Шергель запитав Кою, де він живе, що робить і, коли дістав потрібну відповідь, що говорила за те, що це саме той Коя, до якого мали адресу, перейшов до справи.

— Ми знаємо,—почав Шергель,—про вас від наших і ваших американських товаришів. Це всі наші товариші — вказав Шергель на Центара й Сегалья,—і члени нашої організації.

— В Японії,—казав далі Шергель,—утворилося інтернаціональне Бюро, що поклало собі завдання - поширити на всю Азію революційний рух і почати боротьбу.

І він розказав про Сегалья й ті пляни роботи, що накреслили товариші в Йокогамі. Коя увесь час ніяково совався на стільці й здвигав плечима, ніби там у його під одягом щось муляло.

— Не звертайте уваги на мене. Я, бачте, вдягаю європейське убрання тільки підчас візити до європейців, а звичайно ходжу в корейському, а як не одягав цього убрання вже понад три роки, то мені трохи ніяково в нім. Але ви не звертайте уваги на це.—Він знову став серйозний і повернувся до Шергеля, ніби кажучи цим: „прошу далі, я слухаю“.

— Мені доручено,—провадив Шергель,—розповісти вам про пляни Бюра й дістати вашу згоду на роботу в Кореї.

Коя поміркував трохи й стиха почав своїм лагідним співучим голосом:

— Це не так легко зробити. Наш народ страшенно темний. Сподіватися на свідомість не можна раніш, як за сотні літ. Вже кільканадцять років корейці стогнуть у ярмі япанського імперіялізму. Кожна особа тут почуває гніт, чужоземний гніт. Правда, і раніш, за корейської влади, не легше

було, але теперішнє гноблення чужинців цілком запаморочило людність і про будь-які соціалістичні заходи годі й говорити. Маса втратили надію на визволення й покійно несуть цю кару, ніби вона наслана їм від бога. Середні шари—інтелігенція з багатіями мріють про національне визволення, що сподіваються його тільки від чужоземців. Не забудьте—до останнього часу цю ідею визволення покладалося на царську Росію, до якої перемандрувало на роботи кілька десятків тисяч корейців;—з них царський уряд мав скласти „визвольну“ армію. Як бачите, тепер головна засада—національне визволення, але й воно розуміється не інакше, як з поверненням на царство колишнього імператора. Про пропаганду соціальних ідей при сучасній темноті трудно говорити. Взагалі, щось організувати тепер майже неможливо.

— А через пресу, проклямації, книжки й таке інше?—запитав Сегаль.

— О, коли б то! Але японський уряд не дозволяє ніякої газети в Кореї, а про видання соціалістичних книг і проклямацій шкода й говорити. За останні п'ятнадцять літ через це з Кореї повтікало багато люду до Америки, Філіпінських островів та Гаваю. Особливо інтелігенції, хоч її не дуже багато тут. На Філіпінах виходить газета, але вона тут заборонена. За останніх два роки ще ніхто й не зважився прохати дозволу на газети. Та й яка рація, коли за кожним корейцем, що приїхав з-поза меж Кореї, стежать агенти, мов за дитиною Мікадо.

Він замовк. Товариші теж мовчали.

Коя порушив тишу.—Мені, як революціонерові, не хотілося б цього говорити, але на чорне треба говорити, що воно чорне.—Він знову замовк, поміркував хвилину й казав далі.—Я гадаю, що можна щось почати, але мені хотілося зрозуміти,

якими шляхами йти—що перш за все—соціалістична організація, чи революційність?—запитав він, поглядаючи на всіх.

— На мою думку, і те, і друге, але останнє на теперішній час важливіше,—має більшу вагу,—сказав Сегаль.

— Річ у тім,—відповів Шергель,—що наше головне завдання—це допомогти пролетарському рухові в новореволюційній Росії. Адже там є десятки тисяч наших товаришів, і вони зроблять своє діло. Росія має бути соціалістичною країною. Досвід французьких революцій дає нам добру науку. Ми мусимо спаралізувати капіталістичні держави, що намагаються задушити цей рух. Наше бюро має охопити Азію. Отже, треба зреволюціонізувати східні країни. Де неможлива соціальна революція, хай буде національна. Тому, коли тепер неможливо перше,—хай буде друге.

— Так. Паризьку Комуну задушили...—промурмотів Коя і хвилину сидів замислившись. Потім підвів голову і промовив.—Гаразд.—В його очах заблищали вогники. На початок потрібні кошти. Треба налагодити постачання літературою, ніби міркуючи вголос, промовляв Коя.—З Гонолулу спроводити кілька товаришів. Із Сполучених Держав теж. На Філіпінах утворити головну базу нашого видавництва. Далі буде видно.

Він змовк і, вийнявши бльок-нот, почав щось у нього записувати.

Товариші притишено зорили за ним.

Скінчивши писати, Коя, видер пописаний клаптик і подав Шергелеві.—Ось вам адреси двох товаришів на Філіпінах. З ними вже уладнаєте справу постачання мені літератури. Адресу, куди постачати, я подам потім. Листи будуть іти до перекупника бавовни, що є в очах япанців найлояльніша людина.

— Справу з коштами ми полагодимо,—зауважив Сегаль.—Я гадаю,—звернувся він до Шергеля,—вам доведеться лишитися тут іще на тиждень або хоч на три дні.

Треба добути від консула потрібні документи, що свідчили б за вас, як за вчену особу, і...—він усміхнувся,—грошей.

— Яким способом?—запитав Шергель.

— З кордону Манчжурії й Кореї я пошлю консулові депешу, що випадково захопив ваш гаманець з усіма документами й грішми...

Коя всміхнувся.

— Ну, здається, про головне договорилися, подивившись на свій годинник, промовив Сегаль.—Вже пів на п'яту, може прийти консул.

— Доречі,—звернувся Коя до Шергеля,—коли підете до палацу царя Лі, я вам дам записку до Цюоу, двірського правника.—Це монархіст, але дуже розумна людина; він нам стане в пригоді. То колишній мій учитель, і він вам, крім того, що покаже палац, розповість дещо цікаве.—І Коя нашвидку написав цідулку.

Сегаль наказав слугі прийняти посуд і зготувати грог.

З'явився консул. Він широко привітався з Коєю, ніби з давнім знайомим.

— А ми оце міркували, з чого саме почати містеру Шергелеві,—звернувся до консула Сегаль.—Доктор радить професорові почати з огляду палацу, а відтак м-ру Шергелеві видно буде, чи варто далі розглядати що.

— Ну, от і чудово!—промовив консул, усміхаючись до Шергеля й Кої.—Я гадаю, що пану професорові тут буде досить роботи,—казав він далі, беручи келіх запашного грогу.

— Що ж, пане докторе,—звернувся Сегаль до консула,—я завтра вранці від'їжджаю, а пан професор...

Але консул попередив його:

— Прошу, прошу. Пан професор зробить мені ласку своїм перебуванням тут. Я певен, що містер Шергель не одмовить розділити нашу хатню трапезу і, може, пане доктор?—звернувся він до Коя.— У нас, звичайно, обід о дванадцятій, а чай о четвертій годині.

Коя вклонився.

За годину консул вже широким розмовляв із Коєю. Певне, той сподобався йому своєю безпосередністю, і, коли Коя прощався,—він прохав вибачення, бо поспішає до хорих—консул ще раз попросив бути в нього постійним гостем.

*

Вранці Сегаль і Центар виїхали.

Шергель почув себе самотнім. Йому все якось не йнялось віри в те, що так легко почалась робота. Він почував себе новаком у так дивно розпочатій роботі і йому здавалось, що успіх її залежав від безлічі дрібних випадків. Він пригадав собі колишню роботу в підпіллі. З яким страхом брався він тоді за кожну справу, і як легко, немов забава, йде тепер.

Тепер йому нічого було робити в Сеулі. Своє завдання він скінчив, і лишилося тільки, як умовлено було з Сегалем, добути документи й гроші, а також виконати до кінця свою роль „вченого“ і він попростував до консульства.

Його гречно зустрів секретар.

— Вибачте, що турбую вас,—звернувся до нього Шергель,—мені треба потелефонувати до пана мера.

— О, дуже прошу, пане професоре.—І він попросив у Шергеля дозволу поговорити самому, бо, мовляв, у мера іноді підходять до телефону

особи з такою англійською вимовою, що їх може розуміти тільки той, хто звик.

Секретар подзвонив і по недовгій розмові оповістив Шергелеві, що провідник буде за кілька хвилин.

— Япанці дуже здібні, — почав розважати Шергеля балакучий секретар. — Вони відразу переймають усе, що корисне їм. Нам, американцям, доводиться дивуватися, як хутко вони від нас перехоплюють всілякі реформи та звичаї. Ну, от хоч би з таким хутким виконанням різних розпоряджень, як от із цим провідником: будьте певні — він буде точно за п'ять хвилин, як сказано. Я певен, що ви самі це не раз спостерігали? — запитав він Шергеля, але сам казав далі: — Ось і тут, в Кореї, ну, де б вони могли так навчитися нашої американської цивілізації й демократизму? Хай це в Японії, де досить стосунків з Америкою, але тут, в дикунській Кореї? Просто дивно. Мені здається, що й усі їхні урядові офіси стають такими, як наші. Я пам'ятаю ще не дуже давно, коли я прибув сюди, тутешні япанські інституції почали провадити такі самі порядки щодо техніки й адміністративних функцій в установах, які я позавадив у консульстві. — Але секретар не встиг вихвалитися, від мера прибув провідник.

Юнак-япанець, у поліцайському убранні, без зброї та звичайного супутника — шаблі, приємно усміхався до Шергеля й назіть по-англійському промовив кілька слів: — „Я знаю, де йти, пане“. За цим, махнувши, рукою догори, поважно пішов поруч Шергеля.

Минувши дозгу низку кривих, сумних вулиць, вийшли за місто й попростували серед спустошених околиць, де скрізь розкидані були старовинні пам'ятки. Шергель зацікавлено оглядав статуї, пагоди, темплі, та інші ознаки колишньої культури

Кореї; подеколи він занотовував у книжечку різні написи.

Шергель добре знав япанців, і тому давав належний матеріал „провідникові“ для майбутніх справоздань мерові.

Нарешті пішли орсаком, обсадженим деревами. Недалеко виднівся палац: звичайного корейсько-япанського штибу стіна, з-поза якої виступали різьбляні шпилі, темплі. Біля величезної брами палацу Шергеля й поліцая спинили вартові. То була „почесна варта“, як пояснив провідник. Від воріт брукована доріжка йшла до другої брами, орнаментованої страховинними постатями й потворами. Їм відчинив кореєць, який чемно уклонився і, замкнувши браму, провів до палацу, побудованого на китайській штиб, із силою піддашків. Шергель з провідником увійшли до вітальні, де челядник попросив їх зачекати. За кілька хвилин вийшов у білому корейському вбранні дідок. Він звернувся до поліцая і запитав щось по-корейському.

Поліцай відповів. Тоді дідок звернувся до Шергеля й запитав по-французькому, чим може служити.

Шергель витяг із гаманця записку мера і разом з запискою Кої подав Цюоу, ставши спиною до поліцая.

Цюоу прочитав обидві. Його обличчя було таке саме крижане, як і перед тим.

— Прошу,—звернувся він до Шергеля, запросивши рукою до дверей покою, звідки вийшов, сказавши по-корейському кілька слів до поліцая.

Провідник лишився на місці.

— В чім річ?—запитав Цюоу Шергеля, сідаючи біля столу в тверде, дерев'яне, але незвичайно мистецької роботи крісло й вказуючи Шергелеві на друге.

— Я прибув оглянути царів палац, як етнограф, але мені того не потрібно, — почав Шергель. — Мені цікаво знати від вас те, що стосується становища Кореї, як окупованої країни, і ваші міркування про майбутнє. От і все!

— Через те, що ручиться за вас Коя, я не одмовлю вам того — відповів Цюоу.

— Я розумію, для чого це вам треба, — заговорив він після того, як набив і запалив свою довгу люльку. — Ми, цебто я, наш цар і вся нація, давно чекали на це, але жадної ознаки на надію не було ні звідки. Ми сподівалися порятунку від європейських держав. Тільки вони могли нас врятувати. Японія дужа, лукава й так обплутала нас своїми поліцайсько-військовими тенетами, що й поворухнутися не сила. Довго ждали ми того визволення, і нині, здається, є перший день радості в нашій підневольній житті. Я вам скажу все, все! — захвилювався Цюоу. Й, перепинивши Шергеля, який хотів щось сказати, поспішно заговорив:

— У нас відібрано все. Все, починаючи від нашої мови й кінчаючи ознаками того, що ми є корейці. Коли ви бачите, може, скрізь ще отаке, як на мені, вбрання, — показав він на свій білий халат, — то це тільки наше смертне покривало.

— Скоро буде п'ятнадцять літ, як нас поневолено. Увесь наш урядовий апарат прибрали японці до своїх рук. Всі наші прибутки, все, що було достатком краю, загарбано. Наших краших людей повішано, кинуті у в'язниці, а хто встиг — втік світ-за-очі. Нам заборонено школи й наказано вчитись по-япанському. Всю Корею обсіли япанські купці. Всі наші люди мусять іти на чорні роботи до японців, що загарбали все в свої руки — така політика Токіо. Ви не дивіться, що через Корею побудовано залізницю й проведено

телеграф та електрику! Все це коштує мільйони живих істот і моря людської крові. А що з нашим добрим імператором зроблено?—Очі йому зайшли слізьми.

— Вони посадовили його тут, у дворці, і заборонили йому без дозволу навіть виходити до міста, щоб його не бачив вірний нарід. Йому заборонено будь-які стосунки в Кореї й за кордоном. А над усе, постановили скрізь „почесну“ варту. І все це вони показують європейцям, як пеклування Японії за Корею!

Він замовк, витираючи великою червоною хусткою мокрі очі.

— М... да! — співчутливо протягнув Шергель, відбиваючи пальцями по столу й дивлячись убік.

— Ну, і що ж далі?—запитав Цюоу сам себе.— Тільки Європа може нас визволити!—жалібно відповів він на своє запитання.

— Бачте,—почав нарешті Шергель.—На Європу покладатися не можна. Таких країн хіба мало в світі? Від кого ви будете сподіватися порятунку? Від Англії, що гнітить Індію? від Америки, що силоміць захопила незалежний Гавай-Гонолулу й Філіпіни? На кого ж сподіватися?—гостро запитав Шергель.

Цюоу мовчав. Він безнадійно похилив голову і, здається, жалкував, що розповів свої думки цьому невідомому гостеві.

— Ні на яку державу не можна покладатись. У них свої інтереси.

— Так для чого ж ви мене запитували?—роздратовано перебив Цюоу Шергеля.

Але Шергель не відповів на це й казав далі:

— Єдина надія — це на самих себе. Ви бачите, що в Росії революція? Те ж буде в Німеччині, у Франції, а, може, і по всій Європі. В Кореї те саме треба зробити. Ті народи ні від кого не спо-

діваються допомоги, а покладаються самі на себе. Корея повинна зробити так само. Не тільки в Європі, а й в Азії—Індії, Китаї, а, може, і в Японії—будуть революції. Коли бажаєте добра своєму народові, робіть тут усе, що можливо. —Революції треба! Ось, що можу вам сказати.

Цюоу хвилинку дивився на Шергеля. Він ніби не йняв віри своїм вухам, але Шергель нічого більше не сказав, підвівся й промовив:

— А тепер прошу вас дещо мені показати в палаці, щоб я мав хоч трохи уяву про нього.

Цюоу мовчки підвівся й повів Шергеля у внутрішні покої. Цюоу про щось напружено думав, а Шергель неуважно розглядав покої. Перед ним промайнули чудової роботи кіоти, візерунки, вази, старовинна зброя, стародавні оригінальні меблі, копиці шовкових кручених і розвішаних, мов виткані доріжки, грамот і інші дива. За півгодини Цюоу й Шергель були вже у вітальні, де чекав супровідник - поліцай.

XI

ЕМІЛІЯ

О четвертій годині Шергель був у консула, що з дружиною сидів за чаєм.

— Ну, як пощастило вашим сьогоднішнім дослідям?—запитав він Шергеля.

— Це, справді, дивна нація,—захоплено почав розповідати Шергель.—вона й досі не має друкованої історії, і доведеться скористуватися з європейських творів та тих небагатих матеріялів, що я добув у палаці царя та у д-ра Коя. Тут, я бачу, мені нема чого робити. Краще виїхати до Токіо. Може, там в імперській книгозбірні що знайдеться...

До розмови пристала консулова дружина.

— Уявіть собі, вчора, коли д-р Коя виходив від вас, я не пізнала його: в європейському убранні він здається цікавіший.

Навіщо вона це сказала, Шергель не зрозумів. А втім зауважив, що Коя симпатична людина і, здається, цікава в компанії.

— Ну, от,—згодилась вона й звернулася до консула.—Не казала я тобі, що варто було б познайомитися з ним? Не всьому тому можна вірити, що говорять япанці. Про нього, пане докторе, чудернацькі речі розказують. Позавчора ви чули байку мера про доктора, що не знав медичного терміну. Це про Кою мовилось. Крім того, оповідають, ніби він ховається від європейців, мовляв, боїться, щоб не викрили його ігнорації: він, бачте, лікує тільки корейців. Але я чувала випадково, що він добрий лікар, і вигоював таких, що були на краю могили. Взагалі, тут панує якийсь антагонізм між корейцями й япанцями; особисто я не дуже шаную япанців. В них є щось таке... роблене.

— Можливо, — відповів Шергель. — На нас Коя справив приємне вражіння. Правда, пане консуле?

— Так, так, пане професоре. Але я ж запросив його бувати в нас, Еміліє,—ніби виправдуючись, кинув він до дружини.

Шергель спостеріг, що між дружиною й консулом щось тяжить. Але вона перебила його думку.

— Так ви гадаєте завтра ж виїхати, пане Шергелю? А я думала, ви побудете тут. Серед одноманітності якось приємно бачити нову людину. Ми тут з іншими жінками впорядили курси, школу для бідних корейців, притулок для немовлят. Коли б побули ще, подивились. Може, що цікавого знайшли б,—додала вона таємничо. Остання фраза

якось вихопилася в неї, і вона, ніби на чомусь спіймала себе,—кинула очима на консула.

Але консул мовчки накладав до шклянки цукру.

— Дякую,—вклонився Шергель.—Я гадаю, що завтра доведеться просидіти цілий день за роботою.

Консул ніби зрозумів нечемність своєї мовчанки

— Чому, пане професоре, хіба зайвий день гріх? Це ж не в нас, не в Сполучених Державах, де кожна хвилинка дорога. Лишіться ще на кілька день і подивіться, чим розважається наше жіноцтво.—Він усміхнувся й глянув на дружину. Потім, щоб змінити розмову, запитав:

— А де ж ваш пан секретар?

— Він сьогодні рано виїхав до Йокогами. Там за три дні відходить пароплав до Сан-Франсіско, повіз просьбу знайомому капітанові придбати для мене дещо з літератури. Секретар просив вас пробачити, що не встиг попрощатися, так несподівано виїхавши. Знаєте, як тепер рідко бувають пароплави.

— О, він у вас енергійний,—зауважив консул.

Розмова перейшла на Центара, Сегалю, всіх консульських знайомих, на Токіо, японську культуру.

Шергель не лишився на вечерю. Даючи на добраніч, він відчув, як нервово-міцно консулова дружина стиснула йому руку.

*

Другого дня до Шергеля прибіг хлопчик-кореець і приніс записку. Консул просив Шергеля якнайшвидше прийти до його господи.

— Нарешті,—зідхнув Шергель.

Консул з дружиною були в ідальні.

— Просимо сідати до столу,—ласкаво запросила Шергеля консулова дружина ставлячи перед ним чашку кави.

— Вибачте за турботи,—звернувся до Шергеля консул.—Але я допіру дістав неприємну для вас депешу. Одначе не турбуйтеся, ми все залагодимо,—застеріг він, беручи з столу телеграму й подаючи її Шергелеві.

Шергель прочитав депешу Сегалю про документи й гроші й знизав плечима.

— А я ще вчора по обіді зауважив те, і був цілком спокійний, бо гадав, що гаманець випадково взяв мій секретар,—голосно розважав Шергель.—От клопіт!—додав він і замислено почав пити каву. Дружина консулова підсунула йому тістечка.

— Але прошу,—співчутливо заспокоював Шергеля консул.—За яких два тижні, а, може, і раніш ви все одержите. Харбінський консул швидко перешле мені, а я вам вишлю до Японії дипкур'єром. Ви тільки залиште свою адресу. А до того часу я вам видам охоронні листи й гроші.

— Але, пане консуле!..—почав був Шергель.

— О, ні, ні не турбуйтеся за мене. Черкніть, будь ласка, як вас іменувати в документі, і я все зроблю, переконливо додав він, підсовуючи Шергелеві клаптик паперу.

І Шергель неухважно написав:

„Професор Шергель Вільям, доктор етнографії
й археології східних народів. Американський
громадянин“

Коли Шергель поклав олівця, консул хутко взяв цидулку, схопився і, промовивши Шергелеві „Перепрошаю“, вийшов із їдальні.

— Прошу дуже, пане Шергелю, покуштувати мого кексу, я сама робила,—сказала консулова дружина, присуваючи до нього тістечка.—Вибачте, що я вас назвала просто „пане“ без наукових титулів, але мені хотілось так,—усміхаючись, додала вона й кинула на нього свій дитячий погляд.

— О, будь ласка, пані Грокс, мені тільки приємно.

— Через таке нещастя з вами, я прошу вас лишитися ще на день, тільки на день,—підкреслила вона, привабливо й сумно дивлячись йому в вічі.

— Що ж, тепер не можу суперечити,—вклонився він.

— Я певна, що ви не будете шкодувати. Поглянете на наші патронати. Та й я, може, трохи розважусь,—додала вона, соромливо одвівши свій погляд.

— Але, шановний пане професоре,—гукав до Шергеля консул, вбігаючи до покою,—вам знову не щастить: моя канцелярія вже розійшлась. Доведеться вам зачекати до завтра.

— Твоя канцелярія чудово зробила,—підхопила дружина,—тепер пан професор піде оглянути наші установи.

— Ти хочеш третє нещастя нав'язати докторові,—пожартував консул.

Шергель усміхнувся.—Чому? Мені приємно буде подивитись на добродійність наших славних жінок, аби тільки я не приніс з собою нещастя їхньому патронатові.

— Ну, що вам?—обурилась консулова,—коли ви маєте змогу зараз,—прошу вдягнутися й ходім, не гаючи часу.

— Ну, мені вже вибачте,—промовив Грокс, допомагаючи дружині вдягнутися.—Я маю дещо

скінчити в себе.—і, вклонившись Шергелеві, пішов у внутрішні покої.

— На чай не жди!—гукнула йому вслід дружина.

За хвилину Шергель і консулова вже були на вулиці.

— Ви собі не можете уявити, яка нудота тут,— почала щебетати консулова.—Одноманітність. Все ті ж особи, те ж повітря, щодня те саме. Тільки й розваги, що наші патронаги. Та й вони обридати починають. Я звикла до кипучого життя Чікаго. Батько любить шум, суперечки, брат теж у батька пішов,—соціологи обидва, така й компанія збирається, тому мені тут якось дико без лементу, гаму, суперечок. Втім, бачте, є щось живе, цікаве. Кожен рух громадянства республіки, наукового світу—все це дає завжди різноманітні враження. А тут два роки сум, нудьга... Сама з тієї нудьги й заклала оті патронати. Розбуркала тутешніх наших жінок. Все таки задоволення якесь.—Вона щебетала, ніби знайшла нарешті того, кому можна все висловити.

— Я вам цілком співчуваю,—зауважив Шергаль, коли вона передихнула.—Справді таки жвавій людині тут тяжко жити. От я не міг би сидіти довго на однім місці. Така вдача. А вам, правда, може, і тяжко, але все таки обов'язок. Не треба було виходити заміж...—пошуткував Шергель.

— Чому?—перепинила його консулова.—Я не каюсь, але ж розумієте, пане Шергелю, у мене спадкове, змалку звикла до бурхливого. Правда, бувають часи такі й тут, власне тоді, коли ми виїздимо влітку десь на вакації до моря. А й те—хіба можна порівняти з минулим!

І вона почала оповідати про свої дівочі літа, як училася в Чікаго, як була колись суфражисткою, та ось з'явився цікавенький правник Грокс, щойно вийшов з Консульського Інституту,

зв'язки мав у Вашингтоні. Сподобався. Молода кров. Далекі краї з крокодилами на вулицях... Все це так романтично... Ну і... вона поїхала на Схід... Спершу в Йокогаму, де чоловік був за віце-консула, а потім сюди, в Сеул. Два роки. Але вже обридло.

— Як же запобігти вашому лихові? — запитав Шергель, допомагаючи їй перейти на другий бік брукованої вулиці.

Але вона мовчала. Шергелеві здавалось, що цій гарній жвавій жінці чогось бракує в житті. Ніби відповідаючи на його думки, консулова привітно глянула на нього, блиснула своїми ясними гарними зубками й весело защебетала, знизивши голос.

— Я певна, що ви почули стискання руки, коли підтримували мене. Ви вибачте мені за це, бо я знаю, що це неприємно буває чоловікові, надто, коли це од недавно знайомої та ще й заміжньої. Але то в мене ще того молодого суфражистського лишилося. Знаєте, мені чомусь стало так приємно й весело, ніби я здибала свою колишню товаришку з коледжу. Ну, і виринуло не дуже давно минуле. Ви вибачте мені, пане Шергелю, за таку одвертість. Мені давно було так весело, як сьогодні. Кортить сказати це людині, що до неї чомусь маєш якесь довір'я й прихильність.

Вона замовкла, ніби чекала, яке вражіння справить на нього сказане.

— Я не знаю, чим я міг здобути вашу прихильність, пані Грокс.

— Мені було б дуже приємно, — перебила вона його, — якби ви мене звали просто „Емілія“. Це мені ще більше нагадувало б колишню вільну Емілію.

— Коли хочете, добре. Але я не можу зрозуміти, пані Еміліє, чому я маю ваше довір'я і...

мені здається, що я стаю якимсь кавалером,— схвильовано додав Шергель.

— А вам неприємно бути в цій ролі? Ну, скажіть, хіба я вже така погана?—образливо запитала вона.

— Ні, навпаки, ви дуже привабливі. Але не в тім річ. Я просто не розумію своєї ролі в такому разі!

Вона тихо засміялась.

— Хіба ви не були ніколи знайомі з суфражистками?

— А хіба ви тепер суфражистка? Вони ж зовсім не такі,—промовив Шергель.

— Як бачите. Колишнє прокинулось. Правда, може, мені це так здається. Може, тут щось інше. Але що ж я маю робити? Ви не гніваєтесь?—запитала вона.

— Ні. Мені приємно. Я тільки хотів би розгадати все це.

— Ну, що ж,—розгадуйте. А мені здається, тут і розгадувати нема чого—все ясно, як на долоні. Я запевняю вас, що це виходить від самого широго серця й радісного почуття.

— Коли б то!—запитливо промовив Шергель, глянувши в її блискучі очі.

— Може, ви не вірите, що в мене чисте серце?

— Можу повірити. Тільки мені все це здається якимсь дивом,—відповів він.

— Нічого дивного. Мені от дивним здається, що ви професор Шергель...

Шергель здригнувся, але, глянувши знову їй у вічі, побачив, що вони були такі самі ж безвинні й без хитрощів, як і раніш, заспокоївся й слухав далі.

— Мені здається,—казала вона далі, що ви просто Шергель мій товариш, якого я так поважаю і, може, ще більше. Все це, як сон, але для

таких натур як я і сон буває дійсністю. Ось знову треба переходити вулицю.

Шергель запобігливо взяв підтримав її.

— Вам приємно зі мною?—запитала вона, коли підходили до тротуару.

— Так,—відповів Шергель.

— Мені так само,—тихо промовила вона.

Решту дороги майже нічого не говорили.

— Ось і патронат-притулок,—сказала вона, зупиняючись біля невеличкого кам'яного будинку.

На дзвінок вийшла дівчинка-корейка, зробила Емілії кніксен і пропустила обох у коридор.

У притулку було зо три десятки дівчаток, від п'яти до дванадцяти років.

Тут була сила маленьких стільчиків—на всякий зріст; у великій залі порозкидано було іграшки, а по столиках—дитячі роботи з паперу, тканини тощо.

В їдальні вся дітвора пила чай. Малим прислуговували старші, а за всіма доглядали дві дорослі корейки.

— От наш притулок для старших, а через двір, у другому будинку,—для немовлят. Хочете побачити?—запитала Емілія.

В другім будинку більшість немовлят спали в гарних ліжечках на чистих постелях. Лише кілька більшеньких повзали по підлозі й розгортали руками купи іграшок. Кількох немовлят годували грудьми мамки-корейки.

Чистенькі кімнати свідчили за те, що тут наглядає добра господиня.

— От все, що бачите—і то все я. Пригадала, як в Америці, й упорядкувала так само тут,—пояснила вона Шергелеві, що залюбки розглянув усе.

— Ну, а тепер ходімо до школи; це не далеко звідси.

Коли виходили з притулку, Емілія тільки уважно подивилась йому в очі, але нічого не промовила.

— Скажіть, будь ласка, ви завжди така?—запитав Шергель.

— Ні, це перший раз. Чоловік спочатку боявся цього, бо знав мою дівочу вдачу, але він заспокоївся, як переїхали сюди. Та й що мені до того? Однаково я не почуваю морального задоволення. З людини робиться якийсь манекен. Нема нічого власного. Все маєш так робити, як наказує проклятий етикет, громадські звичаї, державні закони, амбіції чоловіків. Добре казали мої колишні подруги, що подружжя без мети є ідіотство для хоч трохи розумної й самотійної жінки.

— А що ж, хіба ви не можете переінакшити свого життя?—запитав Шергель.

— Не стає сміливості. Та й що я буду робити? Їхати у Вашингтон до своїх подруг?—питала вона ніби сама себе. Потім відповіла.—Я давно з ними пірвала всякі зв'язки. А душа кудись прагне. От ви маєте якусь науку, вона вас захоплює, ви нею живете... А тут щодня одноманітність і одноманітність: кава, обід, чай, вечеря, спати, бр!!!—здригнулась вона.—От я вам розповідаю,—повернула вона обличчя до Шергеля,—а ви думаєте: це так собі, для розваги. А я кажу правду, кажу те, що почуваю... Я хочу, щоб ви мене порадили...

— Те, що ви кажете, мені боляче чути, але втручатися в чуже життя—це відповідати за нього. Треба бути віщуном, щоб когось радити, крім того, треба добре знати того, кого радиш.

— Правда ваша. Останні слова мені нагадали те, що каже наш соціолог Вуд—я колись читала такі книги. Одначе, хіба ми не можемо ближче зазнайомитися. Я бачу, ви на мене не ввіряєте. Та я не поспішаю. Я два роки не поспішала—можу ще почекати. Ви довго будете в Японії?

— Здається, довго. Може, виїду до Китаю, Індії, але повернусь знову до Японії,— відказав Шергель.

— Ви мені лишіть свою адресу. Ви ж не одмовите писати до мене. Тільки пишіть на патронат, керівниці його,— додала вона.

— З великою приємністю,— відповів Шергель.

— Коли вам чоگونهбудь треба буде тут у ваших наукових справах, я зроблю все, що зможу. Чого не зумію, запитаю Кою,— по-дитячому благала Емілія.— Відтепер я з ним ближче зазнаюмлюсь. Можливо, що наш патронат запросить його на візитацію до притулку та лекції у школі.

Шергель нічого не відповідав. Та й що він міг відповісти? Це був не звичайний флірт. Розпачлива душа потребувала якоїсь утіхи. І що міг порадити їй Шергель? Агітувати її? Привернути до ідеї великого визволення людства? І мимохіть зауважив:

— Добре зробите, коли запросите Кою до патронату. Все ж таки він кореець, знає краще побут корейців, ніж європейські лікарі.

— Так, так. Я негайно це зроблю,— слухняно відповіла Емілія.

Школа, куди вони прийшли, містилась у величеському європейському будинку на кілька кімнат. Вона не була зовсім устаткована, і в ній, крім ослінців, шкільної дошки, катедр та небагатьох мап і глобусу, майже нічого більш не було.

— Все шкільне приладдя маємо незабаром одержати,— пояснила Емілія.

При школі була кухня, їдальня. В шкільних майстернях було двоє учнів-хлопців, що прибирали кімнату.

— Це чергові. Учні самі прибирають школу,— знову пояснила вона.— Тут усі хлопці. Ви зауважили, що в притулкові— все дівчатка. Знаєте, жіноча стаття у корейському господарстві не дуже

потрібний елемент, і дівчат охочіш віддають до притулків, як хлопців.

Після огляду школи Емілія запропонувала прогулятися.

Вийшли за місто. Це була пустеля. Ні доріг, ні доброї ниви, звідусіль визирали пащі розмитих ярків. Сірий пісок був перемішаний із сіряком. Цим сіряком було всипане узгір'я, ніби тут час од часу йшов кам'яний дощ. Все здавалося первісним.

За час прогулянки Емілія розповіла йому все своє життя й усі свої думки. Шергель слухав все й лише розпитував без кінця, шукаючи куточка в її істоті, який ще лишився для нього незнаний. Іноді й він розповідав епізоди зі своїх „наукових дослідів“ над найнижчими клясами всяких народів, намагаючись зацікавити її до життя трудящих і майбутньої долі людства. Вона уважно слухала й з цікавістю перепитувала незрозуміле їй. Емілія, здавалося, захоплювалася всім тим новим, що доти було далеке від її розуму, її інтересів. Нарешті, коли вони повертали назад, вона зазначила Шергелеві, що втім, про віщо він оповідав їй, є щось спільне з міркуваннями її батька, тільки в іншому світлі. І коли вони підходили вже до консульства, вона просила надіслати їй таких книг.

— Коли матиму бажання, прочитаю,— одверто пояснила вона.

Консул вже чекав їх на вечерю. При вечері він сказав, що одержав добрі політичні відомості від посла. Той сповіщав, що на фронті російське військо рветься до бою, що до Владівостоку послано кілька пароплавів з набоями, і що там вже вивантажено транспорт паротягів. Посол радий, що Сегаль виїхав,— додав він.

Вечеря пройшла смутно. Емілія майже ввесь час мовчала, і консулова розмова була суха й безбарвна.

Лягаючи спати, Шергель поклав завтра, як тільки одержить документ і гроші, негайно виїхати.

Коли він прокинувся, слуга сказав, що від консула вже прислали.

— Ну, от маєте, замість вашого „нещастя“,— усміхаючись звернувся консул до Шергеля, коли той з'явився до його кабінету. І консул поклав перед ним на столі документ і чотири банкноти по п'ятсот ен.

Шергель подякував.

— Нині о другій їду,— промовив він до Грокса.— Стільки турбот ви мали через мене. Не знаю, як і віддячити.

— Ну, що вам,— замахав руками консул.— Мені було дуже приємно це зробити. Доречі, коли маєте змогу, я хотів вас просити передати послові пакет. По правді сказати, тут і особливого нема нічого. Я сповіщаю про наші місії в Кореї й прикладаю копії звітів їхніх керівників.— Поштою все ж таки небезпечно посилати такі речі...— загадково додав він.

— З великою охотою візьму;— згодився Шергель.— Тим паче, що я їду просто до Токіо.

Консул вийняв із столу довгий пакет, запечатаний сургучем, і подав Шергелеві.

— Ви ж не забувайте нас, коли ще будете в Кореї. Приїздіть просто до своєї кімнати!— труснув руку Шергелеві консул, коли той підвівся прощатися.

— Дружина нагорі, певне, на кухні, вона в мене німецького складу,— усміхнувся консул,— прошу просто туди зайти.

— А, нарешті!— розпачливо гукнула Емілія, побачивши здалеку Шергеля.— Певне, їдете вже? Прошу до вітальні.

За кілька хвилин Емілія була у вітальні.

— Тікаєте?—усміхаючись, запитала вона, вітаючись з ним.

— Так. Треба. Бажаю вам успіху у ваших філантропічних справах. Я певен, що вони розвинуться ще більш під вашим досвідченим доглядом.

— Приїдете колинебудь?—перебила вона його.

— Не знаю,—дивлячись у її сповнені ласкою ясні очі, відповів він,—як покажуть мої наукові справи.

— Ну, а так, хоча б для того, щоб розважити самотню душу, додати сил?—запитала Емілія, Шергель не відповідав.

— Нате,—пишіть свою адресу,—нервово подала йому книжечку, що витягла з бюро.

— Не приїдете—сама приїду,—тихо промовила вона.

Але що Шергель міг написати? Адресу своєї хистки під мокрою горою в Йокогамі? Аджеж він говорив, що живе в Токіо... І він написав: „Токіо. Орієнт Готель“. Але, подаючи їй книжку, зазначив:—Я, пезне, як приїду, переберуся на приватну квартиру. Тоді я вам надішлю нову адресу. Раптом у нього промайнула нова думка, новий плян перебування в Токіо...

Розмова не в'язалась. Емілія мовчала й бездумно дивилась на адресу в книжечці.

— Бувайте щасливі!—Він нарешті підвівся і простягнув їй руку.

Емілія на мить затримала Шергелеву руку, пильно подивилась йому в очі. Потім раптом ніжно взяла його за голову й поцілувала в чоло. Шергель зашарівся. Але вона засміялась і промовила.

— Не подумайте чоگونهбудь. Я просто в чоло, в те місце, де розум. От і все.

Вона провела його до дверей і пильним, повним ніжності поглядом подивилась йому вслід.

Вдома Шергель дістав листа до Коя, вклав у нього три банкноти по п'ятсот єн, написав адресу, покликав хлопчика-корейця й наказав йому швидко віднести.

Коли Шергель назвав ім'я Кої, обличчя хлопчоче розповзлося усмішкою. Він кивнув головою й зник.

Менш як за півгодини хлопчик прибув назад і приніс запечатаний конверт. Шергель добув з нього коротеньку записку: „Етнографічні матеріали одержав. Три малюнки також. Коя“.

Точно о другій годині поїзд рушив із Сеула на Фузан.

*

Другого дня вночі Шергель був уже в Йокогамі. Товариство в цей час сиділо в Севериновій кімнаті й обмірковувало питання про майбутні збори.

— Ви маєте такий вигляд, ніби щось страшне з вами скоїлося,—звернувся до Шергеля Северин. Шергель справді справляв вражіння пригнобленого.

Він мовчки витяг з кишені документ, п'ятсот єн і поклав їх на столі.

Товариші здивовано поглянули один на одного та знов на Шергеля, і йому нічого не лишилося, як розповісти всю історію з своїм професоруванням.

Він розказав їм усе про Кою, про зустріч із Цюоу, мером і навіть Емілією.

Підчас оповідання Шергель передав Северинові записки-адреси філіпінських товаришів, патронату в Сеулі й знайомого перекупника Кої.

— Отже,—зробив він висновок,—мені, я гадаю, не доведеться виїздити більш з Японії, і треба неодмінно оселитися в Токіо. Він витяг пакет сеульського консула до посла й показав товаришам.—Завдяки цьому, мені пощастить зазнайоми-

тися з послом, продертись у дипломатичні, а відтак і буржуазні кола імперіялістичних держав, і, самі розумієте, які з того можуть бути для нас корисні наслідки. Відколи Сегаль поїхав, ми фактично втратили зв'язок із тими колами.

Товариші зрозуміли загадкову Шергелеву пропозицію.

— Із усього того виходить, що мені, а, власне, нам, доведеться мати добру сталу квартиру в Токіо.

— Так, нам треба мати квартиру в Токіо,— погодились приятелі.

Доки Ема шифрувала одержані від Кої адреси, Северин розповів Шергелеві про те, що трапилось без нього. Вони дістали з Нью-Джерсі переказом тисячу доларів, цебто дві тисячі двісті єн; налагоджено зв'язок із „Червоним Прапором“ на Далекому Сході. Реемігранти заснували клуб „Орієнт“, до якого вже записалося понад півсотні душ: цими днями якийсь есер має читати там реферата на тему „Ситуація в Росії й більшовицька авантюра“. Нарешті, у Сан-Франсіско, робітники-трамвайники виграли страйки.

XII

БІЛІ ІНТЕРНАЦІОНАЛІСТИ

Вранці Шергель спакував у чемодан кілька пар білизни та інших дорожніх речей, поклав про запас Северинів візитовий костюм і покинув „Інтернаціонал“.

За дві години в електричному поїзді він прибув у Токіо.

Автомобіль готелю „Орієнталь“ миттю спроводив його до візантійського стилю величезного палацу.

Увійшовши до готелю, Шергель зауважив у сінцях на таблиці пожильців картку з написом: „Професор Федоренко“.

— Чудово, колега,—подумав він і на картці, що дав йому готельський слуга, написав: „Професор Шергель“.

Перебравшись, Шергель вийшов до сальону, по дорозі наказавши порт'є викликати авто. Він сів коло столика, що був найближчий до світла, звідки зручно можна було спостерігати присутніх, замовив сніданок і почав переглядати англійські газети.

В залі було досить людей, що купами й парами сиділи за столиками. На Шергеля майже ніхто не звернув уваги.

Нараз на порозі з'явився кругленький япанець, і, звернувшись до кельнера, що виструнчився біля дверей сальону, стиха запитав по-англійському:

— Професор Шергель уже тут?—поклавши наголос на слові „професор“.

Слуга хитнув головою на Шергеля.

Япанець, господар готелю, подибав до столу Шергеля, подав депешу і усміхаючись зауважив тихо:

— Ще вночі прийшла. Ми чекали на вас.

Публіка повернула голови до Шергеля. Пані й панянки поприкладали до очей льорнетки, розглядаючи нового гостя. Але, бачачи, що Шергель прочитав депешу і захопився сніданком, не звертаючи на них зовсім уваги, деякі з них нервово смикнули льорнетки.

За одним столиком серед невеличкої компанії сидів і професор Федоренко. В Японії він іще не здибував „європейських професорів“, і тому часом поглядав на Шергеля.

— Де це такі молоді професори плодяться?—іронічно кинув він до своїх.

— Певне, в Америці,—відповів сухорлявий сусіда, наливаючи собі величеньку чарку віскі.

Шергель тимчасом роздумував, що відповісти на депешу Емілії. Вона телеграфувала: „Як доїхали? Сумую. Послала листа. Відповідайте“.

Він гукнув кельнера, попрохав паперу на депешу, і, коли той приніс, написав: „Сеул. Патронат. Керівниці. Чудово. Приємно згадую. Чекаю на лист“, віддав кельнерові й наказав негайно послати.

— Автомобіль професорові Шергелеві,—гукнув хтось у коридорі.

Публіка заворушилася, зосередила увагу на герої ранку. Шергель підвівся й швидко пішов через сальон.

Професор Федоренко засовався на кріслі, він намагався подивитись в обличчя своєму колезі.

— Який молодий!—прошепотіла пані з компанії професора Федоренка.

— Певне, недавно з гімназії вискочив,—поглузував сухорлявий панок.

Пані грізно блиснула на нього очима й просичала:

— Ви думаєте, що в Америці, як у нас, сидять по гімназіях з вусами, а з університету виходять із сивим волоссям?

— Атож,—зауважив сухорлявий,— на те вона й Америка, вільна країна, щоб вилупляти з яйця професорів!—І він глухо захихотів.

— Що за вульгарність!—відповіла пані й одвернулася.

Федоренко мовчав, а коли все стихло, зауважив:

— Певне, синок якихось мільярдерів. Але чого йому тут треба?

Тимчасом Шергель, пішовши до покою, взяв із столу кілька виконаних готельною друкарнею візитових карток, вдягся й вийшов до автомобіля.

За кілька хвилин він був у американського посла.

— Чим можу служити, пане професоре?—запитав м-р Вудсон, що виконував обов'язки посла, міцно стиснувши йому руку.

Шергель коротко розповів про своє пробування в Сеулі в гостині в консула, що просив передати панові послові пакета.

Посол узяв пакет, подякував і, не розпечатуючи, приязно розпитував Шергеля про його досліди, разом з тим нарікаючи на долю, що випадає дипломатам за таких часів. Коли Шергель почав, між іншим, розповідати про Сегалю, його мандрівку до Росії, ситуацію там, іноді порушуючи такі питання, що були таємницею вищих дипломатичних кіл,—посол став з ним цілком одвертий. Він розумів, що перед своєю людиною нема чого критися. Розбалакались про перебування Шергеля в Токіо. Коли виявилось, що Шергель бажав би мати приватну спокійну квартиру, посол пообіцяв через своїх підлеглих залагодити цю справу.

Після того посол уже прохав Шергеля, що коли він буде мати час, неодмінно завітати до нього в „сімейне коло“.

— Ви ближче побачите, яке тяжке наше становище. Тут доводиться бути не тільки дипломатом, а й добрим стратегом. Останні події в світі такі закручені, що нам доводиться докладати багато сили, щоб їх розплутати,—хвалився він,—Мені перед вами, як перед американським громадянином і заступником нашої науки, нічого критися. Однаково самі упевнитесь. Тільки не забудьте моєї господи. Ми щодня відпочиваємо за кавою й чаєм

від шостої години, а шоп'ятниці збираються й приїздять наші патріоти та дехто з довірених людей.

Шергель подякував і обіцяв бути. Попросивши вибачити, що відірвав посла від державних справ, він попросився.

Повернувши до готелю, Шергель замкнувся в своїм покої, звелівши слугі подати обід до кімнати.

Тим часом звістка про молодого професора облетіла всі закутки „Орієнталу“, і зацікавлені пожилійці, що встигли вже повиливати всі свої помії на голову юнака-професора, бажали з ним познайомитися. Всі вже знали, що він був з візитом в посла. Дехто навіть припускав, що це новий посол, а інші гадали, що це надзвичайний посланець до токійського амбасадора в справах Росії, а, може, й до самої Росії.

— Професор Федоренко нервувався.

Молодій пані, Федоренковій сестрі, від тих різних пересудів голова пішла обертом. Вона уявляла Шергеля, як їхнього визволителя від революційних варварів, що повиганяли їх з Росії. До того ще американські газетні відомості про події російської революції були зовсім не втішні. Ця пані вже мріяла про повернення до своїх сальонів на Англійським надбережжі, в Петрограді, про бенкети, оперу і безліч усяких приємностей. І вона з самозадоволенням дорікала сухорлявому:

— А що, не моя правда? От такі от юнаки врятують і нас, і Росію від німців та тієї голоди, що тягнеться до влади.

Сухорлявий мовчав. Йому неприємно було, що він так зле говорив про їхнього визволителя. Нарешті, йому обридло дорікання, і він попен-тався до компанії, що сиділа за зеленим столиком, сипала банкнотами та сьорбала холодний портер.

— Ти неодмінно, неодмінно познайомся,—зверталась раз-по-раз до Федоренка нервова пані.— Може, він листи візьме до Петрограду? А він говорить по-російському? І, не маючи відповіді, нервово додавала: — безперечно повинен говорити. А то хіба б він їхав до Росії?

— Та покинь, Аню,— благав її Федоренко.— Може, зовсім і не до Росії. Та й що б там робив професор? Туди треба генералів, військових, а не вчених,— доводив він.

Однак, йому самому хотілося зазнайомитися з американським професором, і він таки не втерпів, покликав кельнера, дав йому візитову картку, наказавши віднести до професора Шергеля.

Шергель перечитував усі, що він захопив, числа „Червоного Прапора“.

Стукіт у двері перебив йому читання. Слуга подав візитову картку Федоренка.

Коли слуга зник, Шергель порозкладав купки паперу, мапи й почав переглядати конспект севільського мера.

За кілька хвилин увійшов Федоренко.

— Дуже приємно,— підвівся Шергель.

— Вибачте,— почав Федоренко досить добре англійською мовою, коли сів у кріселко на запрошення Шергеля,— я ніяк не міг не відвідати колегу.— Колега з Нового Світу—це для нас, хоч і вчених, а все таки Старого Світу, дуже привабливий випадок...

Шергель усміхнувся.

— Я тепер у токійському університеті викладаю російську та взагалі слов'янські мови. Я філолог. Перед тим був у петроградському університеті. Але революція викинула. Не міг погодитися, тепер і тиняюся тут. Сподіваємося на краще, щоб можна було повернутися.

— А хіба зле там? Революція після деспотизму—це, знаєте, щось потрібне,—загадково зауважив Шергель.

— Звичайно, звичайно,—згодився Федоренко.— Але в таких формах, це, вибачте, щось жахне. Гаразд, скинули царя,—я теж ліберал,—здається, все повинно бути як слід. Представники виших верстов візьмуть владу до певного часу. А то уявіть собі: з'їхалась салдатня з фронту, хто тільки хтів. Зібралися в палацах, правлять теревені про державні справи, дають накази й вимагають, щоб міністерства їх виконували. Чи чували ви, щоб неуки, гультаї з вулиці, лізли керувати державними справами? А на фронті німці пруть. Опору нема. Всі хочуть керувати краєм. Галасують, бешкетують, не можна вулицею пройти. Буржуй!—кричать,—геть! Розумієте? Ну, хіба можна всидіти серед такого? Звичайно, їх розігнали. Геть на фронт,—наказано. Навіть їхній же соціяліст-міністер (може, чули, Керенський?) сам не стерпів такої розбещености. Погнав на фронт. Наші кола, звичайно, побачили, що добра не буде, хотіли були взяти владу цілком до своїх рук та кому охота поганити себе з таким брудом?

В мене земля на Сибіру, маю акції деяких копалень. Треба було залагодити все, бо бачив, що почнеться хаос. Німець забере все. І от тому я тут.

— А як тут вам подобається?—запитав Шергель.

— Нудно, сумно. Жадної доброї розваги. Театру людського нема. Ми заклали своє товариство. Уряджаємо збори, вечірки. Власне, перша вечірка буде цієї суботи. Коли ласка,—просимо. Буде моя доповідь: „Наука й революція“. Ви розумієте поросійському?

— На жаль, ні, потрохи вчуса,—відповів Шергель.

— Побачите наших вигнанців; дехто говорить по-англійському. Чи, може, ви хутко виїздите звідси?—запитав Федоренко.

— Ні, якийсь час буду ще. Я тут для наукових дослідів Сходу і... між іншим...—загадково відказав Шергель.

— Гадаю, ми ще побачимось?—запитав Федоренко.

— Атож. Дуже приємно познайомитись ближче,— відповів Шергель, тискаючи Федоренкові руку.

• • • • •
О восьмій Шергель вийшов до сальону.

Федоренко, що чекав на нього, схопився й подався назустріч.

— Прошу до нашого столу,—запросив він Шергеля.

Федоренко познайомив його з сестрою, сухеньким панком, його братом у-перших, з його жінкою і якимсь „князьком“.

— Сьогодні ми одержали приємну звістку, і бенкетуємо,—вказав Федоренко на купу різнокольорових пляшок на столі.—Прошу!—підсунув він Шергелеві стільця біля сестри.

— Що за звістка?—весело запитав Шергель.

— Корнілов, це молоденький генерал, чудесний вояка, пішов з козаками походом на Петербург, щоб покласти кінець соціалістичним викрутасам Керенських.

— О!—здивувався Шергель.—Але про це ще не було в газетах.

— А хіба російське посольство не в дружніх стосунках із японським урядом? Звідти й маємо певні відомості. Аджеж ми єдині тут, кому болить за Росію.

— Це зрозуміло. Особливо на чужині,—зауважив Шергель.

— Ви собі уявити не можете, яка нудьга тут, яка нудьга!—звернулася Федоренкова сестра до

Шергеля.—Вибачте, ви, здається, вчите російську мову. Я мало розумію англійську...—і, побачивши, що він усміхається, вона не доказала.

— Я прошу вашу сестру пробачити, але я її не зрозумів,—звернувся Шергель до Федоренка.

Вона зашарілась і промовила до своячки:

— Яка шкода, що він не розуміє по-нашому. Він такий симпатичний... Правда?

— Гляди, не закохайся,—застерігала та,—ато страх як зле, коли закохані не можуть освідчитися.

Федоренко попросив Шергеля до закуски, бо, мовляв, вони вже добре таки „закусили“.

Шергель почав розказувати щось із „своїх“ мандрівок до Індії, надаючи розмові анекдотичної форми, від чого Федоренко реготав, перекладаючи на російську мову цікаві місця.

Всім було весело. Всі пили. В залі було шумно, як у вулику. Підпиті гультяї голосно розмовляли, дзвінко цокали чарками, ніби намагалися перемогти симфонічну оркестру. Коло одного столу, де гойдалося кілька п'яних постатей, якийсь „джентлмен“ мугикав „хризантему“. В тій компанії було найжвавіше. Там безперестанно підливалось. Несподівано один із того гурту, стрункий, як німецький юнкер, у фраці, підвівсь із стільця, підняв угору чарку і, намагаючись заглушити людський гомін і музику, гукнув:

— Хай здохне революція! за Корнілова! Ура!

Вся його компанія підняла угору чарки, заревла „ура“ й перекинула їх у п'яні пельки.

Цей виклик, мов блискавка, перелетів по залі. Зчинився радісний гомін, крик за здоров'я борців за Велику Росію, заглушаючи Філіпінську оркестру, що завзято тнула „Пікаділі“.

Шергелева компанія теж підняла чарки. Але в цей момент Шергель з блискучими очима схо-

пився з стільця і, ніби відповідаючи на тост стрункого, кинув до нього по-англійському:

— Правильно! Хай живе російська революція!

Сестра Федоренкова заплескала в долоні й напівп'яним голосом загукала:

— Браво, браво, професоре!

В компанії, звідки проголошено перший тост, засовались, загрюкотіли стільці, і гультяї повернули свої черева та здивовані пики до Шергеля. Вони не зрозуміли, що він сказав. Але, зачувши „Росія“, революція“, певне, подумали, що й американець підтримав їхній тост. Вони гучно заплескали в долоні, заколивались на стільцях і загукали:

— Браво, браво, джентлмене!

Військовий схопився і з чаркою в руках підбіг до Шергеля.

Федоренко здивованим поглядом зорив на всю цю сцену. Одначе, певне, зрозумівши, що краще не розкривати непорозуміння, теж заплескав у долоні.

— Князь Воронцов!—голосно назвав себе військовий, простягши Шергелеві руку.

Воронцов не розумів англійської мови. Він сп'яніло усміхнувся до Шергеля, ніяково потовкся на місці, повернувся до своєї компанії й вигукнув:

— Хай живе військова спільниця—Америка! Хай живе професор!—Вихилив чарку й пішов до своїх. Його компанія весело плескала в долоні й щось гукала.

— „Під двоглавим орлом!“—наказав хтось з компанії Воронцова до оркестри.

Музики, що, певне, вже звикли до російських гостей, відразу змінили „Пікаділі“ на військового марша.

Шергель сів і, усміхнувшись, вклонився сестрі Федоренка, та її сусідці, що люб'язно кивали до нього головами.

— Хоч я й не цілком згоджуюсь з тими,—кивнувши на Воронцова, промовив Шергель до Федоренка,—але просто хотілось зробити їм приємне.

— О, ви дуже гречні,—промовив до нього ще більш спантеличений Федоренко.—Віднині я певен, що ви ближче увійдете в наше сумне коло, додасте нового, свіжого, а то така задуха!

— Дуже радий,—відповів Шергель.

Він побув ще з півгодини, попросив вибачити йому, що мусить покинути таке приємне товариство, попрощався й пішов до свого покою.

Другого дня о шостій годині Шергель був у посла.

Вудсон познайомив його з дружиною й іншими двома гістьми, що сиділи у нього в цей час.

— Наш патріот і вчений—професор Шергель; моя дружина, др. Джаб, мр. Тейлор—радники посольства. Ви вибачте, що я зву вас патріотом, це—за рекомендацією д-ра Грокса,—звернувся посол до Шергеля.

— О, прошу,—зауважив Шергель.—Пан консул така приємна людина... я мушу зазначити, що він надто завзятий у роботі, і, здається, задля неї зловживає своїм здоров'ям; правда, і дружина його, пані Грокс, теж не марнує часу. Ви, певне, чули, що вона заклала притулки, школи. Це гарна пара, що прекрасно репрезентує нашу вільну країну в Кореї.

— Я дістала від неї листа,—зауважила пані Вудсонова.—Ми землячки, хоча познайомилися аж тут. Вона хоче приїхати сюди. Все сердиться на те, що й досі нічого не добуде для своїх інституцій.

Радники мовчки сьорбали чай і пильно поглядали на Шергеля.

Шергель намагався з ними заговорити, але ті, ніби змовившись, лаконічно одним-двома словами поривали балачку.

Шергель трохи збентежився. Йому спало на думку, що вони стежать за його мовою і... Це ж правники, дипломати! Його заспокоїло трохи тільки те, що вони й з послом та його дружиною також мало розмовляли.

Розмова оберталася навколо Шергеля, його пробування в Японії, дослідження побуту в Кореї.

Шергель розповідав про свої вражіння від Японії й Кореї, відповідав на запитання посла й його дружини.

Нарешті, коли цікавість усіх майже була задоволена й коли вичерпали всі гостинні теми, Вудсон звернувся до мовчазних радників.

— Так ото вийшло, що Катоу, після відповіді посла, вчинив йому скандала, про що довідались у палаці Мікадо.

— Я розповідаю одну японську двірську справу,—звернувся Вудсон до Шергеля, що в цей час усміхався й кивав головою до пані Вудсонової на її оповідання про пані Грокс.

— Барон Катоу,—пояснював посол Шергелеві,—як, може, знаєте, військовий міністер. Одна його донька віддана була за колишнього радника англійського посольства, що нині пробуває в Лондоні в міністерстві юстиції. Він там у себе в сім'ї шось накоїв, а жінка й написала листа до батька в Японію. Вона загрожувала повернутися назад додому, бо не хоче жити з таким бабодуром. Барон попрохав англійського посла пояснити, що це з його зятем, і, звичайно, вимагав вплинути на нього. Посол одмовив. Хіба його справа втручатися до приватного родинного життя, та ще того громадянина, що живе в Англії? Барон Катоу вилаяв посла, і хоча доктор Смідс не хотів, щоб

хто знав про це, але про це стало відомо навіть самому Мікадо.

Пояснивши Шергелеві, про що йшла перервана розмова, посол звернувся тепер до всіх.

— Мікадо, кажуть, сам устряв у ту справу й звелів дізнатися від посла, чи справді було таке. Доктор Смідс, гадаючи, що Катоу, певне, сам розповів, потвердив чутки. Тепер баронові Катоу, здається, вже готують демісію. Катоу гадає, що посол на власну руку дав знати кому слід за цей інцидент, то він і набиндюжився на доктора Смідса, мовляв, родинну особисту справу—не як міністра, а батька своєї доньки—виніс в японські вищі кола. Доктор Смідс, розуміється, опинився в неприємнім становищі.

Посол одхилився на спинку розкидалки й мовчки почав запалювати люльку.

— Я гадаю, це інтрига Мікадових кіл,—почав після короткої загальної мовчанки доктор Джаб. — Відомо нам група давно шукала зачіпки, щоб усунути Катоу, стежила за ним, не цуралася ніяких засобів. От і дізналась про okazію... змалювали це кому слід і як належить, а тепер наслідки.

Джаб замовк, Тейлор кивнув головою, що, певне, означало, що й він тієї ж думки... Заразом він чомусь зиркнув на Шергеля.

Посол вийняв з рота люльку й почав:

— Звичайно, воно так, германофільство Катоу й Мікадо вже вийшли з моди. Революція в Росії, майбутні комбінації на Сибіру, потреба виявити свою політику до нас—цього вимагали. Майбутній міністер Нокуро якраз пасуватиме до цього, але не забувайте, що хоч він і наш прихильник, проте, великий затьон.

Радники відчули, що посол аніяк не криє від Шергеля своїх дипломатичних секретів. Джаб став жвавіший.

— Так, так,—підхопив він. Я певен того, що коли призначений буде Нокуро, наші транспорти зброї й набоїв будуть перепущені до Владівостока.

— Але однаково це було б дозволене. Адже наш уряд погодився на експорт криці з Сан-Франсіско,—зазначив посол.—Идеться про те, щоб цей період зміни використати.

— В такий гарячий час доводиться використовувати кожну мить,—зідхнув до Шергеля посол.

— О, не дарма вас звать ваші колеги „метеорологом“,—промовив Шергель.

Посол усміхнувся.

— Ні, ви тільки зважте всю безсоромну японську політику. Користуючися із того, що ми всіма засобами почали допомагати новій Росії в її військових справах, японці на всяких дрібницях намагаються стягти з нас, що тільки можна. Маєте: „за транспорт локомотивів для Росії, щось із двісті штук, за перепуск їх до Владівостоку, вони вимагають перевозу без мита до Америки транспорту металевих, шовкових і кустарних виробів. Тепер біля Далекого Сходу затримали вони три пароплави набоїв і аmunіції. За перепуск їх вимагають дозволу вивезти з Америки до Японії три транспорти криці й заліза, що забороняють закони військового часу.

— Така допомога Росії нам дуже дорого коштуватиме,—хитнувши головою, промовив Шергель.— А чим же вони нам віддячать. Не можемо ж ми виснажувати країну ради них.

— Авжеж,—згодився Вудсон.—Але заплата, гадаю, буде. Після військової руїни Росія не спроможеться відновити свої копальні. Крім того, цій країні, здається, зовсім не потрібна Камчатка. Гадаю, ми зможемо її купити. Окрім того, придушення Німеччини хіба нічого не буде варте?

— Але ж,— запротестував Шергель,— придушення Німеччини потребуватиме інших витрат. А за Камчатку хіба вони дешево візьмуть?

— Дотепер, принаймні, ми їм давали вісімдесят мільйонів. Новий уряд щось вагається. Але, будьте певні, після першої - другої військової допомоги вона буде наша.

— А хіба вона варта такої суми?— запитав Шергель.

— О, ще б пак! Наші дослідники довели урядові, що вона має нерушені поклади золота. У нас уже й машини наготовлено. О! то золоте дно, що гине дарма в дикунській країні.

Джаб, а за ним Тейлор підвелись.

На прощання Вудсон нагадав Шергелеві, що завтра тижневі збори „свого кола“.

*

Щоб не виявити надто великої цікавості до „свого кола“, Шергель прибув до Вудсона пізніше. В сальоні вже було чимало гостей. Вудсон рекомендував Шергеля:

— „Наш професор“.

Тут були майже всі альянсові посли, кілька консулів, директори великих банків, якийсь російський „князь“, редактор місцевої англійської газети, він же управитель голяндсько-англійського мореплавного т-ва, кілька мільйонерів-промисловців, європейців, і япанців, япанські двірські й один професор медицини токійського університету.

Пані й панни—дружини й доньки присутніх обсіли досить великий кут залі біля великого люстра, окремо від чоловіків, що невеличкими гуртками розсипалися скрізь по затишних вітальнях.

Шергель пристав до гуртка, що складався з директора об'єднаного банку „Крильо“, промисловця Діксона, мільйонера, редактора Клевера, знайомого вже Шергелеві радника Тейлора, япанця

Гісімі—фундатора експортноімпоротної мореплавної кампанії його імени—„Гісімі“, й голяндського консула. В кампанії йшли розмови про останні газетні відомості. Бадьорій верткий Гісімі доводив своїм слухачам, що біржа нині повинна мати одно на меті: впливати через місцеві банки на лондонський державний, що, невідомо з яких причин, збільшує і збільшує вартість своєї валюти, зменшуючи в себе ціни японських паперів. І це тоді, коли в Нью-Йорку, Сан-Франсіско, Шанхаю й по всій Японії курс японської валюти високий. Коли й далі так буде, то не тільки тутешні банки, а й сам Лондон може на тім стратити.

Директор Об'єднаного банку „Крильо“, розважлива людина, зауважив, що Лондон можна примусити змінити його нерозсудливу банкову тактику щодо японської валюти. Він радив узяти за зразок американські банки. Треба містеру Клеверові в своїх газетах оголосити такий курс якого вимагають інтереси біржі Сходу, а в коротенькій замітці від редакції додати, що оповішений перед тим лондонський курс був випадково перекручений у дорозі на телеграфі. Наша біржа не продавала валюти й цими днями не оповіщала курсу зовсім, чекаючи на зміну. До лондонського банку ми через свою філію подамо свою думку. І справу залагодиться.

Директорова пропозиція сподобалась усім, і він запросив на ранок другого дня до себе на пораду містера Клевера.

Шергель спершу дивувався з такого шахрайства, одначе, згадавши рекомендацію „наше коло“, зрозумів, що, це, мабуть, справді таки „своє коло“, що не криється. В душі він дякував Сегалеві за його непогану думку з професорським документом.

В одному гуртку хтось палко сперечався. Підвищений тон розмови приваблював до себе інших

гостей з усіх кутків вітальні. Шергель також підійшов.

— Та ви, панове, повинні згодитись, повинні!— доводив високий із сивиною джентлмен.—Шергель пізнав у ньому російського посла Крупенського. „Це той чорносотенець, думський октябрист, що з ласки царя призначений був сюди на посла“,— згадав Шергель.

— Корнілов візьме Петербург, а з ним і всю соціалістичну наволоч. Уряд буде наш. Виходить, тут не можна так обминати це явище. А погляньте: курс карбованця надалі сунеться вниз. Це неможливо. Цим самим ми даємо зрозуміти, що всі наші заходи й інформації йдуть з неправдивих джерел.—Хай нам керівник бюро скаже. Чи не правда, пане Круксе?—звернувся Крупенський до директора „Крильо“.

— Без сумніву, пан посол має рацію. В той момент, коли ми своїми відомостями спиняємо більшовицький рух і даємо через пресу належну інформацію, біржова цифра на російський карбованець падає всупереч нашим заходам.

— Я, власне, не проти того,—спокійно відказав Джаб, що сперечався з Крупенським.—Я тільки застерігав, щоб не пошкодити справі, коли б ми поспішили з цим.

— Будьте певні, що Петербург здобудуть за дуже малий час,—підтримував Крупенського „князь“.—Я знаю Корнілова. Ця людина ніколи нічого не робить, коли не певна себе.

— Це ми залагодимо, пане Крупенський,—заспокоював Крукс.—Доречі, завтра в нас буде нарада і...—Він одвів убік редактора, витяг із кишені якусь газету й почав йому з неї цитувати.

Різноманітність питань у цьому надзвичайно цікавому, інтимному колі захоплювала Шергеля.

Разом із Тейлором він переходив од гуртка до гуртка, іноді пристаючи до розмови.

За вечір він знав майже всіх присутніх; а дрібні й важливі відомості, що він про них довідався, розкривали перед ним запону над внутрішнім і зовнішнім життям „вищого світу“ з усіма його махінаціями.

Опівночі Шергель покинув гостинний будинок посла.

Він виходив звідти вже як „своя“ людина.

Вранці гінець від посла приніс записку з адресами квартир, до яких мав провести її подавець записки.

Шергель вдягнувся і вийшов. Япанець досить чистою англійською мовою пояснив Шергелеві, що дві кімнати—це в одного службовця норвезького банку, а друга квартира з двох кімнат і кухні—це в будинкові т-ва американської молоді. За півгодини вони були біля величезного п'ятиповерхового будинку, на даху якого на дротяній сітці золотими літерами стояло:

„YOUNGMEN CHRISTIAN ASSOCIATION“

Це був один з будинків того величезного т-ва молоді, що свої філії розкинуло по цілій Японії.

Завідувач будинку провів Шергеля до вільного приміщення. Воно було в маленькому одноповерховому домочку; що стояв поряд цього величезного будинку.

— Цей domeк т-во купило, коли розпочало свою діяльність,—пояснив завідувач,—тепер у нім в одній половині живу я, а друга вільна. Там жив радник американського посольства, що тепер переїхав до посольства.

Квартира була гарна, і Шергель винайняв її, за американським звичаєм, зараз таки виплатив ренту наперед за місяць.

„Квартира в товаристві християнської молоді, що користується патронатом американського посольства й повагою серед японських вищих кіл,— це ж не абищо!“—міркував Шергель, повертаючи до „Орієнталу“.

Як тільки він увійшов до залі, Федоренко, що, здавалось, ніколи не виходив звідти, запросив його до свого столу.

Шергель, привітавшись з усіма вже знайомими йому особами, повідомив про свій переїзд у нове приміщення. А Федоренко зауважив, що йому самому ніяк не щастить знайти собі приватної квартири.

Сестра кинула на нього незадоволений погляд—певне, їй не подобалася розмова за приватні квартири. Їй було добре й тут, у веселім готелі. І вона нервово засовалась на стільці та, щоб обличити таку розмову, кисло усміхнулась до Шергеля й запитала по-англійському?

— Чи будете сьогодні, пане професоре, в нас на вечірці?

— А хіба ж сьогодні?—запитав він, примруживши очі.—А, так. Сьогодні ж субота—пригадав він. І напіванглійською, напівросійською мовою з жахним акцентом відповів їй:

— З великою приємністю буду, пані Федоренко.

— Тоді ми разом поїдемо,—підхопив Федоренко.—Автомобіля замовлено, пів на сьому ми вас будемо чекати в себе. Гарзд?

Шергель згодився. Потім він звернувся до сестри Федоренка.

— А ви, панно Аню, досить добре говорите англійською мовою.

Вона зашарілася й задоволено поглянула на нього.

— Вчуся, але, без сорому казка, дуже важка ваша мова,—почала була вона по-англійському й закінчила по-російському.

Федоренко, щоб визволити сестру з неприємного становища, звернувся до Шергеля.

— Ви собі, пане професоре, не уявляєте, як пильно вчаться япанці. Я ось два тижні вже як читаю в університеті лекції, і помітив, що вони на диво хутко вивчають мови. Кожне слово, акцент його, раз-два сказане, вже відбивається в їхній пам'яті, мов стереотип. Та й взагалі навіть сама лекція проходить зовсім інакше, як у Росії. Тоді як у російському університеті доводиться читати з напруженням і нервовістю, тут усе проходить дуже легко й з приємністю. Увага й невичерпна захопленість лекціями надають просто якоїсь сили до реферування.

— Нема нічого дивного,—зазначив Шергель.— У нас, в Америці, певне, так само, як у Росії. Але тут університет вважають за святиню... Нація, що виходить на світло цивілізації, серйозно ставиться до науки. Це щось подібне до того, як малі діти з захопленням слухають казок і як неуважно ставляться до них дорослі.

Федоренко кивнув на знак згоди головою. Він переклав цю розмову своїм, що теж згодились із таким твердженням.

Аня час од часу намагалася щось сказати Шергелеві, комбінуючи в голові англійські слова, та тільки розкривала рот для розмови, скомпонована фраза розліталася. Вона червоніла, хвилювалася й знов збирала в своїй голові англійський лексикон.

Обід пройшов весело. Власне, весело розмовляли Шергель з Федоренком, а решта уважно слухала їх: коли ті усміхалися й сміялися, решта теж усміхалася, а коли Федоренко переклав їм щось цікаве, як от те, що Шергель одного разу нена-

роком дав рикші замість японських десяти центів—російські гроші, а той подякував,—всі реготались. Правда, тут мало було смішного, але компанія мусіла ж бути чемною.

Шергель, пообіцявши пів на сьому бути в покої Федоренків, уклонився.

Прийшовши до себе, він позбирав потрібні газети й папери, порозкладав їх собі по кишенях, повкладав свої речі до валізи, позамикав комоди і, коли все було прибрано, взяв писати листа до Емілії.

Він писав про своє перебування в Токіо, про нову квартиру, адресу, питав, як живе вона, як пан Грокс, патронат; писав, що збирає матеріяли про Корею, що має про дещо запитати в тій справі доктора Кою, якому напише іншим разом листа через неї. В кінці зазначив, що їде на день провітритись до Йокогами.

До Йокогами Шергель поклав їхати просто з вечірки. Він добре знав, що тут стежать за кожною особою, незалежно від її стану.

Точно о пів на сьому він постукав до Федоренків. Ті вже вдягалися. Шергель допоміг Ані зійти східцями і сісти в автомобіль.

Її приємно було це—вона сяла з радости.

За кілька хвилин компанія вже була біля токійського університету.

Вечір мав бути в залі студентського відпочинку. Людей було ще не багато. Величезна зала була декорована чудово сплетеними гірляндами; паперові прапорці альянсу оперізували стіни й навхрест звисали із стелі. Обабіч естради на стінах трикольорові шовкові прапори—символи імперської Росії—трилисником дозершували оздоблення залі.

Федоренко попросив вибачити їй зник; родич з дружиною також пішли десь убік, і Шергель зостався з Анею.

Вона мала вигляд якоїсь казкової королівни. Тонкого шовку біла сукня гарно оповила її стан. Коли б не мудра зачіска з діамантами в гребені та не золоті обручки на руці й золотий з діамантами годинник на шиї,—можна було б її приєднати до тих прекрасних святих „богородиць“, що малюють католики на своїх образах.

„Вона чарівно гарна!“—міркував Шергель, розглядаючи публіку.

Він побачив знайомого директора банку з редактором і вклонився їм. Знаний йому князь, що рухами щось доводив російському послові, побачивши Шергеля в компанії Ані, щось сказав Крупенському, і, коли Шергель проходив, вони обоє вклонилися йому, а Аня спалахнула з задоволення. Публіки дедалі прибувало. Аня не зважувалася заговорити до Шергеля, що розглядав публіку; врешті зідхнула й запитала:

— Ви не образитесь, коли я з вами буду говорити, російською мовою?—Вона це сказала з таким акцентом і так немилосердно кручено, що тільки Шергель міг зрозуміти її.

— О, прошу, дуже прошу,—й додав по-російському:—адже ви знаєте, що я теж хочу вивчити вашу мову.

Аня зраділа, заглянула привабливо йому в очі й розгорнула програму вечірки, щоб пояснити зміст її.

Вона схилилась до нього так близько, що торкалася своєю зачіскою його обличчя, показуючи пещеним пальчиком із діамантовим перснем на окремі нумери в програмі. Вона ще заздалегідь з братом вивчила їх, щоб пояснити по-англійському.

— А оце—„Осінь“ Чайковського, граю я,—показала вона на один з програмових номерів, де назвисько виконавця було зазначене трьома зірками.

Шергель пригадав, що артисти імператорських театрів, коли де виступали приватно, завжди свої прізвища ховали за зірочками.

„Вона малпує з них“, — подумав Шергель і промовив:

— О, я заздальгидь певний вашого успіху.

— Я скінчила консерваторію, і, коли б не революція, може з мене була б добра музика, — пояснила Аня по-російському. А щоб він не заговорив до неї англійською мовою, швидко провадила далі:

— Я вчилась якийсь час разом з великою княжною, донькою царя—Тетяною. Потім вона поїхала до Італії. Ми були добрими подругами... вона теж покинула музику, і, коли повернулася, почала працювати на фронтах. Тим і врятувалася від арешту. Царя, знаєте, арештовано,—тихо додала вона Шергелеві.—Тепер наші вживають заходів, щоб вона потрапила сюди...—І ще тихше додала:— Будьте певні, — вона незабаром буде тут. Вона грає, як сам бог!

Вона змовкла на хвилинку й потім замислено додала:

— Може, ми з нею разом поїдемо до Америки.

Шергель усміхнувся, хитнув головою, вдаючи, що він і зрозумів, і не зрозумів, що вона сказала.

— Але сядьмо,—вже другий дзвінок, зараз почнеться,—звернулася вона до Шергеля й пішла поміж кріслами.

Вони сіли на перших місцях побіч посла й князя.

В залі запанувала тиша.

Раптом духова оркестра гримнула „боже, царя храни“. В ту ж мить загуркотіли крісла—публіка підвелась. Шергель здригнувся. Хвилинку сидів.

Аня хутко нахилилася до нього й стиха проказала:

— Це наш гімн.

І Шергель підвівся.

Цього короткого інциденту ніхто не помітив, крім Ані, яка подумала, що „американець“, певне, не знає їхнього гімну.

Музика скінчилась. Засовалися знову стільці, і запанувала тиша.

Федоренка зустріли шумом оплесків.

Шергель також заплескав.

Нарешті оплески стихли, і Федоренко почав.

Рівним, гучним, спокійним голосом він яскраво й образно розповідав за розвій наук, що об'єднує вищі розумові сили людства.

Він зазначив її поступ у цілому світі, та, як наслідок її творчої реальної сили, і самий розвій людськості.

Нагадав про перейдений людиною шлях від дикунства до вищих ступенів розвитку.

Гучні оплески переривали його виклад. Далі, Федоренко перейшов до революції, і почав нарікати на нижчі верстви, що далекі від красот святої дійсності і своїми дріб'язковими мізерними вимогами хочуть збагнітувати цю могутню, нематеріальну силу—науку й мистецтво, руйнуючи всі досягнення, назбирані тисячоліттями...

Шергель ледве стримувався, слухаючи таке.

А Федоренко казав далі:

— Тисячолітня еволюція призвела людство од дикунства й первісності—до розуму й цивілізації. Еволюція майбутніх віків доведе людство до ще вищого ступеня. Ворог тому, гальмо—революція.

Він закінчив свій реферат, і оплески залунали в залі.

Аня аж тремтіла з радощів за успіх свого брата.

Підчас короткої перерви з'явився Федоренко і протиснувся до Шергеля, вклоняючись на всі привітання.

Підійшов посол і князь. Вони подякували Федоренкові за реферат.

— Це дає надзвичайне піднесення,—пояснив князь.

В музичному відділі Шергель широко захопився красою музики.

Яка прекрасна музика! Які невичерпні сили дає вона, як зворушує чуття, викликаючи в людині кращі поривання!

Аня грала чудово. За роялем вона уся увійшла в звуки „Осени“; здавалось, ніби сам Чайковський добуває з інструменту чари своєї творчості.

Шергель широко й довго плескав їй. Вона вклонялась, і не так до публіки, як до нього одного.

В перерві Шергель сердешно тискав їй руку,— „за музику“,—пояснював він.

Вона вся зашарілась.

— Ну, як?—запитала вона, коли трохи заспокоїлась, ніби не чувши того, що він вихваляв її гру.

— О, щось надзвичайне. Розумієте, я майже не дихав,—широко признався він.

Музика знову гримнула „боже, царя храни“...

Вдягнувшись, Шергель просив Федоренка й Аню вибачити йому, що не може закінчити разом з ними вечора, і попрощався.

Останній електричний поїзд до Йокогами відходив після півночі.

Коли товариші вже вкладалися спати, з'явився Шергель.

XIII

ЯПАНСЬКІ ТОВАРИШІ

За пропозицією Шергеля товариство вирішило, щоб він більше не приїздив до Йокогами, а для зв'язку з ними виїде „за службу“ Сеня.

Северин розповів останні новини, і Шергель довідався, що в Харбіні владу тримають спільно з кадетами й генералами есери й есдеки. Дві бри-

гади війська цілком на боці більшовиків і тільки ждуть наказу. Там відомо, що генерал Хорват, військовий диктатор Харбіна, має таємний зв'язок з Пекіном і щось намислює.

На Далекому Сході мають вплив більшовики. Завдяки їм паротяги, що прибули з Америки, вислано до Петрограду. Харбінська й Далекосхідня організації вже знають за Сегалю.

Ранком приятелі, різними шляхами, поволі рушили до „комуни“, де мало бути рандеву з японськими товаришами.

Федір, як звичайно, порався з обідом.

— Ну, як справи з картоплею?—з усмішкою спитала Ема.

— Я оце луплю її й міркую, коли б оце мені дали облупити якого буржуя, слово честі, я так само уважно, без ніякого жалю, оббілував би його.

— Чому це такі чудернацькі думки заскочили вам у голову?—чіплялась до нього Ема.

— Просто тому, що зо мною почав уже розмову мій ревматизм,—відповів він.

— До чого тут ревматизм?—здивовано запитала Ема.

— Дуже просто. Сьогодні ходив на базар. Купив картоплі тощо. Проходжу повз готель „Паласу“. Вікна зачинені. Видно, що за ними спали вчорашні гуляки. Вчора я був біля моря... подивився: світло, тепло... подвійні вікна... гардіни... Напевне на пуховиках сплять... Бачте о!—вказав він на відчинені двері до мокрої гори.—Вільготно! Ноги почали балачку... Ревматизм. Ну, і згадав про тих буржуїв. От вам і картопля...—І він змовк.

Всі почували себе ніяково.

— Слухайте, Федоре,—сердито звернулась до нього Ема,—коли ви не переберетесь сьогодні до нас, я більше з вами не розмовляю.—І вона сердито почала гортати книжку, що тримала в руці.

— Але ж, товаришко Емо, ви ж зрозумійте, що це в мене давно. Він тільки мовчав. Нарешті за кілька день, а, може, і завтра, я ж виїду. Ба, я й не казав вам, що дістав від російсько-азійського банку повідомлення, щоб прийти по гроші. В понеділок одержу і, коли дозволите, того ж дня виїду.

— Однаково. Пароплава швидко не буде—відповіла Ема.

— Ні, в середу відпливає „Кяйша“

— Це, справді, наможливо, Федоре,—пристав до розмови й Северин,—переходьте сьогодні ж. Тут більш нічого робити.

— Я не піду,—стояв на своєму Федір,—хоч би того, щоб не накликати лиха на себе й на вас.

Щоб показати, що вона виконає свою погрозу, Ема почала голосно читати останні числа далеко-східнього „Червоного Прапора“.

В них сповіщалось, що в Петербурзі уряд щодня сотнями садовить у тюрми товаришів, що Корнілов підступає до столиці, що на фронті військо посилають до бою, що на Україні заколоти, бо українці домагаються автономії, а їм не дають; що українці разом з більшовиками руйнують колії, не пропускаючи козаків з фронту на Петербург. Була замітка й про шахрайство японської біржі, яка підвищувала курс єни проти Лондону, і, у зв'язку з Корніловським наступом, підвищила російські карбованці з п'ятдесяти до 75 центів за карбованець.

До хати вліз Льова.

— Двоє зараз будуть; я їх одразу, ще здалеку пізнав.

— А хіба їх можна пізнати? адже всі японці на один штиб,—пошуткував Федір.

За кілька хвилин на порозі з'явилися дві постаті в японським строї. Скинувши свої дерев'янки у при-сінках, вони ввійшли до кімнати.

Один з них був зовсім молодий, другий—літній. Останній подивився крізь свої окуляри на всіх і, зобачивши Льову, промовив пароль.

Северин продовжив його.

— Вибачте,—звернувся япанець в „окулярах“ до Северина, сідаючи на підлозі,—я дуже зле говорю по-англійському, хоча цілком добре розумію, пишу й читаю. Практики майже нема.

Той, що в „окулярах“ звався Куто, він був агроном-практикант токійського дослідного поля й редактор газети „Світло“, а його товариш Тогі—студент передостаннього курсу токійського університету,—найближчий співробітник газети.

Северин назвав своїх приятелів.

Коли зазнайомилися, Северин інформував прибулих про розпочату роботу бюро.

Куто й Тогі з захопленням слухали його інформацію. Час од часу очі їх поблискували радісними вогниками.

Коли він скінчив, запанувала недовга мовчанка.

— Насамперед,—почав Куто,—треба вам розповісти про деякі особливості життя в Японії.—Ще недавно тут зовсім не було соціалістичного руху. Коли почалась у нас цивілізація, уряд вживав усіх заходів, щоб добути всю світову літературу, щоб посунути культурні процеси вперед. Тоді в Японії з'явилися соціалістичні німецькі твори. За це треба дякувати складачам каталогів та перекладачам.

— В япанських книгарнях, школах і університеті з'явилися твори Маркса, Енгельса, Бебеля, Кавтського й інших соціологів. Добродійні німці-місіонери допомагали перекладати їх на япанську мову, маючи з цього деякий зиск. І, справді, протягом десятиліття, а, може, і менш, в Японії з'явилися соціалістичні ластівки. Підчас япансько-російської війни Японія вже мала кілька сот соціалістів. З'явився й орган, що приваблював студентську

молодь і робітництво. Уряд спочатку легковажив те явище—він вважав його, за одну з галузей цивілізації й навіть допомагав ширити ті ідеї. Однак під час війни, коли японські імперіялісти захоплювали Корею, маючи на думці зовсім її анексувати,—соціялісти піднесли голос і, не для хвальби кажучи, може, перші в Європі, як партія, виступили проти таких тенденцій свого імперіялістичного уряду. Разом з протестом проти анексії, соціялісти ганьбили устрій, мету війни. Уряд збентежився, бо й у Росії почалась революція. Чужоземні дипломати, прихильники Японії, дали урядові добру пораду, і він жваво взявся до боротьби. Були припинені всякі соціялістичні видання, заарештовані не тільки провідники соціялізму, а й ті, хто співчував. Шибениця гуляла по краю над „зрадниками“ країни. Катували без жалю. Стратили на шибеницях близько двадцяти проводирів, силу розстріляли, а решту позамикано в тюрми. Відтоді соціялістичний рух ушух, бо кожен винний заздалегідь вже був засуджений до смертної кари. З десяток літ соціялізм тільки був в університеті, як частина науки, як філософія, як недосяжна теорія. Запроваджувати в життя цю теорію вважалося за божевілля.

Куто передихнув і витер хусткою своє спітніле чоло.

— Однак, дедалі розбещеність уряду потроху вшухала. Засудженим на каторгу амністіями—з приводу царських народжень і інших урочистостей, зменшували кару. За той час дехто вже вийшов із тюрем. Д-р Рудза—один із засуджених на смерть. Потім його засудили на двадцять літ до тюрми, а згодом зменшили наполовину. Два роки, як він вийшов з тюрми, а просидів десять літ. Але весь час, від того дня, як вийшов, за ним стежать, і не тільки за ним, а й за всіма, хто з ним

знається. Звичайно, ця воля гірша від тюрми — вона позбавляє змоги мати стосунки з людьми. Проте, за останні п'ять літ соціалізм почав відживати. Нині ми видаємо тижневий часопис „Світло“. Передплатників лише двісті п'ятдесят, та й ті переважно студентська молодь і трохи міщан. На пошті наші газети зникають, газетярі відмовляються брати їх на продаж, бо дорого. І, справді, буржуазні газети—вчетверо більші й удвоє дешевші. Свідомість робітництва важко розбуркати, важко їх зорганізувати. Патріотичні шпики між робітниками роблять своє діло. Коштів нема—все це разом створює дуже сумну картину. Наших товаришів не набереться й дві сотні, а серед робітництва їх майже нема.

Він закінчив і сумно дивився кудись убік. Потім, ніби згадавши що, провадив далі:

— Бачте, деякі наші одностудентці кажуть, що в Японії тепер не варто нічого робити: час, мовляв, не настав. Рудза кепкує з них і доводить їм, що коли вони й мають рацію; то не в тому, що промисловість не досягла високого рівня, а в тому, що від Японії, взагалі, колись лишиться одна мокрина.

Куто усміхнувся і, поглянувши на здивованих товаришів, пояснив:

— Д-р Рудза—геолог: його власні наукові дослідження над землею корою Японії довели йому, що Японію колись, раніш чи пізніш, мусить залляти океан.

— Д-р Рудза в цьому твердо переконаний?— запитав Северин.

— Авжеж. Він певен того, що Японія має загинути; однак, він доводить, що це надає йому ще більшої сили до боротьби. Боротьба в Японії є лише ланка у загальному світовому ланцюгові боротьби за соціалізм. І коли ця ланка є робітничою клясою в ній і ті, хто розуміють завдання її, повинні боротися. Тим паче, доводить Рудза, що буржуазію

Япанії, засліплену своїм добробутом, звичайно, не обходить врятування свого робітництва чи навіть цілої нації. Коли б вони дізнались про таку небезпеку, це, певне, не злякало б їх, бо вони завжди мають змогу втекти в які інші краї, залишивши на загибель мільйони трудящих. Маючи капітал, можна скрізь знайти пристановище. Отже перемога робітництва в цілому світі дасть змогу й япанському робітництву поволі емігрувати до якоїсь іншої країни. Тому робітництво Япанії ще має особливі причини уперто, завзято безвідгалу боротися за соціалізм, щоб також уникнути примари загибелі від лихої години.

— Ну, а коли не буде диктатури пролетаріату в Япанії та в яких інших краях, що тоді?—спитав Міро.

— Коли цього не буде, на думку Рудзи, протягом ближчих п'ятидесяти літ, Япанія загине. Цебто загине робітництво япанське. Буржуазія врятується... вона таки частково врятується—й буде такою самою мандрівною нацією, якою досі була єврейська.

XIV

МІСТЕЧКО ПОВІЙ

Аж коли почало смеркатися, товариші попрощалися з своїми новими япанськими приятелями.

Шергель запропонував сьогоднішній вечір згаяти на оглядини містечка проституції, де було річне свято. І він розповів, що в Япанії лишилося ще багато старого, що становить контраст до її теперішньої культурности.

— В Йокогамі, в старій япанській частині міста, є маленьке містечко повій на кілька кварталів, обведене високою кам'яною стіною. Містечко скла-

дається з кількох сотень будинків. Тут свої крамниці, ресторації, майстерні, базар, одне слово, все, потрібне для кожного маленького містечка. На перехрестях вулиці його так само, як і у великому місті, доглядають порядку поліцаї. Вечорами будинки завжди ілюміновано: кожен власник дому намагається якнайяскравіше прибрати свою інституцію. Містечко „Веселости“ має й своє річне свято. В це свято в будинки проституції можуть приходити не тільки чоловіки—„гості“, а для оглядин і жінки та діти. Може, це колись, за старих часів, був день реклями, коли підприємці вдягали в найкращі убрання своїх „робітниць“—фей веселощів, давали їм доброго тютюну, обкурювали фіміямом кімнати, квітчали, щоб привабити на далі більше „покупців“ та довести тим молодим япанкам, що були ще на волі і заробляли гроші тяжкою працею, як то добре й безпечно живеться в кожного з них отим „безжурним“ феям. І тим заманювали нові жертви. Можливо, що це свято є наслідок чогось невідомого стародавнього, що зникає в країні. Та як воно не є, а тепер це стало звичаєм, і в таке триденне свято сила народу, мов на ярмарках, наповнює вулиці містечка та його будинки. В Японії ще й досі дивляться на проституцію, як на цілком природне й потрібне явище. Старий звичай і стара психологія лишилися ще й нині.

Товариші уважно слухали Шергелеве оповідання.

— Яюсь не ймеш віри цьому,—зауважила Ема.— Невже ж ця казка може бути дійсністю?!

Коли смерклося, приятелі покинули фанзу. Вони зійшли з гори, пройшли європейське місто, парк і опинилися в старім місті.

Головна вулиця була ілюмінована різнобарвними паперовими ліхтариками та електричними лампами. Перед „кінами“ були побудовані височенні

арки, вбрані зеленими гірляндами та щедро освітлені електрикою. Величезні таблиці з намальованими епізодами кінематографічної драми, що ставлено того вечора застинали цілі фасади будинків кіно. Яскраві написи англійською й японською мовами реклювали драми на кілька десятків тисяч метрів.

З будинків кіно подеколи на вулицю линули жалібні звуки дешевої музики.

Сила люду сновигала бруком, додержуючи порядку—правого боку... Компанія протискувалась уперед.

Нарешті звернули набік, перейшли кілька напівтемних вузьких вуличок. На одній вуличці путь загородив натовп. Дітвора й дорослі обступили когось серед вулиці. Люди гомоніли, погрозово вимахували руками, посміхалися.

Приятелі протиснулись: посеред натовпу стовбичила одягнена в якесь дрантя япанка, певне, старчиха. Вона тримала на одній руці маленьку, років трьох, у брудному лахмітті дівчинку, а другою обхопила копицю чорного ганчір'я—певне постіль. За її драний шальон трималось років шести хлоп'я; під пахвою другої руки воно теж тримало якусь не по силах йому рогіжку. Хлоп'я пхикало, певне, важко йому було тримати рогіжку. Можливо, йому було холодно й голодно.

Жінка хрипким, ніби п'яним, голосом відсварювалась, кричала до натовпу, трясучи розпатланою головою. Але її душив власний крик. Вона закашлювалась, і довго бухикала.

Ема миттю опинилась біля жінки й сердитим гучним голосом почала ганьбити людей, докоряючи їм за жорстокість, зневагу.

Вона говорила англійською мовою, і її ніхто не розумів, але її угніваний голос і погрозові рухи вгамували натовп, і деякі почали розходитись,

Жінка з лахміттям і дітьми скористувалася з нагоди й поманджала геть. Ема наздогнала її й всунула в руку кредитку. Та подивилась на десятиєнний білет і вслід Емі сердешно похитала головою й попленталась у темні вулички.

— Свинота!—сердилась Ема.—Насміхатися з жебрачки. А чим вона винна в тому?

Перейшовши залізничу колію та кілька вулиць і місток через канал, товариство спинилося перед широчезною брамою.

Це був вхід до містечка „Веселости“

*

Вулиця, що простягалася просто з воріт, блищала тисячами огнів. Гірлянди зелені, звисаючи з дахів будинків, сплітали арку над вулицею. По боках вулиці розташувались у мініятюрних наметах продавці садовини, ласощів, забавок і інших кустарних виробів Йокогами та її округ. На вулиці народу було, мов оселедців у кухві.

Товариство насилу продерлося крізь натовп на край вулиці, а звідти до першого „будинку“ Такого штибу двоповерхові будівлі тісно тулились одна до одної обабіч вулиці. На другому поверсі з дерев'яним бальконом час од часу рухались стіни. Половинки стін відсовувались і чоловіки-япанці або „красуні“ япанки вихилялися подивитись на вулицю. В одній комірці приятелі побачили чоловіка в розіпнутому шальоні. Він одягався...

Широкий вхід першого поверху був подібний до сіней; по обидва боки їх були штахети, за якими тяглися довгі, встелені матами кімнати. Посередині й уздовж цих кімнат-кліток у два ряди, одна проти однієї, сиділи япанки. Вони були повбирані в жовті, золотом шиті шальони, попідперізувані широкими багровими поясами, зав'язаними ззаду на спині пишними бантами на штиб подушок.

Чудові оригінальні зачіски з високими гребінцями прикрашали їхні голови. Обличчя всім були понатирані білилом. Перед кожною стояли чавуни, де жевріло вугілля, над яким япанки іноді гріли руки. Кілька чавунів стояло самотно—коло них не сиділи япанки... Вони були на роботі...

Юнаки тиснулися біля ґратчастих перегоронок, зазираючи через них до середини—на япанок. Вибирали котра краща.

Уже літній япанець гукнув у щілину клітки, і одна з жінок підвелась і підійшла до ґрат. Вона вишкірила зуби, і її косі очиці звузились, проте, набілене обличчя не рухалось. Здається, вона усміхалась.

Огрядний, з червонозеленим пухким обличчям япанець стояв посеред сіней і вигукував до натовпу; закликав „повеселитися“.

Люди товклися біля перегоронок ґрат. Обивательки-япанки теж поглядали на своїх подруг за ґратами.

Двоє гарно вбраних япанців гукнули через ґрати: на їх поклик підвелось від чавунів дві япанки і, відсунувши дверці стіни, зникли.

Япанці тут таки в сінцях, поскидали свої дерев'янки, повдягали інші солом'яні, що дав їм хрипкий зазивайло і, легко ступаючи, подались східцями нагору.

Якась молоденька япаночка, що притиснулася до стіни біля входу, розв'язувала хусточку: вона добула кілька срібняків і дала їх юнакові, що був подібний до неї—певне, братові. І він зник у натовпі сіней... Дівчина склала руки і, смутно дивлячись на публіку, спокійно ждала, поки звідти, з середини, вийде брат...

Товариство рушило далі. Скрізь, біля кожного будинку, було однаково. Тоді Шергель запропонував піти ще до „Європейської сторони“

Тут було тихо. По обидва боки вулиці тяглись домочки, побудовані на європейський штиб. Кожен будинок мав таблицю з числами 12, 16, 19, 22... Нумерація була не чергова, і цифри говорили, яка із цих інституцій має більший стаж. Тут було декілька і японських будинків. Проте, це був „Європейський куток“.

До одного з будинків підбігло кілька захеканих рикшів. Із їхніх візків встали європейці. Вони чогось сварилися з рикшами, мабуть, вимагали більшої платні. „Гості“, поглянувши на товариство, зникли в одному з будинків.

— Запримітили, як вони торгувалися з захеканими візниками? А „там“, певно, будуть щедрі...— зауважила Ема.

В кінці вулички, що її слабо освітлювали самотні ліхтарики „будинків“, було кілька чепурненьких європейських будівель.

— О, бачте, „№ 9“, це той, що нам треба,— сказав Шергель.— Приглядайтесь до господарки, а потім я вам розповім дещо про цей „знаменитий № 9“.

Товариство увійшло до середини. Навкруги внутрішніх покоїв тягся безкрай коридор.

Вздовж рухомих стін коридору, пообклеюваних багровими шпалерами, стояли величезні кактуси, пальми й інші тропічні рослини. В коридорі не було ані душі.

За стіною хтось тихо хихотав. Шергель зупинився і відсунув краєчок рухомої стіни. Там була маленька напівтемна кімнатка, позастелювана чистими матами. Посередині кімнатки біля чавунчика, що в ньому золотом жевріло вугілля, сиділо дві молоді красуні—гріли руки. Вони, певне, розмовляли про щось веселе. Японки позривались і, побачивши європейську жінку з чоловіками, якийсь час зачаровано дивилися на неї. Потім

одна з них, щось надумавши, кивнула їм головою, промовила по-англійському „прошу“, і вийшла. Вона почовгала вздовж коридору, на звороті зупинилася, знов кивнула головою, ніби кажучи— „прошу зачекати“ і зникла за стіною, а за кілька хвилин вийшла в супроводі другої літньої япанки.

Та, усміхнувшись, запитала:

— Руські?

Але тому, певне, що на це їй ніхто не відповів, приязно кивнула й промовила:

— Енгліш... Американ.

Слідом за япанкою приятелі вийшли на подвір'я. Просто від дверей слалися широка доріжка, всипана білим морським піском і облямована зелом та тропічними деревцями. Алея привела товариство до мініатюрного квітника. Великі лілеї, білими й блакитнорожевими китицями звисали з тонких, ніби пір'ястих стеблин; низенькі різноманітні квіти чудовими візерунками прикрашали доріжки цього квітника-парку. Все це було штучно повкопуване у землю в спеціальних горщиках та барильцях. Пишні гірлянди звисали над мініатюрними алейками.

Квітник був ілюмінований тисячами мініатюрних білих ліхтариків, що метеликами почіплялися на гірляндах. Кілька маленьких шатрів стояло по куточках парку-квітника і всередині їх, опріч лілей та піонів, не було нічого. За вір'ям парку тяглася пустка, а за нею в далині крізь частокіл мерехтіло сяйво електрики з людної вулиці „містечка веселости“.

Тимчасом япанка поясняла назву кожної квітки.

— Все це ми самі урядили, власне, мої дівчатка,—зауважила вона, обвівши рукою навкруги.

Господиня будинку мала вигляд випещеної жінки. Її подоба відбивала тепер зів'ялу колишню вроду... Розумні очі ласкаво пронизували кожного гостя, ніби намагаючись розгадати, хто

ше не розуміє чоگونهбудь,—що б то ще показати. Вичерпавши пояснення, вона пішла назад до будинку, і приятелі, глянувши востаннє на чудовий білий електрикою освітлений парк,—пішли слідком за нею.

Вона привела їх до сіней і попросила трохи зачекати. Сама зникла за рухомою стіною й хутко винесла купу листівок з фотографіями вродливих япанок, краєвидів її парку, квітів, будинку.

— Це все наше. Купіть,—запропонувала вона. І приятелі купили.

Коли вони вийшли, Шергель звернувся до товаришів.

— Оце та япанка, що двадцять літ тому колишній російський цар Микола збавив її вінка...

І Шергель розповів.

— Колись цар Микола з своїм почетом навідався до Японії глянути на красу країни Сходу Сонця. Тут він, як звичайно, почав бенкетувати. Якось підчас бенкету він наглядів молоденьке дівча років чотирнадцяти, незвичайної краси япаночку. Він наказав своїм „ясновельможним“ гультям-князям добути її йому... Ті виконали його „непохитну“ волю. І молодятко, після гулянки, було в нього. Кажуть, її напоєно п'яною й силоміць узято... Вранці, коли вона прокинулася і зрозуміла, що скоїлось, зняла лемент. Та золото все вершить. Їй заплатили золотом кілька тисяч червінців. Коли другого дня довідалась про це родина її,—япанці — люди практичні,—вони теж з'явилися до почету й вимагали сатисфакції, інакше, мовляв, за безчестя доньки будуть жалітися самому Мікадо та ще й рознесуть славу про такого „помазаника“ на весь світ. Їм теж заплатили кільканадцять тисяч карбованців. Але на цім не скінчилось. Наречений збезчешеної дівчинки,—молодий япанський офіцер,—коли дізнався про

лихо—на одному равті, куди йому пощастило потрапити, вихопив шаблюку, й хотів був зарубати Миколу, та йому її одбили, і япанець не влучив. Всі знають, як тоді розписували в газетах про замах невірних япанців на „помазаника“ та чудовне врятування його. По цілій Росії молебні правили... Офіцера того потім япанська влада скарала на смерть, бо через те трохи до війни не дійшло. Так оце і є та сама япаночка. Коли вона підросла, на гроші ті заснувала будинок проституції.

Товариство здивовано мовчало.

— От де таємниці державних конфліктів,—зазначив Міро.

Мовчазно виплутались з вуличок і не помітили, як опинилися в якихсь темних суточках, що впиралися в гору.

— Оце буде мандрівка ізраїльтян.—псшуткувала Ема.—Це ви винні, тож виводьте!—засміялась вона до Шергеля. Ясно, що ми заблудилися.

Шергель став, ніби міркуючи, що робити. Потім, заглядавши світло в одній з хаток, де двері були не щільно присунені, пішов туди, а слідом за ним Міро й Федір.

Це була якась майстерня, що разом правила й за житло.

У хаті був підстаркуватий япанець, вже розібраний до сання, стара япанка, що тримала на руках немовлятко й щось муркала йому; молодиця япанка ворушила жар у горщику, а молодий япанець, певне, її чоловік, грів руки над жаром. У хаті було ще двоє підлітків. Блимала лойова свічка.

Всі присутні в хаті дивилися на Федора, Міро, що теж попросували голови крізь відчинені двері, і на Шергеля, що його мови ніхто не міг уторопати.

Нарешті одна з дівчаток щось проказала, і всі стиха засміялись. Старший япанець загадково позирнув на волоцюг, а стара япанка усміхнулась, передала дитину молодиці і, киваючи головою до приятелів, вийшла на вулицю. В темряві вона не помітила Еми; вона таємничо кивнула головою й мовчки пішла вперед суточками, що завертали понад самою горою вбік. Япанка довела їх до однієї фанзи, щось промовила, простягнувши руку до її дверей, і пішла назад.

Товариші дивились то на нумерованого ліхтарика, що світився біля хатки, то в темряву, куди зникла япанка.

Шергель постукав у двері. Але хатка не виявляла ознак життя. Тоді він почав грюкати доти, поки там, усередині, знялась шамотня.

Крізь штахетові ворітця засіяли вогники, освітили покої, і людські тіні замаячили на паперових вікнах.

Аж ось двері хатки відсунулися, і в них з'явилася заспана япанка з свічкою в руках. Вона обережно зійшла по східцях до воріт і мовчки відчинила в них хвіртку, одступивши набік, і освітлюючи дорогу нічним гостям.

Шергель спочатку подивився на неї, але її заспаний погляд ніби казав: „Та ну бо, швидше йдіть, а то я змерзла“.

Коли проходила Ема з Северином, япанка злегка ойкнула, і потім зареготала якимсь дивним сміхом.

Миттю вона зачинила хвіртку і, мов куля, випереджаючи по маленькому коридорові гостей, зникла в покоях.

З півтемних сіней приятелі увійшли в велику світлицю-залю.

Ясно освітлена кімната була устаткована європейськими м'якими меблями, стіни також були оздоблені європейськими малюнками.

— Певно, якийсь європеець живе. Молодець, старенька, знала, куди нас привести, щоб порозумітися?!—зауважила Ема.

Але як здивувалися приятелі, коли за кілька хвилин до кімнати влетіло щось із десятків молодих і вже літніх япанок.

Спершу вони зацікавлено поглядали на Ему, а коли та засміялася до Северина, промовивши:

— Що це? Ми в раю гурій?—япанки сміливо кинулись до гостей. Кожна вибрала собі жертву.

Приятелі, заллялись таким гучним, веселим реготом, що япанки спершу остовпіли й момент розгублено переглядалися, певно міркуючи:— „Що це, вар'яти чи що?“.

— Та це ж будинок розпусти!—захлинаючись від сміху крізь сльози, скрикнув Льова.

— Так он куди нас привела старенька!—ледве встиг промовити Шергель, витираючи очі, що від сміху налились сльозою.—А як серйозно вона все це робила, ніби виконувала великий обов'язок для рідних.

— Ну, чого регочеш?—звернулась нарешті до нього по-англійському одна з блискавичними очима япанка.

— Пива, чи чого замовити?

Інші япанки теж уже щось шебетали різними каліченими мовами, послуговуючись при тім усіма лексіконами, які тільки знали.

— Добре. Дайте чогонебудь,—відповів Северин, сідаючи на тапчан.

Кілька япанок зникли й миттю з'явилися з пляшками.

Вони хутенько заметушилися біля столу.

— Ти знаєш, вони й мене вважають за свою...— промовила Ема до Северина.—Тільки, певно, гадають, що іншим товаришам нема пари—ну, мовляв, і прийшли.

До них ніхто з япанок не підходив. Аж коли почали наливати в склянки напій, дві з них піднесли по склянці Северинові й Емі.

— Ну, хто з вас говорить найкраще по-англійському, чи ще як там?—запитав Шергель, звертаючись до них.

Япанка з блискавичними очима зникла й повернулася із старенькою жінкою, певне, господинею. Шергель розказав, у чім річ, і просив показати, як пройти до європейської частини міста.

Обличчя старої відразу прокисло. Вона кинула оком на всіх товаришів, крім Северина й Еми, і, певно, поміркувала, скільки б ото вона заробила.

Потім щось почала розказувати дівчатам, що обступили її.

Дівчата сміялися дзвінким і хрипким сміхом, аж заходилися. Потім повагом почали виходити геть, чуло поглядаючи на Ему й Северина.

Шергель заплатив їй за напій і, крім того, єну „за турботу“.

Викликаний енергійною господинею заспаний слуга-япанець провів компанію до самого каналу, звідки видно було освітлену європейську частину міста.

XV

РОБОТА РОЗГОРТАЄТЬСЯ

Від'їзд Міро до Китаю й Федора до Америки припав на один день.

Пароплави „Серано“ до Яви й „Кяйша“ до Сан-Франсіско відходили майже одночасно.

На пристань вийшли Северин з Емою, Стьопа й Льова. Міро стояв на чардаку біля поруччів обік япанця з смуглявим серйозним обличчям

і махав хусткою до пристані; япанець теж махнув капелюхом до Северина й Еми. То був—товариш Мутсу, що його відрядила японська організація для мандрівки з Міро.

Товариші з берега слали привіт—до побачення.

Серед сили люду на березі й пасажирів на пароплаві жадне жандармське око не могло розпізнати, хто кого вітає...

На другім боці—на пристані № 3, де бряжчали ланцюги й шуміло людське море, проревів тричі гудок.

Федір стояв на прові пароплава й очима шукав близьких людей.

У такі хвилини, коли линеш у далечінь від землі та її жителів, невимовна туга і біль хапає в обійми серце. Мимохіть виступають сльози й очі шукають близьких, що лишаються на березі.

І Федір знайшов їх. Він скинув свого кашкета, махнув ним і, коли побачив, що йому відповідають, радісно усміхнувся.

Пароплав загув і швидко рушив.

Четверо, що лишилися на березі, ще довго зорили за дедалі меншою людською постаттю на кормі пароплава.

*

Увечері з Токіо приїхав Сеня з листом від Шергеля.

Шергель писав про заходи, що їх вжили японські товариші, про утворення відділів в Осако, Кіото, Нагая, в Кобі, Хорошіма й Нагасакі. В Шергелевому листі була шифрована записка від Кої. Той сповіщав, що пані Грокс виявилась надзвичайною особою. Несподівано навіть для нього Емілія переконалася, що в Корей треба робити революцію проти японського гніту. Коя тепер служить у патронаті й школі пані Грокс за лек-

тора й лікаря. Він повідомляв, що надіслав усе, як умовився,—до Маніли на Філіпіни, до Гонолулу на Гаваї. В Сеулі організовано гурток. Налагоджено зв'язки на Гензанських і Гвендолінських копальнях.

Приятелі прискорювали справу. За кілька днів на розі вулиць Пасіфік і Східня Зоря з'явився новий „чужоземний“ кіоск.

Сам консул, коли до нього звернулася Ема „по допомогу“, дізнавшись, що вона хоче лишитися в Японії, доки „там“ перемелеться, охоче дав їй рекомендації. Він навіть обіцяв прислати свою доньку з замовленням на літературу. Бож його Поліна також не може виїхати до Росії й нудиться, бідачисько, в Азії...

„Загірні“ хлопчата хутко зметикували, що „Світло“ треба продавати здебільша по майстернях, на околицях, на плянтаціях, по заводах, серед бідноти та робітників, а інші газети по установах, крамарям. Навантажені купами газет, вони, мов миші, зникали з кіоску. Двоє нових друзів, що прибули з Далекого Сходу—Абашідзе і Білло, вислані Сибірською владою jako шкідливий анархічний елемент, допомагали Емі поширювати „Світло“ в інші міста Японії та поза її межі.

Сеня без відгалу мотався з Йокогами до Токіо та з Токіо до Йокогами.

В неділю російські емігранти почали сходитись до новоутвореного клубу „Орієнталь“, на першу вечірку-реферат.

Приміщення, винайняте під клуб в одному японському будинкові колишньої ш.злі, було невеличке, але добре устатковане запобігливим господарем.

З Токіо прибув Баранов з дружиною; вони нишком примостилися в куточку. Прийшла й консулова донька—вертка, весела, чорнява панночка.

Вона знайшла Ему, що розсаджувала публіку, обняла її й почала улещатися: вона рада познайомитися з нею і в її особі мати приятельку, таку енергійну російську патріотку, що дає змогу російським вигнанцям дістати хоч маленьку громадську розвагу.

Ема всміхалася до неї й стежила за публікою, що все прибувала.

Коли Поліна вичерпала увесь свій запас улесливих слів, вона запропонувала Емі допомогу.

Льова, що сидів біля Северина, легенько торкнув його ліктем і звернув його увагу на досить незграбно вдягнених двох осіб.

— Присадкуватий—це князь, а довготелесий—його приятель, офіцер, син мільйонера з ленських копалень, що про них говорив Шергель,—тихенько пояснив він Северинові.

Розпочавши збори, Ема зауважила, що клуб дасть можливість ближче познайомитися руським, яких недоля загнала до Йокогами...

За голову вона запропонувала обрати Поліну Трухман—консулову дочку.

Коли присутні заплескали в долоні, Поліна, що, певне, не сподівалась такої уваги, підвелась, радісно блиснула очима на Ему й пішла до столу.

З передніх лав підвівся джентлмен. Він гордо оглянув залю, провів рукою по голові й пішов до трибуни.

— Товариші й громадяни,—почав лектор.—Сьогоднішній реферат має на меті роз'яснити те аномальне соціальне явище, що тепер бентежить суспільство Росії та інших цивілізованих країн світу, а саме—більшовізм.

Лектор почав розповідати, що означає більшовізм. звідки він з'явився і як він хоче обернути російську революцію. Він остеріг, що молода республіка, яка тільки прокинулася від довгого

монархічного сну, може загинути через крайні вибрики більшовиків. Росія, темна й дика, як порівняти її до Заходу, може бути в ряду цивілізованих країн тільки через багато літ, після безупинної виховної роботи, в умовах демократичного республіканського ладу... Перемога німців—загибель революції, а ця перемога неминуша, коли більшовицьким агітаторам пощастить обдурити нарід і військо. Лектор розповів про німецьких агентів у Росії, що не пошкодують коштів на це. Промовець малював більшовиків, як демагогів, нездатних до творчої роботи, і як приклад наводив те, що більшовики роз'яtringють націоналістичне почуття різних народів Росії, що поведе до деморалізації і розбиття єдності революційних мас.

Підчас його промови й гострих нападів на більшовиків, „князь“ кілька разів плескав у долоні; його підтримувала чимала частина аудиторії. Промовець розпалювався. Він уже розвіював на всі вітри більшовицькі вигадки й саму ідею „диктатури темних мас“...

— Лише переведення наших соціалістичних реформ у новій Росії, наша більшість в її уряді, в державних установах, виведуть Росію на новий світлий шлях республіканської демократичної країни!—вигукнув він, кінчивши промову.

— Ото, з тутешньої охоранки,—шепнув Льова Северинові, вказавши на япанця в зеленому шальоні, що смирененько сидів біля дверей.

— Тих двоє, то мої знайомі студенти,—додав він, кивнувши на двох юнаків-япанців, що сиділи на передніх місцях і уважно записували чути.

В залі панувала тиша. Ніхто не мав нічого додати до того, що сказав лектор.

Аж ось підвівся Стьопа.

— Бачте, громадяни, як добре все змальовано,—почав він стиха.—Але наш лектор заблудив у лісі.

Публіка заворушилася.

— Мені хотілося запитати промовця: як він з своїми соціялістами творив би нову республіку?— звернувся він до лектора.

— Я домірковуюсь: це була б така республіка, як от та, звідки ми повтікали. А, може, ще яка інша. Тільки я не розумію ось чого: в якій республіці він бачив, щоб мирно жили разом вовк і ягня? Він, бачте, хотів, щоб уся та мерзота, яка лизала руки цареві, яка визискувала народ, почавши від фабрик і кінчаючи верстатом та заїжджим двором, разом з його соціялістами створили добрий лад для краю. Цебто, ясніше кажучи, перетворила царські покої в готель для міністрів та їхніх урядовців... Щоб фабрики тягнули жили з робітника не іменем царського закону, а іменем демократичної республіки... Щоб чиновники, купці й офіцерня знушались з своїх жертв не в монархічній державі, а в „демократичній республіці“. Щоб мільйони голодного люду дошли не з ласки царевої, а з благословенства республіканських міністрів. Ми вже скуштували тієї демократії в Америці!

І Стюпа почав доводити, що війні треба покласти край, армію зруйнувати, весь старий державний апарат знищити. Чорносотенне чиновництво, офіцерство розігнати й натомість збудувати нову соціялістичну армію, захисницю країни трудящих і справи соціялізму. Цілком треба перебудувати весь державний апарат. Керувати життям можуть тільки ті, хто працює й вкладає в суспільство частину своєї продуктивної роботи.

Серед публіки почався рух...

— Так от, щоб досягти такого життя, не скутого в обценьки держави з прикордонними фортецями, для допомоги трудящим цілого світу, ведуть роботу більшовики в Росії,—казав далі

Стьопа.—І я з радістю за успіх тієї роботи сміливо кажу:

— Хай згине зрадницька соціалістична мерзота!
Хай живе більшовізм у Росії!

Стьопа скінчив і пішов на своє місце. В залі розляглися гучні оплески. Всі заворушилися, зчинився лемент.

Кілька голосів відразу просили слова.

Поліна, що безпорадно поглядала то на Стьопу, то на спітнілого лектора, то на Ему, що усміхалася до неї, нарешті почала записувати, хто прохав слова.

На трибуну вийшов високий сухорлявий англійського типу бльондин.

— Ви вибачте мені,—почав він поганою російською мовою,—я не вмю добре говорити. Хоч розумію все... Розучивсь... сам з Австралії, теж хлопцем виїхав з Росії... Іду знову туди... випадково тут. Дозвольте сказати англійською.

— Все, що товариш говорив, є істинна правда,—почав він.—І коли нас досі дурили всякі соціалісти-угодовці з буржуазією, як добродій лектор, то тепер, коли почався в Росії справжній соціалістичний, наш, пролетарський, рух,—хай живе він. І хоч буржуазія кричить, що то розбійники, демагоги, німецькі шпики, скажемо їм: геть, наволоч, гнобителі робочого люду! Ми знаємо, що робимо. І коли це вам не до смаку, ідіть до лихої години!

Потім говорило двоє англійських матросів. Вони так само погоджувалися із тим, що сказав австралієць, тільки один з них не розумів, для чого ото треба кінчати війну з Німеччиною.

Лектор не брав слова. Тоді вийшов Стьопа й по-англійському пояснив мету війни і революції.

Матроси задоволено загукали з місць: „правильно“.

„Князь“ і „довгий“ сиділи, як на голках... Вони намагалися щось говорити, але стримувалися і з злістю зиркали на Стьопу...

Нарешті „князь“ схопився, простяг руку.

— Я не розумію, панове,—почав був він. Але публіка загукала:

— На трибуну, на катедру!

— Я не розумію, панове,—почав нервово він,—щоб розумні люди співчували більшовізму...— Він ухопився руками за край катедри, ніби боявся, щоб його не стягнули звідти, нахилився до публіки й белькотав:

— Хіба ж можна боронити варварство? Люди руйнують державу... здобутки довгих літ...

Але Стьопин голос перебив його:

— Так, так, пане князю... Ви якраз доводите, що соромився договорити ваш соціалістичний приятель.

Публіка захвилювалась.

— Князь... Монархія появилася!—загукали в залі.

Князь скрючився, похапцем відірвав руки від катедри й мокрою куркою посунув назад на своє місце...

Стьопа миттю опинився на трибуні.

— Ось маєте,—вказав він рукою на князя, а потім на лектора,—з ким ідуть пліч-о-пліч всякі шахраї-соціалісти. Бачите, який контраст: князь Воронцов, царський посіпака, що втік від революції, і „соціаліст“! Яка різниця між їхньою ідеологією? Ясно, як на долоні, чиї інтереси захищають оті пшоняні соціалісти й чиї захищають більшовики.

Авдиторія задоволено гула.

— Хай живе більшовізм!—гукнув хтось.

Лектор засоромлено принішкнув на місці. Він ніслю усміхнувся й одмовився взяти останнє слово. Тільки процідив крізь зуби:

— Це якесь непорозуміння...

Збори скінчилися, і публіка неохоче почала виходити, голосно резюмуючи вражіння.

Поліна, що залишилася з Емою, запитала:

— І ви так спокійно сиділи? Це ж щось нечуване! Я б на вашім місці, як організаторка, не дозволила отому останньому говорити. Нахабство якесь!

— Це було б для клубу не добре,—усміхнулась Ема.

.

Не встигли приятелі гаразд висловити свої вражіння—вони щойно повернулися до свого „Інтернаціоналу“—як у двері почувся стукіт... Ввійшов слуга й подав депешу.

Під машкарою комерційних справ Міро сповіщав: „Хай хто другий виїздить до Шанхаю. Треба їхати в центр Китаю. Ми їдемо до Манілли й далі. Там лишив листа“.

— Нічого не розумію,—розвела руками Ема.

— Міро ніколи даремно не потурбує; мабуть, у Шанхаї не було з ким закінчити справи, і вони поїхали далі,—промовив Северин.

— Що ж робити?—запитала Ема, розриваючи шифровку на дрібні шматочки.

— Треба їхати мені й Стьопі,—відповів Северин по короткій мовчанці.—Це й для Стьопи буде краще. Нема сумніву, після сьогоднішньої баталії в клубі йому залишатися тут не можна. Треба хоч на який час замести сліди.

Він узяв із столу розпис пароплавів і поїздів і, переглянувши його, казав далі:

— Звідси пароплав виходить у п'ятницю; в суботу він буде в Нагасакі. Я їду звідси, а Стьопа сідає на пароплав у Нагасакі, куди завтра їде поїздом. До від'їзду пароплава йому, може, що пощастить зробити там з заснованням кіоска.

XVI

У КИТАЇ

Призначеного дня Северин вирушив, а в Нагасакі серед пасажирів, що на катерах прибули до пароплава, був і Стьопа. Він полагодив справу з кіоском і залишив у Нагасакі Абашидзе...

На цім пароплаві, що прямував до Явайських островів, їхало кілька європейців-купців, що прозивали себе фабрикантами, і сила такого ж ґатунку китайців та японців.

Молодий англієць, службовець шанхайської митниці, що єдиний був між ними європеєць з погордою ставився до інших пасажирів; тільки з Северином і Стьопою він не наважувався гнути кирпу. Він вихвалявся перед ними знанням китайської „ситуації“ та констатував страшенну темноту й рабську покірливість дикунів-китайців.

— Не дивно,—хвалився він,—що сама ж китайська влада нам, європейцям, платить вчетверо більше, ніж своїм. Хіба це народ, що не може ніяк навчитись європейських звичаїв і цивілізації? Скільки йому не говоріть, товчіть, він буде тільки усміхатися, кивати головою. Прийдіть навіть до освіченого, то побачите його із смердячою водяною люлькою, чаєм без цукру, в теплих черевиках серед літа і в смердючім убранні. А їхні почивальні? Ви знаєте, як вони сплять?—питав він подорожніх. І сам відповідав:—На глиняному пілку, загорнуті в ковдри та із солом'яним скрапклем під головами замість подушки.

— А, може, то тому, що їм так мало платять?— зауважив був Северин.

— Де там! Та хіба їм треба більше? Ну, навіщо їм більше? Хіба кому з них треба європейського вбрання, взуття, меблів, білизни? Живуть, як кроти

або свині...—І англієць здригнувся, ніби уявив себе на момент китайцем.

„Справді, нашо вони цю свиноту тримають, коли свої дешеві?“ подумав Северин. Але, ніби йому відповідаючи, англієць озвався:

— Вони без європейця не обійдуться... Китайці цупко зв'язані путами промислових та державно-політичних стосунків і тому без нас їм аж ніяк не можна.

— М... да, маєте рацію,—іронічно буркнув Северин.—Ну, а як же, ви добре забезпечені, коли порівняти до Англії?

— Ще б пак! Наприклад, мені тут платять щомісяця двісті долярів—це майже втричі більше, ніж удома... Крім того, конфіскаційний та інший скуп... Тут цю справу ми ведемо дуже добре, як ніде. Скажім—опіум. В Китаї ніхто не має права ним торгувати без дозволу нашого уряду. Монополія (все це благодатні наслідки нашої могутності,—пояснив англієць).—Ну, а китайці не хочуть платити мита та великого податку на право торгувати ним, і от вони незаконно й гендлюють, бо контрабандою опіум коштує в яких 500 раз дешевше. А тут наш брат: „а ке, що там маєш, сідай, братіку, до буцигарні“, а, може, як третій раз попався, то й на шибеницю. Тоді нам перепадає половина вартости опіюму.

Урядовець самозадоволено одхилився на крісло, пихнув люльку і, озирнувшись навколо, промовив:

— От, на цьому пароплаві, я певен, контрабанди опіюму нема, я вже нюхом чую. Його здебільшого везуть з Калькути, Бомбею та з північних країв Китаю—з Росії. Мій приятель—так той зловив на сто тисяч опіюму: був запакований у засмолену труну... хотіли обдурити—мовляв мерця перевозимо. Але, без сорому казка, він

битий горобець. Одкривай мерця.—І спіймав. Дістав він за те п'ятдесят тисяч, та до того його настановили начальником митниці в Кантон. Правда, він покинув службу—поїхав собі женитися,—примружив очі урядовець, ніби це він сам зробив, а потім тихо додав:—він боявся, щоб не забили, бо того купця повісили, а його родина та компаньйони хотіли вчинити замах.

У компанії цього балакучого урядовця Северин і Стьопа згаяли весь час дороги.

В своїх безугавних оповіданнях урядовець малював жахні таємниці промислової політики, що провадять у Китаї імперіялісти через свою дипломатію.

Северин і Стьопа уважно слухали його. Приятелі дізналися цікавих подробиць про торговельнопромислову конкуренцію на терені Китаю поміж Англією, Америкою, Німеччиною та Японією. Ця конкуренція була однією з причин, що Китай намовили пристати до війни проти Німеччини, яка завдяки своїм капіталам і спритності захопила в нім концесії копалень срібла, п'ятини.

Урядовець розповів своїм співбесідникам „фабрикантам“—Северинові й Стьопі—про головні міста Китаю, про тамтешні порядки. І коли приятелі під'їздили до Шанхаю, то вже мали деяке уявлення про це місто.

Прибули вночі. Товариші поїхали в один з готелів, що про нього дізнались від урядовця.

Готель „Голянд“ був на вулиці китайського міста недалеко європейського центру. Сила народу, мов мурашки за роботою, сновигало тут на всі боки. В довгих чорних і синіх своїх ксьондзівських сутанах, в камілавках, що покришками мостились на головах, китайці метушилися між крамничками, що тулилися одна до одної. Тисячі вирізаних з дерева таблиць висіли на жердинах, що кінцями

впиралися в дахи по обидва боки вулиці... Через це вуличка-пасаж нагадувала хисткий тунель. Крамарі-носильники шалабудили серед людської комашні.

Жива риба нервово плюскалася в кошиках, що тримали на головах продавці; стрічки, постолі, білі панчохи, гребені чесати шовк, парфумерія, цигарки, сірники, шнурки для застіжок, люльки, тютюн, вбрання—все можна було тут дістати, навіть не заходячи до крамнички. Отже, тканина, свічки, паперові сірники, риж, коріння для страви та сушена риба наповняли коші, полиці та ночовки крамничок.

... Немов у вулику, було й на проспекті європейської частини, куди вранці вибрався з лабіринту китайського торгу Северин.

Він насилу протиснувся крізь рій різнонаціональної публіки на другий бік. Автомобілі, екіпажі сновигали вулицею. Величезні скляні вітрини, за якими було виставлене всіляке „європейське“ добро, нагадували торговельну частину великого європейського міста.

Дзвінкі шипучі трамваї додавали всьому тому урочистості. Життя бурхало з усіх шілин цього кварталу.

Северин вибрався до парку, що простягався понад океаном. Люди покинули його серед турбот паркового дня. Тільки європейці іноді хутко перебігали алеями немов боялися зупинитися в нім. Ні одного китайця в парку не було, ніби вони змовились бойкотувати цю красу надбережжя і, насміхаючись над тінню його алей, тисячами сновигали на спеці з другого боку вулиці по за порошеному бруку.

„Що б то значило?“—подумав Северин.—„Чому вони сюди не йдуть і товчуться брукованою вулицею, заважаючи їзді?“

На розі парку й каналу височезний поліцай в англійським убранні похмуро й пильно стежив за публікою.

— Куди!? куди!?—гримнув він на кількох китайців, що хотіли були повернути на алею парку. І він велично показав їм рукою на середину вулиці...

Китайці, перелякано озираючись, повернули на другий бік.

— Хм... Он воно що! Китайцям не можна ходити алеями парку. „У нашій—не своїй землі“,—згадав Северин із Шевченка.

Молодий китаєць, що вийшов на дзвінок Северина, сказав, що д-ра Су-а-вена немає вдома.

Коли Северин назвав себе, він загадково мотнув головою, зник у дверях і за мить виніс йому листа.

Лист був від Міро. Той сповіщав, що виїхав далі, бо в Шанхаї не було на ринку кави, а що „молодий комісіонер“ дасть пояснення.

На запитання Северина про Су-а-вена, як його й де можна знайти, китаєць розповів, що Су-а-вен живе в Ханкоу, а може, де в іншому місті, про віщо можна дізнатись там, у Ханкоу. Замість адреси китаєць подав Северинові чистий конторський блянок, на якому збоку видруковано по-англійському адресу якоїсь аптеки.

„В Ханкоу, а може, в іншому місті“—свердлили мозок Северина загадкові слова юнака-китайця.

„Сюя“, пароплав англо-япанського т-ва „Ясне сонце“, швидко плив за водою по каламутній широчезній Ян-ци-к'ян в напрямку Ханкоу. Серед купецтва другої кляси пристроїлись і Северин із Стьопою.

За кілька днів нудної мандрівки товариші прибули до Ханкоу.

— Це величеське місто своєю європейською частиною притиснулось до чистого вибрукованого надбережжя, вздовж якого йшла довжелезна алея, густо обсаджена каштанами й усипана білим морським піском.

Муроване кам'яними плитами надбережжя важкими кільцями на довгих товстих ланцюгах, тримало на воді плавні пристані й пакгавзи.

Пароплав зупинився біля англійського берега, звідки до міста тяглося кілька кварталів—англійської концесії.

Северин і Стьопа вийшли на берег англійської території.

Поклавши свої речі на візочки, товариші відмовились сісти і повагом пішли алеєю, слідкуючи за рикшами.

Вздовж усього берега, біля європейської частини міста, йшли квартали-концесії Франції, Німеччини, Японії, Голяндії та інших країн, що поділили між собою цю китайську територію міста, як свою власність.

На надбережжі кожної концесії стирчали різноманітні поліцаї, що їхнє убрання проказувало, до якої держави належала територія й чия то була охорона.

Кремезні індуси, мов нерозкубрені пляшки шампанського, з чалмами на головах, грізно наглядали за вулицями англійської території, китайці в африканських, тубільних убраннях, напівголі, з широчезними солом'яними капелюхами, стерегли французької; опецькуваті япанці, у військовій формі, поважно оглядали свою територію.

Італійські, голяндські, шведські поліцаї продовжували цю плеяду вартових. Це все справляло на товаришів якесь кумедне, але разом і болісне вражіння.

Рикші чомусь звернули до китайської концесії, що її стерегли китайські поліцаї, і зупинилися біля готеля „Бар“.

— Це була колись німецька територія, але, після оголошення війни Німеччині, китайська влада заволоділа нею. Тепер скарбниця Китаю збільшилася, бо всі податки з цього району, які раніш ішли німцям, забирає вона.

Так пояснив Северинові власник готелю—європеєць невідомої національності.

— Як хочете: я й япанець, бо жінку маю япанку, і данець, бо паспорт такий, і англієць, бо маю англійський готель...—все, що хочете! Тепер така політична світова ситуація, що найкраще бути без національності,—шуткуючи пояснив він товаришам, показавши їм вільні кімнати свого готелю.

Це таки справді був „інтернаціоналіст“.

До „Бару“ на шклянку пива приходили німці, на віскі—англійці й американці, на грог—данці, на шклянку теплого пива—французи.

Господар говорив усіма мовами, до кожного був приятний, чемно запобігливий, сміявся, жартував. Усі були задоволені з господаря, кожному чимось він допоміг, всі щось були йому винні.

Лише по страві, що подавали Северинові й Стьопі на обід і вечерю, Стьопа зміркував, що господар був німець.

Діставши від зичливого господаря різні інформації щодо вулиць і взагалі про місто, Северин після вечері вийшов.

Адреса з Шанхаю привела його до невеличкої китайської аптеки, що містилася на одній з глухих вулиць китайської робочої сторони.

В аптеці сиділа китайка, що, не розуміючи його питань, гукнула до задніх дверей.

На поклик, до крамниці-аптеки вийшов літній чоловік, чисто вдягнений у чорний національний балахон.

Северин спитав Су-а-вена.

Китаєць на момент подивився на гостя своїми пронизливими очима й спокійно попросив до внутрішніх покоїв.

Він посадив Северина коло столу в китайське м'яке кріселко, гукнув когось, і за хвилю перед Северином стояла вже маленька філіжанка.

— Чай,—промовив китаєць і мовчки сів поруч.

Северин подивився на чашку, хотів був зняти кришечку з неї, але, побачивши, що поверх гарячої води плаває сухий чай, зрозумів, що кришечка, певне, для того, щоб затримувати чай у філіжанці, коли пити. Усміхнувся й кілька раз сьорбнув прісного чаю.

— Я хотів би бачити Су-а-вена,—почав Северин,—чи ви?

— Так. Я Су-а-вен-куен,—відповів аптекар і запитливо подививсь Северинові в вічі.

Северин сказав пароль. Той відповів.

— У вас тут нема нікого?—запитав Северин, поглядаючи на двері в другу кімнату.

— Не турбуйтеся: англійської мови ніхто не розуміє,—спокійно відказав той.

— Я не сам, а з товаришем. Ми були в Шанхаї, і там нам дали вашу адресу. Мені дуже приємно, що вам тут не так доводиться ховатися, як японським і корейським товаришам,—почав Северин.

— Чому ви так гадаєте?

— Вже тому, що нам дали вашу адресу, навіть не запитавши, хто й що ми.

— О,—усміхнувся аптекар.—Тут нема нічого дивного. Я маю аптеку, значить, маю право купувати й торгувати аптечним крамом. Всякий може знати мою адресу. Це раз, а друге,—він лукаво

подивився, на Северина, усміхнувся й додав:—я не той, до кого вам треба.

— Як?—зблід Северин.—А звідки ж ви знаєте пароль?

— Будьте безпечні, страшного нема нічого. Вам треба бачити д-ра Су-а-вена, а я аптекар Су-а-вен-куен, — натиснув він на „куен“.—Часто помиляються. Влада не раз прохала вибачення за турботи. Тут не так уже спокійно, як ви гадаєте. Я небіж д-ра Су-а-вена. Товариші так само до мене приходять, і, коли він наш, він бачить д-ра Су-а-вена; не наш,—я є тільки аптекар Су-а-вен-куен. Зрозуміли? Щодо пароля, я лише приймаю, я тільки захист, броня Су-а-вена. Не забудьте, що Су-а-веніві не можна вільно жити. Коли не свої, то чужі... всякі є...—і він змовк.

Северин не відповідав і зачаровано дивився в розумні очі аптекаря.

Він навіть не сподівався такої тонкої обережності.

— Ви, певне, не знаєте, що Су-а-вен увесь час був на вигнанні й оце тільки повернувся до роботи. Та ви про це все завтра довідаєтесь. Су-а-вен живе на другім боці річки. Там безпечніш. Вам доведеться о шостій годині вийти ва пристань, щоб переїхати. Коло вас буде весь час мій син. Ви побачите його в аптеці, як будете виходити. Коли приїдете на той бік, підете слідом за ним—і ви побачите Су-а-вена.

Він замовк, замислився і, щось міркуючи, мовчки подививсь на Северинову філіжанку.

Северин підвівся, обіцяв зробити все, що він радив, стиснув руку аптекареві і в супроводі його вийшов.

Проходячи через погано освітлену лойовими свічками аптеку, він побачив юнака років шістнадцяти, що сидів біля конторки й щось читав.

Він подививсь на Северина й знову нахилився до книги.

Дома, коли Северин розповідав Стьопі свою пригоду, той здвигав плечима і, коли Северин скінчив, промовив:

— Ну, добре, хоч уже, а то я надумав складати речі для нової подорожі.

Другого дня, щоб згаяти час до вечора, товариші після вказівок власника готелю вийшли прогуляться за місто.

В околицях його, без усякої системи ліпилися купками мініатюрні житла бідноти. Збиті з дошок і хмизу або саману, з якимись дірками замість вікон і дверей, облуплені, обдерті, ці хатки справляли вражіння, ніби вони були нашвидкуруч побудовані для житла за давніх первісних часів; здавалось, що в цих похилих хижках тепер, певне, тимчасово, до зими, вгодовують свиней. І тільки розвішане по наголовнях, на дверях, стріхах темне лахміття, випрана одіж та засмальцьована дітвора, що вовтузилася тут у бруді коло хат,—все це давало думку, що тут живуть людські істоти. Сморід від людського посліду забивав дух, а калабані жовтавого слизу затопляли ці житла. Тисячі таких хаток, купками зчепившись одна з однією, тонучи в багнюці, тулились до китайської частини міста.

— Певне, робітництво живе,—зауважив Стьопа, перестрибуючи через смердючу синяву калюжу.

— Чудовий контраст із чистим європейським містом і вигідними кімнатами,—відповів Северин.—Це так цивілізують добрі європейці диких китайців.

— Сволота!—процідив крізь зуби Стьопа.

Вийшли на зелені городи, що тяглися довгими грядами, беручи на себе очі своєю різнобарвною, ще не викопаною городиною.

Чудові ланки-города говорили про те, з якою любов'ю й знанням городницької справи люди обробляли їх. На деяких городах китайки й китайці вибирали шавель, редиску та іншу краєву родину.

Товариші попрямували до купи людей, що гойдалися в далені. В мініатюрних човнах рибалки веслами, подібними до гирлиг, ганяли по невеличкому озеру бакланів. Криво-довгоносі качки тікали від них і пірнали у воду. Спочатку товариші гадали, що рибалки ловили качок, але виявилось зовсім інше. Рибалки своїми гирлигами совали до нирців, ніби спонукали їх тікати. Качки пірнали в глибину і за мить виринали, тримаючи у волі або у дзьобі рибу. Із здобиччю вони підпливали до човна або підпливав сам рибалка; господар протягав до качки гирлигу, та ставала на неї й кінець гирлиги разом з качкою був уже в човні. Рибалка виймав рибу з рота або вола качки і знову гонив її, знову сновигав слідом за нею по озеру.

Часом качки витягали з води досить великих, головнів. Риба сильно била хвостом, стараючись випорснути з дзьоба, тоді нирець намагався хоч наполовину проковтнути її у волю. В такі неприємні для нирця моменти на допомогу поспішав рибалка, і гирлигою вихоплював за ногу нирця разом із здобиччю в човен; часом риба виривалася з дзьоба, і тоді нирець кидався в глибину озера, і за момент знову тримав її своїм довгим дзьобом.

Іноді в воді зчинялася боротьба, і сильна, велика риба перемагала... Тоді нирець несміливо впливав наверх і сумно відпочивав на поверхні. Але заздрісний рибалка, роздратований своїм незграбним нирцем, сильно ляскав гирлигою по воді, і втомлена качка знову пірнала в глибину по здобич.

Кожен рибалка мав по дві-три качки. Деякі з качок сиділи на човні, певне, відпочивали й через який час заміняли інших, що вже втомилися на ловах.

Приятелі сумно дивилися на ту картину: їм було жаль і повтомлених нирців, що виснажали свої сили на безупинних ловах, і їх жертв, що безпорадно тріпоталися на днах човнів, і зігнутих на човнах ловців, що з запальними очима, ганялись за нирцями. Було жаль і самих себе, що дивилися на цю гру боротьби за існування трьох створінь.

— Три фронти боротьби за існування,—кинув Стьопа, відходячи від озера:—Риба, нирець і рибалка... І все ради тієї цивілізованої наволочі, що навіть на дні озера крутить життям оцих усіх.

Вийшли до механічного заводу. Він стояв похмурою пусткою. Довгі ряди вагонеток вишикувались неподалік на зламаний вузькій колії.

Німецький—тому не робить. Капіталісти інших країв не дозволяють німецьким робити гешефти.—Війна!..—згадав голосно пояснення господаря готелю Северин.

Обігнули місто й вийшли на надбережжя... Кілька пароплавів коливались з баржами біля пристані. Півголі, висушені, мов тараня, люди, з запалими грудьми, приспівуючи: О-А-У! Ха-О-А! присідаючи в такт гнучким згинам коромислів, довгою чергою один за одним тягали на плечах вагу. Великі кружала воску, барила цементу давили їх до землі, вгинаючи вузьеньку дошку, перекинену з облавка на берег.

Понад берегом на замілі скільки око бачило голі люди—кулі—грілись на сонці—відпочивали. Причандали їхнього виробництва—коромисла—сиротами лежали збоку. Деякі з них шукали в сорочках настирливих створінь, спокійно винищуючи їх зубами й спльовуючи ту огиду на землю.

То безробітні.

У „хазяїна“ робили ті, що взяли за роботу найменше...

Северин і Стьопа мимохіть пішли слідком за носіями, що з вагою завертали за ріг вулиці.

Через кілька кварталів вони дійшли до того двору, що за його брамою зникали з п'ятипудовими паками носії. То був склад.

— Цікаво знати, скільки вони дістають за роботу,—промовив сам до себе Северин. — Певне, кілометр буде від пристані?

Китайці, з порожніми коромислами купками йшли назад до ріки.

— Скільки дістаєте за роботу?—запитав Северин, зупиняючись проти них.

Носії поставали, зирнулися між собою, помовчали хвилину. Один з них, високий, кремезний, з широкими плечима, але трохи зігнутий, відповів каліченою англійською мовою:

— По три сенти штуку.

Стьопа почастував робітників цигарками... Ті мовчки взяли, усміхнулись один до одного й рушили далі.

Три центи за п'ятипудовий тягар! за кілометр!

Ввечері Северин і Стьопа були на пристані, а точно о шостій пароплав рушив на той бік.

Неподалік од себе Северин закримітив аптекаревого сина, що час од часу поглядав на нього.

За півгодини пароплав пристав до другого берега.

На присмерковому обрії маячили спичасті дахи старого міста.

Северин і Стьопа пішли за юнаком, що непомітно хитнув до Северина головою й швидко побрався вздовж берега. Звернули до міста. Увійшли в напівтемну вуличку, по обох боках якої збли-

мали крамнички, пройшли ще кілька вулиць, що з них уже зникали запізнілі мешканці. В одному з темних завулків юнак звернув у відчинені ворота; слідом за ним товариші пройшли довгий двір, ще якийсь завулочок, знову кілька дворів і, нарешті, увійшли в невеличкий будинок. Юнак зник, а у вітальні товаришів зустрів знайомий Северинові аптекар. Він мовчки провів їх через кімнати у внутрішній досить чистенький покій, запросив до столу, налив з мідяного чайника чаю, уклонився й вийшов.

Северин і Стьопа запалили цигарки й мовчазно чекали.

Кілька твердих темної фарби кріселок та столів притислось до стін кімнати. На комоді, що не хотіла визнавати біля себе компанії кріселок і прикипіла до темної стіни, за невеличкою скляною шаховкою сидів по-мистецькому зроблений мідяний Будда; збоку шахви висіла вся списана китайськими гієрогліфами конфуційна дошка. З комоди, дружно притулившись одна до однієї, визирали ряди старих книг і якісь потемнілі пергамени. Різні старовинні гаптовані по шовку малюнки скрашали стіни покою, що його темінь розвіювало підсліпувате блимання кількох лойових свічок.

— Правда романтично? — зпитав Северин Стьопу, озираючи кімнату.—Щось подібне до чарівних казок і романів жрецькопоганських часів.

— М... да. Обережність надзвичайна,—процідив Стьопа.—І він почав сьорбати з чашки зеленкуватий, гарячий чай.

За кілька хвилин увійшов аптекар, а за ним невеликий на зріст сивенький китаєць.

Аптекар одступився набік, даючи дорогу сивенькому, і промовив:

— Д-р Су-а-вен.

Северин і Стьопа привіталися.

Су-а-вен сів до столу й мовчки уважно подивився на гостей. Його старече бліде й сухе обличчя, лагідні, ясні, ніби трохи болісні очі казали, що він пережив чимало турбот.

Коли б не його довгасті щетинясті донизу вуса, що надавали йому китайського вигляду, можна було б подумати, що це європейець у китайському вбранні.

— Нарешті нам пощастило вас знайти, товаришу,—сказав Северин до нього й почав розповідати про мету приїзду.

Су-а-вен раптом запитав назвиська товаришів у Новому Світі.

І, коли Северин назвав їх, він попросив зачекати хвилинку, обернувся до свого небожа, щось сказав тому по-китайському і, коли той зник, звернувся до Северина й Стьопи:

У нас, бачте, тут є ще товариші, спільники—ми вже разом вислухаємо вас.

— Певне, дивуєтесь, що так обережно вас приймаємо... Нічого не поробиш. У нашій республіці інакше не можна. Особливо з європейцями. Ви ж знаєте, що Китай для імперіялістичних країн є добра дійна корова, і всім, хто перешкоджає тому доїнню, не так то вільно вийти на вулицю. Він знову замовк, укрит полою свого довгого шальону коліна й сховав руки в рукава.

Разом з аптекарем до кімнати увійшло троє китайців. Двоє досить молодих палко стиснули руки приятелям, а третій—худенький дідок—мовчки вклонився й сів біля дверей.

— Прошу,—промовив Су-а-вен до Северина.

Северин з усіма подробицями розказав про розпочату роботу в Кореї, Японії, про потребу утворити відділ друку для тих країв на Філіпінах, про мандрівку Міро з японським товаришем Мутсу, про виїзд Сегалю та ролю його, про Шергеля.

Северин виклав усе до дрібниць і запитав Су-а-вена, чи можлива робота в Китаї й акція на випадок, що пролетаріят захопить владу в Росії.

— Так, — доміркувавши, почав Су-а-вен. — Ви не маєте нічого запитати? — звернувся він до своїх товаришів.

Ті захитали головами. І Су-а-вен заговорив:

— Це чудово і цілком вчасно. Ми тут були самі й гадали, що наша робота, наш майбутній виступ будуть самотніми в Азії. Ваша звістка дає нам сили й енергію розпочати те, що розпочати ми вагалися. Ми раді мати з вами контакт, і хай наша спільна праця не буде марна.

Він закашлявся і міцніше обгорнувшись шальоном, тихо казав далі:

— Отже, щоб ви мали уявлення про нашу роботу, я коротко вам розповім ту ситуацію, в якій вона народилася.

Северин і Стьопа з зачарованням прислухалися до його лагідного голосу: Су-а-вен говорив чудово англійською мовою.

А він на момент закусив губу, відкинув злегенька голову й знову провадив:

— Тисячоліття Китай переживав важкі періоди свого існування. Різні заборчі війни з монгольськими й іншими народами, з одного боку, високо піднесли інтелект народу, з другого — в ті бурхливі періоди люд знесилився й попав до лап імператорської деспотичної влади. Реакція запанувала в краї. Насаджені по країні гультяї, царські родичі, всю свою увагу звернули на визиск. Дерли дев'ять шкур. Народ ледве дихав серед того панування. В страшній боротьбі за життя забуто було все — розвиток науковий, духовий, технічний — все, що ви можете бачити в стародавніх пам'ятках китайської хемії, медицини, астрономії, техніки,

в зарослих вікових монументах стародавнього дивовижного мистецтва.

— Мандарини, що порозсідалися по країні, були катами своїх підлеглих. Символ мандаринів і династії—страшний дракон—на кожному місці нагадував підлеглим, що кожна їхня думка, всякий їхній прояв протесту будуть винишені до пня. Ворота палаців, мандаринських дворів, кожен стовпець, що мав якенебудь відношення до влади, мав на собі розмальованого дракона, і цей страшний звір лякав не тільки своїм живописним образом, а й дійсністю. Його ім'ям забивали людські шиї в колодки, ланцюгами зв'язували на вік цілі купи нещасних, що чимсь завинили проти влади. Людей у стовпах підтягували за шию догори, відтинали руки, ноги, затискали людину між дві дошки і потім розрізували пилкою вздовж від голови до ніг. Щось страшне було в краї. Династична згряя та їхні льокаї так знущалися з народу, що волосся стає сторч лише на згадку про те. Народ здеморалізовано. Деспотизм, економічний занепад, нехтування людиною—все це породило погані звички—опіум і сотні різних гидот, що перетворюють людину в річ або бездушний причандал... Претенденти на царювання вчиняли жахні залаштункові драми, вбивства, різанину. Ви пам'ятаєте боксерське повстання, ліквідоване за допомогою війська цивілізованих країн. За те вони дістали в Китаї все, чого тільки бажали: копальні, концесії, торговельні монополії й привілеї, з яких не користується жаден китаєць. Нові місіонери, консульства, їхні урядові й торговельні агенти допомагали грабувати народ, скуповуючи землі, накладаючи ярмо боргів на мільйони трудящого люду. І от, як знаєте, революція 1912 року покінчила все.

Су-а-вен важко зідхнув.

— Тоді нас було небагато. Молодь, що вчилася, не стерпіла. Взялись до організації. В тім напрямку нам пощастило дещо зробити. Навіть перетягнути на свій бік деяких військових і незадоволених двірських. Почалась акція. Військо переходило на наш бік. Двірська військова аристократія і буржуазія, передбачаючи загибель династії, стала на наш бік і навіть взяла участь у ліквідації династії. Але треба було й тоді передбачати, що ми програємо... що аристократія візьме гору, що вона одурить трудящі маси своїм виступом проти династії. І так сталося. Вони вбачили в революції ще краще забезпечення свого існування й навіть більших привилеїв. Генерал Ю-ан-ші-кай, що перший перейшов на наш бік, мав ще раніш свої наміри. Ми бачили це... Але що робити?.. Швидше повалимо. Він бачив перед собою вищу державну кар'єру і, як людина розумна, зробив так, як і слід було сподіватися від його кляси. При новій владі опинилися ті ж двірські, що перейшли на бік революції. Апарат лишився старий. А в нас не було інтелектуальних сил, щоб цілком його замінити. В нас були тільки мільйони неписьменних, темних. В країні zostалися ті ж генерали, губернатори, мандарини, які заявили покірність перед новою владою... Зібрано парламент. Я не міг пристати на пропозицію бути президентом. Нас було дуже мало, а навкруги все стара реакція. Іти проти—бути забитим або привести Китай до нової реакції. Президентом обрали Ю-ан-ші-кай. Він провадив далі справи так само, як і династія... Майже жадної зміни, крім п'ятикольного прапора замість дракона, народ не відчув і досі не відчуває. З чужоземними державами парламент мусів затвердити угоди династії, і все пішло по-старому. Ми знову почали гуртувати молодь... Але Ю-ан-ші-кайська влада зрозуміла наші наміри й хотіла нас вини-

шити. Я мусів тікати до Японії, Америки, Філіпін. Недавно, перед смертю, генерал-президент хотів стати царем, але цього вже злякалася буржуазія. Їм не буде вже такого прибутку й свавілля гнобити народ та дерти з нього шкуру—те все буде привилеєм царя—й не дала йому здійснити те. Його отруїли. Але і він у формах сучасної влади, і старий Китай із страшними порядками—живуть. Імперіялістична буржуазія, дипломатія могутніх країн, крутить країною, допомагає гнобити трудящий народ і душити голодною смертю робітництво.

Су-а-вен знову зідхнув і хусткою витер чоло.

— Тепер я вже знову тут, хоч і живу нелегально. Ми майже скрізь маємо своїх прихильників, правда, небагато. Хоча й тяжко вести пропаганду, але ми ведемо її. Коли в Росії буде зламаний буржуазний устрій, ми маємо надію зламати його й тут.

Він скінчив і глянув на своїх товаришів, ніби питаючи їх: чи так він сказав? Але ті не відповідали, втопивши в нього свій зір.

— От наша історія. Щодо сучасности, то ми помалу робимо, де тільки є змога: у війську, межі студентством, робітниками й селянами, готуємо ґрунт і знаходимо людей. Маємо друкарню й дещо друкуємо.

Северин ніби прокинувся від дивовижного сну й глухо промовив:

— Нам конче треба мати щільний контакт, спільність роботи і, як треба буде,—акції.—І Северин розповів свої міркування про організований виступ у Китаї під час перевороту в Росії.

— Цілком слушно,—потвердив Су-а-вен.—Я гадаю, ми можемо вирішити так: ви мусите лишити в Китаї вашого представника—європейця, це тому що за китайцями, які переїзять до Японії, дуже

слідкують. Утворення кіосків тут є конче потрібна річ. Це дасть можливість легального існування та переведення і наших завдань. Це буде нейтральне посередництво пропаганди. Технічний бік його ми улаштуємо спільними силами... Для утворення видавничої справи на Філіпінах вишлемо свою людину. Правда, ми й тут маємо дещо... але що більше преси й літератури, то краще, а особливо на випадок, коли б влада захопила тут наше видавництво.

Доки Су-а-вен розповідав по-китайському зміст розмови своїм колегам, Северин і Стьопа вирішили, що в Китаї залишиться Стьопа.

Коли покінчили на тому, що місце перебування Стьопи буде Шанхай, Су-а-вен познайомив приятелів із своїми колегами: двоє молодих товаришів—Ці-шу-ян і Тан-цен—нещодавно закінчили освіту в Америці й тепер перебувають тут, у Ханькоу: один за агронома, а другий—за правника, аптекар Куен лікар. Сухенький китаєць—Сю-джоу, колишній рикша—їхній друкар. Він, „як друкарський купець“, керує їхньою друкарнею, яку запропонував Су-а-вен Северинові й Стьопі оглянути завтра...

Вже після других півнів товариші покинули житло Су-а-вена.

Слідком за Ку-еном товариші знову пішли за двірками, суточками. По дорозі аптекар уривками кидав до них:

— Ночуватимете в китайському готелі... Мій син ще звечора замовив кімнату. Запишіться, як купці. Я не увійду туди, але вас уже будуть чекати там. Завтра зранку приходьте подивитися на нашу друкарню: вона—шостий дім вгору від вашого готелю. Там побачите отого старенького Сю-джоу. Він передасть і всі папери. Пароплав на той бік іде о дванадцятій. За готель і послуги не платіть. Мій син залагодив,—ласкаво наставляв

Ку-ен, прощаючись з Севериним і Стьопою біля великого будинку, що над його дверима миготів паперовий ліхтар.

Назустріч товаришам вискочив прудкий парубічко; він уклонився й провів їх до кімнати.

Величенький покій з паперовими вікнами мав досить приємний вигляд в освітленні кількох лойових свічок. На столі стояло кілька десятків тарілочок з холодною стравою і вкритий килимчиком чайник. Тут не було ліжок і замість них на застеленому тонкими матами пілкові, що притулилися довгою лежанкою до стіни, з кількох теплих ковдр було зроблено дві постелі.

Служка спинився біля порогу й уважно подивився на Северина й Стюпу, а коли упевнився, що його гості задоволені з такої зустрічі, приємно усміхнувся й зник за дверима.

Товариші нашвидку вимили руки в гарячій воді: що парувала в мідницях, і присіли до вечері. Вони поглядали один на одного, ніби міркуючи, з чого ж починати? Потім засміялися й рішуче взялися до страви. Дрібно нарізані межені гриби, сушена риба, зелений варений перець, птичі потрухи, коріння, локшина, пряжена риба, засушена в цукру смажена курятина, варений риж, пампушки пареного хліба та безліч іншої страви китайського мистецького куховарства заповнили увесь стіл. Все це було розкладене в малісіньких тарілочках та мисочках.

Вправляючись паличками, що були за виделки й за ложки, Северин і Стюпа смачно повечеряли й пішли в полон теплих м'яких ковдр.

Вранці після чаю товариші покинули гостинний готель. Відрахувавши шість будинків, вони увійшли до друкарні—крамниці.

За конторкою стояв Сю-джоу й щось по-китайському розповідав європейцеві, вдягнутому

в китайський балахон, в європейські черевики і капелюх, показуючи йому коректу табличок.

Сю-джоу не звертав ніякої уваги на Северина й Стьопу і вів далі розмову. Нарешті декорований європеєць порозумівся з Сю-джоу й пішов із крамнички, лагідно вклонившись товаришам.

Коли він вийшов, Сю-джоу усміхнувся до Северина й Стьопи й міцно стиснув їм руки.

— Місіонер, француз,—пояснив він незграбною англійською мовою, кинувши на двері, куди вийшов декорований. Потім він поліз до конторки, добув пакета і передав Северинові. Він намагався щось сказати, але, певне, не зумів добрати англійських слів і махнув рукою.

Сю-джоу заметушився, відчинив двері до середини друкарні й рукою запросив їх.

У просторій кімнаті юнаки складали китайські знаки.

Вони з цікавістю подивились на гостей. Коли Сю-джоу щось муркнув до них по-китайському, вони приязно усміхнулися, закивали головами, вітаючи, і знову взялися до роботи.

— Це всі наші,—пояснив Сю-джоу, киваючи на складачів.

В інших кімнатах розбирали, складали й фальцювали тонкий папір. Грюкотіла ручна машина; в палятурні були навалені купи брошур, листків і свіжих з машини видрукованих аркушів. Скрізь, після того, як Сю-джоу щось поясняв робітникам, ті люб'язно кивали головами.

Якась невимовна радість опанувала Северина й Стьопу серед цих своїх німих однодумців. Вони не могли словесно порозумітися, але внутрішні почуття душі й серця з'єднували всіх. Щось приємне, ласкаве хотілося сказати цим азійським братам.

— Неодмінно буду вчити китайську мову,— вирішив Стьопа, виходячи з друкарні. На пристані вони не довго ждали пароплава й хутко були вже на другім боці. А на узбережжі їх чекала невеличка розвага...

Скільки чисто вбраних китайців і китаянок, мабуть, з багатой аристократичної касти, в шовкових сукнях, купкою стояли одні проти одних і, вклоняючись одні одним до землі, простягали руки, немов би сапали щось. Певно, родичі або знайомі зустрічали прибулих.

На надбережжі вони заступили прохід із східців на вулицю, але, швидко помітивши це, відступили вбік на алею і там біля ослінця під каштаном продовжували свою приятельську церемонію, просячи один одного сідати. Проте ніхто з них не зважився сідати першим.

Раптом з вулиці з'явився височезний у червоному убранні й білій чалмі індус. Він підійшов до тих китайців і грізно гримнув.

Китайці, певне, не зрозуміли індуської мови й здивовано вирячились на червоносмугле обличчя індуса.

Тоді індус шарпнувся вперед, ухопив одного з них ззаду за шовковий балахон і щосили пхнув його з алеї на брук.

Деякі з друзів нещасного злякано зиркнули під ноги й чомусь на дерево, заметушилися, забалакали і чемно, підштовхуючи прибулих, поплідали руки вивели їх на середину вулиці.

Індус огидливо обтріпав свої в білих рукавичках руки, немов доторкнувся до паршивої скотини, грізно подивився на китайців, промурмотів якусь лайку, самозадоволено підняв голову й поважно рушив по алеї.

— Бачили?—спитав Северин.—Це право китайців ходити й перебувати на європейській тери-

торії. Таку картину, тільки в інших фарбах, я бачив і в Шанхаї.

Стьопа похитав головою й додав:

— Це ж вони з багатіями так!

А як з біднотою?

Цього ж дня, увечері, китайським пароплавом „Тюн-гуй“, що більше був схожий на збиті старі ночви, ніж на пароплав, Северин і Стьопа повертались до Шанхаю.

У шанхайській бухті Стьопа пересів на катер і з іншими пасажирами переїхав до міста, а Северин тим самим пароплавом поїхав до Японії.

Біля „Нагасакі“, що розповзалися по крутих горах-островах і гадючкою обхопили океанські води, Северин висів.

„Як поставив справу кіоску Абашідзе?“ — міркував він по дорозі до готелю.

На європейській вулиці на однім із корпусів великого будинку над вітринами примостилася таблиця:

„ЕВРОПЕЙСЬКА Й АЗІЙСЬКА ЛІТЕРАТУРА ТА ПРЕСА“

Абашідзе вже розпочав роботу. Він мав до продажу не тільки токійські, йокагамські—япанською й англійською мовою—газети, а й російські з Владивостока та Харбіна. Абашідзе зрадів, побачивши Северина.

Він палко почав розповідати, як гарно розпочалась робота, як з його підприємства задоволені всі—робітники й буржуазія—кожен має свої газети.

Северин покинув щасливого Абашідзе, гордого з своєї дитини—кіоску, і того ж дня виїхав до Йокогами.

XVII

РЕВОЛЮЦІЯ

До часу приїзду Северина майже всі великі міста Японії: Кобі, Нагая, Осака, Кіото, Токіо, Хорошима, були вкриті мережею відділів преси. Нові товариші-висланці із Манчжурії та далекосхідніх околиць Росії були втягнені до роботи.

„Світла“ вже розходилося понад дві тисячі примірників. Японські друзі працювали з захопленням. Бюрові був відомий кожен крок імперіялістичних змовників. Від нього відомості летіли на Далекий Схід, до Кореї, Китаю. Із Гонолулу, на вимогу Кої, виїхало до Маніли й Сеулу кілька старих вигнанців-революціонерів. Вже зміцніли організації в Гвендоліні, Кан-Хоа, Куан-Сян, Кеун-Сяк, Люзампо, Мокпо, Чемульпо.

Релігійнополітична партія „Східня мудрість“, що її ватажком був Цюоу, не робила жадного політичного кроку без контакту з Коєю, так само й буддійські монастирі Кум-сан-сана.

Пані Грокс після мандрівки до Токіо повернулася нестриманою бунтаркою. Її патронат і школа були джерелом роботи Кої.

Розповівши, що сталося, поки не було Северина, Ема розказала йому цікаву придибашку. Тиждень тому до Токіо прибула „княжна“ Татяна. На честь її був уряджений равт, де, крім дипломатів, буржуазії, брав участь сам мікадо з почетом. Буржуазні газети, що подали звістку про приїзд царевої доньки, спростували цю звістку, щоб не дратувати ліберальні японські кола. Одначе, „Світло“ вмістило цілий нарис про равт і гульбище. Щоб замазати очі, що ні „княжни“, ні равту не було, японські шпики швендяли скрізь з фотографічними картками в руках і питали, „чи не ба-

чив хто такої особи—Татьяни, доньки царевої“ Вони, мовляв, дізнались про це з газет... Згодом поліція офіційна спростувала в газетах, що жадної княжни не було. А Татьяна в супроводі деяких колишніх князів та інших буржуазних панів поїхала до Америки.

Тим часом до Токіо, разом з кількома генералами, прибув поміщик Родзянко, колишній голова державної думи. Шергель оповіщав, що Родзянко вимагає від дипломатів втручання їхніх держав у справи Росії, де, мовляв, починається „анархія“

Як наслідок цього до Манчжурії та Владивостоку для підтримки соціал-угодовської влади, що виступає проти більшовізму, переслано великі кошти.

Держави альянсу почали вимагати від Японії виступу. Проте, остання вертить хвостом і вимагає за це офіційної згоди на захоплення Сахаліну та інших місцевостей із золотою жилою.

Немов перед негодою, всюди панувала урочиста тиша. Останніми днями не було відомостей навіть із Далекого Сходу. І нарешті одного ранку до Северина влетів Сеня:

— В Росії переворот! Наші захопили владу!— гукнув він тремтливим від напруження голосом.

Северин і Ема остовпіли. Ця звістка, що на неї вони мовчазно чекали вже кілька місяців, мов іскра пронизала їх, і вони онімілі тільки поглядали одне на одного.

І коли Сеня почав радісно термосити їх за руки й по-дитячому трясти за плечі, вітаючи з перемогою, Северин схвильовано запитав:

— Коли?

— Не знаю нічого. В Токіо вся дипломатія заюртувалася. Наказано покищо замовчувати цю

звістку. Без відгалу радяться. Шергель теж поїхав на нараду, сказавши мені передати вам новину. Ввечері привезу подробиці.

І Сеня, запитавши, чи нема чого передати Шергелеві, бо він поспішає знову назад, і, не дождавшись відповіді, прожогом вискочив із кімнати.

— Революція! чуєш, Сіво!—зворушено гукнула Ема, обхопивши Северина за шию.

— Нарешті, нарешті! Тепер черга за нами!— Вона метнулась по кімнаті і, мов очманіла, хапалась до книжок, газет, паперу.

Нарешті сіла до столу, підсунула папір і промовила:

— Диктуй!

І Северин диктував радісні депеші товаришам до Америки, Китаю, Індії, Кореї і, про всякий випадок, до Владівостока й Харбіна.

Мов у чаду, чекали Ема й Северин вечора, коли мав прибути від Шергеля Сеня з подробицями.

Серед такої радості застав їх Міро, що вернувся нарешті після довгої мандрівки до Філіпін та Індії.

Ось що повідав Міро своїм друзям.

XVIII

ФІЛІПІНИ, ІНДІЯ

Аж на пароплаві Міро познайомився з товаришем Мутсу.

Це був молодий правник, що недавно скінчив токійський університет. Він ще не мав ніде служби. Останнім часом Мутсу під доглядом Рудзи брав близьку участь в організації й видавництві. Мутсу був поліглот—досить добре знав мови китайську, малайську, корейську та ще кількох індійських племен.

У його компанії Міро прибув до Шанхаю. Дізнавшись, що треба буде їхати в середину Китаю, а, може, ще й далі, і, отже, доведеться марнувати багато часу, Міро послав депешу в Йокогаму, щоб хто інший їхав до Китаю, а сам з Мутсу подався до Філіпін та Індії.

У Манілі вони хутко знайшли тих, кого назвав Коя. Тут було кільканадцять тисяч корейців, майже виключно робітників на тютюнових плянтаціях, цигарних, кавових фабриках та вантажників на пристанях. Вони мали тут свою робітничу спілку, що провадила боротьбу з визискувачами. От на чолі того „Юнайту“ й стояв Той-Кьєн, банита з Кореї.

Той-Кьєнові вже було понад п'ятдесят; його сувора подоба не давала спочатку відгадати його теплої й простої душі та чистого, мов у дитини, серця. Той-Кьєн вже кільканадцять літ живе в Манілі... Він був ветераном спілки земляків, що їх через незнання мови американці спочатку без жалю визискували. Уже давно він не мав жадного зв'язку з Коею і взагалі з Кореєю. Японська пошта так контролювала листи, що вони здебільшого зовсім не доходили до адресатів. Цілком природно, що ця система казала їм забути про будь-яку можливість зв'язків із своєю країною.

Їхня організація вже мала своє невеличке видавництво, але воно тільки обслуговувало потреби корейців на Філіпінах, і пропозицію про заснування більшого видавництва для транспортування літератури до Кореї зустріли з великою радістю.

Отже з Той-Кьєном справа була полагоджена, і першим пароплавом Міро разом з Мутсу виїхав до Індії.

До Сінгапуру пасажирів їхало не багато. Кілька голяндців-фармерів, купців, місіонерів, що повертались з вакацій, та двоє малайських дуків. Зате трюми пароплава були повно напаковані добром

з Філіпін і Америки... Спокійні голяндці й такі ж багатирі-малайці почували себе на пароплаві, мов сонні мухи на порожньому возі. Їм чужий був усякий жвавий рух. Вони були контрастом рухливості япанців та невичерпній енергії американців. Одначе, поміж голяндцями й малайцями панували якісь братерські взаємини. Тут не видко було такої пихи, як у європейців Китаю щодо азійців... Голяндці спокійно й лагідно поводитися з малайцями-подорожніми і з прислугою пароплава. Біля однієї голяндської сім'ї, що складалася, крім дорослих, з цілого гурту малечі, завжди вовтузилося кілька босих малайченят. Вони бавилися з дітьми, вигадуючи для них усякі забави. Носили їх на собі по чардаку, каютах, грали в піжмурки... Тому не дивно було, що, ледве зоріло, дітвора вже бігла на чардак допомагати малайцям витирати стільці, мити підлогу, чистити бляшані дощечки, петлі, ручки кают або залазити в каюти малайського екіпажу, до кухонь.

Маленькі на зріст, кволі, хоч і завжди веселі, малайці тихо виконували свої обов'язки.

Делікатне поводження колоністів, економічні умови, що утворили голяндці протягом віку, перетворили цих лагідних людей у рабів.

У Сінгапурі агент пароплавної кампанії, що прибув на катері, перевіз товаришів на другий пароплав, що того ж дня рушав до Калькути.

Новий рейс товаришам довелося переїхати в іншому оточенні. На пароплаві була сила англійців і різного походження іранців: тут були індуси в своїх балахонах без форми й чалмах, перси в якихсь циганських тягелях, індусо-англіковані афганці. Все це були люди гендлю або земельні й промислові власники. Здавалось, що той край, куди вони їдуть, був царством цих визискувачів і глитаїв.

Розмови точились про поліпшення імпорту, здешевлення цін, махінації та хитрощі гендльового мистецтва.

Після кількадечної неспокійної мандрівки пароплав підійшов до Калькути.

Разом із пасажирами, що їх зустріли привітанням на березі, мов старих знайомих, служки готелів, Міро з Мутсу, поїхали широкими чистими брукованими вулицями посеред чудових палаців, європейських будівель.

Європейські пані в білих сукнях з паличками в руках сновигали серед індусок, обмотаних у шмати полотна, закиненого кінцем через плече або на голову; їхні руки, ноги, шиї, вуха оздобляли золоті прикраси.

Елегантно вбрані, з циліндрами на головах, „білі“ й „бронзові“ люди перемішувалися з напівголими людьми, запнутими нижче пояса ганчірками... З добре збудованими червоними поставами, ці півголі поважно й гордо, мов борці, йшли серед іншої багато вбраної публіки, що своїм різноманітним одягом нагадувала часом циркачів.

Залляті соняшним сяйвом вулиці мигтіли переливками проміння, що виблискувало на діамантах та золотих прикрасах жінок.

„Американський готель“, здавалося, був збудований спеціально для приїжджих гендлярів. Кілька малюсінських комірок зліплювали величезний триповерховий будинок. В єдинім сальоні-вітальні долішнього поверху була сила людей всіляких національностей. Галас, гомін був, мов на базарі. Міро й Мутсу навіть ніхто не помітив. Безугавний рух подорожніх при звичаїв пожилців не помічати один одного.

Готель містився на рухливій вулиці—одному із центральних проспектів.

Піславши візитові картки до урядового пасажу, де мав службу Говід-Рош, товариші накиннулись на місцеві англійські газети. Сила дрібних оповісток, статті про японську промислову навалу й біржову спекуляцію, про англійські здобутки, винаходи, про військову міць Англії, про доброзичливого короля... Про робітничий рух та соціальні проблеми в Європі й Америці, про революцію в Росії не було ні звука.

— Що, знайшли цікаве що? Правда, чудово роблять свою роботу імперіялісти? Звернувся до Міро Мутсу, поклавши набік газету.—Це ще краще, як у Японії. Коли б сюди залетіла людина з Марса й перечитала ці газети, неодмінно була б переконана, що на світі рай, що культура великих держав, а особливо Великобританії, помалу охоплює увесь світ, а в Індії, за допомогою добродійної Англії, всі люди щасливі—міри нема.

— Авжеж — усміхнувся Міро.—Тут, здається, міцненько приборкано всякий рух. Ви помітили, що жадної звістки про якенебудь незадоволення та безнастанні повстання на півночі Індії,—це в той час, коли навіть американська буржуазна преса про це галасує на всі заставки.

Надвечір хтось енергійно постукав у двері, і до покою увійшов стрункий у європейському убранні індуc. Кинувши кепі на комоду, він байдуже привітався, сів у кріселко, витягнув годинника і, зиркнувши на нього, спитав, звертаючись заразом до Мутсу й Міро:

— Що маєте?

Здавалось, що ця візита для нього була тяжким службовим обов'язком.

Однак, коли Міро сказав йому про себе й Мутсу,—Говід-Рош збентежено хвилину дивився на товаришів, ніби питаючи сам себе: чи правда те, що я чую?

Потім схопився, кинувся до приятелів, і міцно стискаючи їм руки, промовив:

— Яке щастя, яка радість! А я гадав, доставши візитову картку, що це мене кличуть звичайні купці. Я, бачите, в урядовому відділі постачань, і до мене часто звертаються у всіляких справах.

Міро розповів йому, чого вони приїхали. Говід-Рош уважно слухав, часами полотнів, і в очах йому спалахували вогники.

Коли Міро скінчив і запалив свою люльку, Говід-Рош схвильовано заговорив:

— Цього ми тут ніколи не сподівалися, але це додасть нам сил... Ви ж, певне, знаєте, що тут „політичних“ нема: їх або висилають звідси, або утворюють для них такі умови життя, що й дня не проживеш. З часу революції в Росії кільком товаришам, старим соціялістам, заманулося повернутися до краю, але їм не дано легітимації на право переїзду ні з Австралії, ні з Гаваї, ні з Америки чи Англії. Один товариш, що прибув сюди з Сан-Франсіско, переїхавши служкою на пароплаві, мусів тікати на Філіпіни. Всяку дію „політичну“ вважають тут за змову проти британської влади. Але тепер наше життя піде іншим темпом!

Він на хвилину передихнув і казав далі:

— Щоб ви мали хоч трохи уявлення, що робиться тут серед громадських кіл Індії, вам треба побувати на одних зборах ватажків, що тривають уже другий день. Дискусії все. Кожен боронить своїх інтересів. Умови життя різних племен серед правопорядку англійського імперіялізму роблять своє діло. Ви, певно, знаєте, що коли в Індії після конкурентів—голяндців, французів,—зміцніла англійська влада, то від місцевих царків помалу відібрано всяку ініціативу в керуванні краєм. Наказ із Лондону, його примха, керує тут усім життям. Правда, це коштувало дуже

дорого. Скільки винищено експедицій, посольств, місіонерів, але, нарешті, „цивілізація“ взяла гору. Тепер двісті тисяч війська тримають у покорі двісті двадцять мільйонів людей. Англійців в армії одна третина, а решта тубільці; проте, гарна плата та дисципліна роблять своє. До того всього досконала стратегічна орієнтація. В центрі й на півночі Індії, до Афганістану вони тримають континентальне військо, а тут, поблизу моря, де мають крейсери, тримають індусів. І ті й інші виконують ретельно свої обов'язки оборонців інтересів „Великої Британії“. Під їхньою охороною вивозять звідци щороку на два мільярди індійського добра. Сюди теж привозять дещо для гешефту, і за це мають золото, діаманти, залізо, сіль, вугіль, чай. Щоб досконало організувати цю справу, тут є до тисячі акційних компаній—більш, аніж у будь-якій цивілізованій європейській країні. О, тут вони мають добрі заробітки. Одна монополія опіюму дає їм більше, як сто п'ятдесят мільйонів щороку. Та їм і того мало. Щоб збільшити збут англійських виробів, уряд наклав величезні податки на індійських ремісників.

— Може, запитасте, що дають імперіялісти цій блаженній країні й пригнобленому народові? Своїми податками вони так обдерли людей, що вже не густо залишилось і багатирів-тубільців, а тільки ж їм, згідно з законом, і дано право вибирати до парламенту. Хіба ж не дарунок, скажете? Парламент у дикій країні! Законодавча, виконавча палата—все, як слід, навіть віце-король, правда, до нього притягли невеличку штучку, що зветься статс-секретарем Британії. От цей то „статс“ і орудує всіма справами. Він затверджує закони, від нього залежить існування комедіантської буди—парламентської балакарні. Чудовий лад! Такий гарний, що людність просто гине. В країні епідемії

не вшухають. Хай собі здихає бидло, кажуть цивілізовані аристократи—аджеж золота, діамантів і іншого добра в Індії не поменшає. А освіта?—це просто шедевр. За місіонерських та британських статистиків показниками тут є аж 6% письменних. Але не вірте їм—тут і двох відсотків не набереться.

— Ви гадаєте, що вони й у соціалізм не бавляться? Ще й як! Підіть послухайте, що вони балакають по своїх сальонах. Куди там! Їхній соціалізм—це, аби розкріпачити жінку, бож для цивілізованих людей тутешній звичай видавати заміж, власне, заручати жінку восьми-дев'яти літ, є негігієнічний і ненормальний... Щоб зміцнити цей звичай, вони й бавляться в „соціалізм“.

*

Згодом, приятелі вже йшли через європейське „біле“ місто до „чорного“...

Сила індусів, чоловіків і жінок, що між останніми траплялися й із закритими обличчями, сновигали по вулицях... Тільки смеркло, і люди холодочком шалабудили на „базар“.

Говід-Рош стиха оповів товаришам, що на конспіративних зборах, куди вони прямують, приятелі побачать персів, гондів, сейків, асейців. „Все це наші майбутні спільники в революції,—пояснював він,—хоч тепер вони й мають свої особисті-кишенькові інтереси—мстяться над окупантами за високі податки, за грабунок земель їхніх власників і князьків. Проте, вони мають добрі бойові загони“.

Після довгенької мандрівки кривими вузенькими вулицями товариші слідком за Говід-Рошем увійшли до великого будинку. Пройшли кілька кімнат та тісних коридорчиків і опинилися перед широкими дверима, помережаними різьбленим орнаментом, індуськими гієрогліфами.

За хвильку товариші були у великій кімнаті, добре прибраній барвистими ряднами. Тут було з десять чоловіка індусів у найрізноманітніших убраннях.

Говід-Рош щось сказав їм, і всі, як один, кивнули головами, хвилинку дивились на прибулих, ніби намагались запам'ятати їхні подоби, і провадили далі перервану розмову.

Певне, Говід-Рош був тут своя людина.

Товариші посідали разом з Говідом на вільну канапу.

Міро нічого не розумів і тільки прислухався до грізних вигуків бесідників та розглядав присутніх, питаючи про кожного в Говід-Роша.

Серед ватажків індусів було кілька персів з блідими обличчями, монголоарійської раси, повдягнених у гаптовані куцини, з високими шапками на головах... Їхнє спокійне поводження справляло вражіння, що вони ніякої участі не беруть в обговоренні й тільки байдуже слухають чужої для них суперечки.

Решта були асійці, гонди, сейки з невеличкими расовими різницями... Вони хвилювалися й гаряче змагалися. Здавалось, що їхня бурхлива розмова перейде в бойовище... але за хвилинку все втихало, і всі спокійно слухали мовчазного перса, що нарешті пристав до розмови.

Мутсу й Говід час од часу перекладали Міро зміст змагань і розмов.

Змовники вирішали справу, чи треба мститися на англійській владі за загарбані землі в якогось там відсутнього Канук-Нека...

Обмірковували, яким побитом скасувати податки, як збутися втручання європейців у справи їхньої релігії... Про це найбільше змагалися браміні...

Це зборище являло собою ніби „таємний парламєнт“, де, без відому короля й легалізації окупантів,

радилися у всяких справах життя індуських племен.

Щось дитяче було в тих обговореннях і змаганнях... Але, проте, і щось поважне, що дає людям змогу шукати виходу з того гнітючого становища, в якому живуть ці раби-багатирі та їхні темні слуги. Видко було, безперечно, що ці люди можуть викликати на герць хоч самого дідька...

Коли вийшли, Говід-Рош пояснив, що майже всі там багаті. Вони мають свої ватаги партизанів і охоплюють сливе всю північнозахідню частину Індії.

— Через цих дуків, що ви бачили, ми зможемо тісно зв'язатися з закутками всієї Індії й навіть Афганістаном, що є буфер між Росією й Індією.

— В Афганістані панує три течії: імперська, республіканська й ніяка, або просто бурхливо-анархічна. З одним із цих бурхливих племен—юфузаями має зв'язок дехто з присутніх на отій нараді. Крім того, в Афганістані досить численна людність з республіканськими тенденціями, це гільзаї, що з ними також треба буде мати контакт.

Провівши товаришів до готелю, Говід обіцяв бути в них другого дня з обміркованим пляном і матеріялами.

Плян Говід-Роша був такий:

На Філіпінах, поруч із виданнями для Кореї, Японії, Китаю, утворити індійський відділ і, коли треба буде.—згодом афганський; налагодити пересилання літератури через військовий відділ поштань. Мутсу лишається в Індії й їде до Мадрасу, відкіля з Калькутою добра комунікація, і, таким чином, Говід завжди буде поінформований про хід справи, а також і сам подаватиме Мутсу потрібні інформації... Для зв'язку й роботи з Мутсу в Мадрасі буде Юфа-Сан; він нав'яже стосунки з товаришами в Чікаго і Філадельфії, що знайдуть надійних людей для роботи...

І Говід передав листи до Юфа-Сана й картку з адресами інших товаришів.

— Ви не дивуйтеся, що я один з вами розмовляю,—зауважив Говід-Рош,—ви могли б побачити їх тут не раніш, як через десять день; всі вони виїхали в Бомбей, Патна, Бенарес і інші міста закладати школи... Це покищо єдина можлива робота тутешніх революціонерів... Але, коли товариш Мутсу залишиться тут на кілька день, він побачиться з ними...

.....
Другого дня Міро першим пароплавом вирушив на Філіпіни.

XIX

НАМІР ІМПЕРІЯЛІСТІВ І ЗВІСТКИ З РОСІЇ

Жовтнева революція, що вибухнула в Росії, надавала тепер роботі товаришів більше інтенсивності. Вони розуміли потребу якнайхутчій розпочати акції на Сході, щоб не дати змоги імперіялістам придушити соціяльну революцію. Щоб детально обговорити це, товариство вирішило негайно скликати конференцію революціонерів Сходу.

Повідомлення Шергеля казали про те, що імперіялісти не сплять. Припинення війни, демобілізація царської армії та організація Червоної гвардії, і те, що червоні здобували одно місто за одним,—все це спонукало імперіялістичний інтернаціонал у Токіо розпочати енергійні акції... Генералові Хорватові в Харбін дали наказ, щоб він захопив владу цілком у свої руки, розігнавши навіть соціял-угодівців, та арештував усіх комуністів... Йому вислали великі кошти на утримання офіцерів, що тікали від помсти салдатів... Йому доручили утво-

рити з цих утікачів партизанські загони і зайняти ними прикордонну лінію біля станції Манчжурія. Завдання цих загонів було роззброювати салдатів, що ідуть з фронту й з Манчжурії до Росії, відбирати від них все майно, коні та збільшувати свої ресурси... Керувати цією справою послано князя,— Федоренкового приятеля,— що має керувати всіма операціями. Щоб замаскувати свою особу, він буде фігурувати, як селянин-козак, сибіряк, сотник Семейонов...

Буржуазія за всяку ціну хотіла урятувати Манчжурію від „більшовицької“ пошести й утворити з неї центр майбутнього контрреволюційного пляцдарму.

В Токіо й Пекіні дипломатія з усієї сили старалася, щоб зрушити Китай вислати військо для захоплення всієї Манчжурії, на випадок, коли б більшовики ще на який час утримали в Росії владу. Захопити Манчжурію міг би китайський уряд нібито для оборони своїх залізниць, що, згідно з угодою, через сімдесят літ мали перейти від Росії до Китаю...

Вся американська, англійська, японська буржуазна преса присвячувала цілі сторінки пасквілів та інсинуацій на більшовицьке захоплення влади. А журналісти докладали максимум енергії, щоб висвітлити „варварства більшовізму“, страхіття анархічної, темної, дикої маси, що допалася до влади. Професори читали цілі реферати на тему занепаду й винищення науки, цивілізації та російської демократії, що гине під п'ятою „розбишак“— більшовиків.

Тим часом у Європі й Америці капіталісти через плечі різних благодійних наукових товариств, а за ними й дрібна буржуазія домагалися від „культурних“ держав втрутитись у справи Росії й узяти її силою під свою оборону та піклування... Тільки

ліва соціалістична робітнича преса виводила на чисту воду дійсну причину турбот капіталістів... Революційне робітництво Америки й інших країн з напруженням і радістю стежило за перебігом подій у Росії, протиставляючи буржуазним інсинуаціям правдиві інформації про велику справу визволення, що розпочав пролетаріят Росії.

Ніби для безпечности краю й боротьби з „анархістичними“ гаслами й агітацією, демократичні уряди душили робітничу пресу... Накладали великі карі за звістки й статті, замикали в тюрми редакторів і співробітників... закривали газети... Але вогонь палав, робітництво завзято гуртувалося до виступу... Преса була задушена, а переповнені тюрми за своїми мурами появляли нових провідників революційного робітничого руху.

В Японії уряд покищо обмежувався на тім, що накладав карі на „Світло“ й вигадував різні комбінації, щоб припинити поширення цієї газети.

Товариші сповіщали своїх спільників в Азії та Америці про хід соціальної революції. Буржуазія та її преса аж казилися, дивуючись, якими способами робітнича преса дістає відомості, тим часом як їхні „світові“ агентства або зовсім не мали звісток, або подавали брехню, очевидну навіть дітям.

Майже весь Сибір був у руках робітництва... Тільки в Іркутську точилися завзяті бойовища між робітниками та кадетами й офіцерами.

Для товаришів почались бурхливі дні й ночі.

Конечна потреба послати людей до Владивостока, в Індію й неможливість зробити це ставили організацію в тяжке становище.

Мутсу вже кілька разів домагався, щоб вислати когось заступити його, бо йому треба було переїздити до Маніли, куди вже прибули товариші з Америки.

Складання щоденних інформацій до Шанхаю, Сеулу, Токіо, Мадрасу, Америки, Владивостока забирало багато часу від іншої організаційної роботи.

Товариші нервово чекали на приїзд когонебудь з Америки на допомогу. І коли нарешті одного дня до „Інтернаціоналу“ з'явилося восьмеро „свіжих емігрантів“ з Америки, ніби тягар спав їм з плечей.

Другого дня у всіх відділах поширення преси в Японії старих товаришів заступили нові, а частину „старих“ хутко переправили до Владивостока, де от-от мав статися переворот. Міро виїхав до Мадрасу заступити Мутсу, а з Северином, Емою й Льовою лишився латиш Тіцес, молодий енергійний робітник з Ванкувера. Він був висланий сюди, як і всі інші, тимчасово, для допомоги.

Йому доручили відділ інформації, і він цілими днями сидів у своїй кімнаті серед купи тонких папірців, телеграм, блянків. Крім інформацій, він писав короткі, але гострі й глибокі статті до своїх газет.

Там, на Філіпінах, кипіла робота. Манільське видавництво щодня викидало десятки тисяч газет, брошур, листівок—корейською, китайською мовами та для індуських і афганських племен. Щотижня до Мадрасу, Калькути, Шанхаю, Ханкоу, Нагасакі, Сеулу, Токіо, Йокогами вивантажувалося десятки пудів літератури.

Буржуазія не помічала того, що коїлося у неї під боком. Вся її увага була звернена на грандіозну пожежу, що займалася в Росії. А тим часом робітництво копалень Китаю, Кореї, Індії потроху почало вибиватися з невольничопокірних на мовчазногрізних. Де-не-де і в Японії на пристанях, фабриках і майстернях робітники почали гомоніти про зменшення чотирнадцятигодинного робітного

дня й про збільшення заробітку. Визискувачі-капіталісти, а за ними й уряд, через свої „охоронки“ почали вишукувати причини того всього. І вони її знайшли.

А коли настав час повстання на Далекому Сході, де владу захопили робітники, буржуазія через свою пресу забила на сполох. Англійські, япанські, навіть китайські буржуазні газети писали, що бандитський анархізм підійшов під двері Япанії, що він уже захопив Зелений Клин і перелазить через поріг країни Соняшного Сходу. Газети натякали на якийсь таємничий рух у самій Япанії та на якусь силу, що ним верховодить. Після того, як „Світло“ привітало захоплення Владівостока, уряд закрити видання його, намагаючись заарештувати редактора Куто, що за день перед тим утік до Маніли.

„Світло“, на тиждень пізніш, вийшло „Промемем“ у Манілі, без зазначення місця видання, та, як і раніш, ширилося по Япанії.

А в самій Япанії Тогі домагався дозволу видавати замість „Світла“ тижневика „Східня зоря“...

З поваленням далекосхідньої буржуазії, імперіялісти почали акції.

В черговій інформації Шергель оповідав:

„Після захоплення Зеленого Клину, там здобуто транспорт підвезених з Америки гармат і набоїв. На рейді в Йокогамі стоїть чотири навантажених зброєю пароплави. Тепер їх затримано й призначено для нової афери, що розпочнеться з Китаю. Нинішня Япанія хитра. Вона не хоче ніяк відновлювати стару царську Росію, хоч заразом боїться й більшовицької... Япанська дипломатія хоче бути чистою й коштом китайського виступу гадає погріти руки біля сибірського вогнища. До Китаю має виїхати колишній голова думи Родзянко разом із кількома князями, генералами тощо. Звідтам

хочуть розпочати кампанію проти комуністичного руху й соціалістичної революції. Місцеві імперіялістичні кола постановили підтримувати всяким способом заміри російських дуків. Заготовано ультиматум до Китаю, щоб той якнайшвидше захопив Манчжурію й Харбін, бо генерала Хорвата, якому було ото наказано стати диктатором, разом з усією його зграєю до пня розбили червоні, і він утік до Китаю“.

Шергель сповіщав, що він теж, певне, виїде до Китаю разом із Родзянком.

*

Коли товариші сиділи й шифрували ці новини та телеграфні вальці, щоб оповістити своїх, грюкнули двері, і на порозі став Центар.

Всі мов очманіли. Ема кинулась оглядати його, крутячи ним на всі боки й охкаючи:

— Та невже це ви, наш вовчику?

Северин сердешно тряс йому руку, зворушливо вітаючи:

— От і чудово, оце доречі!..

Тіцес мовчазно поглядав на радісних товаришів і вітаючись з Центаром, тільки промовив:

— Значить, звідти... з самого пекла?..

Центар зворушливо усміхався. Нарешті, коли його посадовили за чай, він почав оповідати.

— Це щось подібне до сну. Певне, ви вже знаєте, як ми виїхали з Кореї й прибули до Харбіна... Я їздив до Владівостока й сповістив тамтешніх товаришів про Бюро. З Харбіна товариші вирядили нас експресом до Петрограда. По дорозі, в деяких великих робітничих пунктах, от як Іркутськ тощо, ми залишалися,—бували на зборах, і Сегаль розповідав про політику Антанти й прагнення Америки. Скрізь серед наших товаришів панував войовничий настрій; щохвилини всі ладні були

кинутись до боротьби за владу. Але організації чекали на гасло з Петрограда. В Омську Сегаль навідався до консула. Там дізнався, що антантівські представники вживали всіх засобів агітації й провокації, щоб заплямувати більшовицький рух, не шкодуючи грошей на організації загонів з кадетів та офіцерів. В Омську, Томську, Красноярську, Іркутську вже були закладені такі організації... Буржуазія передчувала свою загибель і ладналася до завзятої боротьби... Скрізь по Сибіру вона скористувалась з національного антагонізму між росіянами, українцями, чехословаками, поляками. Вона допомагала формуватися національним полкам, розвинувши там протибільшовицьку агітацію... Ці частини являли собою вже тоді досить великі сили, а проте, наша пропаганда сягала й туди не гірш, як і в інші частини регулярного війська. Правда, наші товариші часом самі були винні своїх невдач: їхня хиба полягала головне в тім, що під час пропаганди вони, за старими русифікаторськими тенденціями, нехтували національними почуттями. Звісно, для темних мас, що були так довго в культурній неволі, досить було гасла від інсинуаторів та буржуазних агітаторів про русифікаторство, як вони вже ставились вороже до наших товаришів. Правда, ці помилки виправлено, але все таки їх повторювано ще не раз на наших очах майже скрізь.

— Під час корнілівської авантури, в якій взяло близьку участь англійське представництво, буржуазія була підвела зовсім голову. Вона сподівалася на свою перемогу та, завдяки енергії наших товаришів, кадетські виступи ліквідовано, і вся авантура генерала скінчилася і для нього, і для соціал-угодського уряду загибеллю.

Коли ми прибули до Петрограда, наші товариші були в зневазі. Сила їх сиділо по тюрмах, а деякі

зовсім повтікали з міста. Антагонізм був проміж салдатами й робітниками величезний. Одні були за більшовиків, а другі проти. Проти нас була величезна більшість. Спочатку нам не можна було навіть говорити. Буржуазія та її спільники-соціалісти провокували нас і увесь більшовицький рух трактували, як німецьку вигадку. Всіх пропагаторів арештовували, як німецьких агентів. Війна зробила своє діло: зненавість до німців була величезна, і такий спосіб провокації мав добрий ґрунт. Бували моменти, коли маси просто били наших товаришів. Щось страшне було скрізь. І, коли реакція підвела голову, ми musіли ховатися та працювати ще завзятіше. Влада застосовувала методів царських часів. На фронті російська армія почала наступ. Салдатські ради реакціонери розганяли. Скрізь у країні посилювався голод. Ми прибули саме під той час. Я шукав центру кілька днів. Сегаль ладнав справи з посольством і урядом. Нарешті знайшли своїх. На першому таємному засіданні Сегаль розкрив товаришам картину американської спекуляції й додав новини, здобуті тут у посольських колах.

— Виявилось, що на допомогу антиреволюційному переворотові Корнілова мали виступити англійські загони й навіть американський Червоний Хрест. Буржуазія вже склала список майбутнього уряду. З ним уже погодилися щодо продажу природних багатств краю й залізниць. Америка мала взяти під своє піклування й технічний догляд золоті копальні, а Камчатку мала придбати за вісімдесят мільйонів. Хотіли, щоб це затвердили Установчі Збори, і тому заплатили за неї ніби старою позикою, що її, звісно, Росія не змогла б віддати готівкою. З залізницями теж саме. Одне слово, так обчухрали новоспечену республіку, що хоч роздягайся. Все те робилося за допомогою спеціаліста-фінансиста

й промислового проїдисвіта американського сенатора Вудса.

Після доповіді Сегаль розказав і про наше Бюро. Тоді кампанію розвинули ще енергійніше. Сто товаришів виїхало на фронт викривать справжню суть війни. Тисячні збори робітників, що влаштували наші товариші, мали свої наслідки.

Наша пропаганда мала успіх. Сила-силенна селянства, салдатів і навіть обивателів ставали на бік робітників. А коли передбачене нами повстання кадетів, корнілівщини, сталося й було ліквідоване нашими силами, відтоді наш авторитет став вищий над усе. Соціал-угодівські крикуни зникали з обрію. Слухали тільки нас. Питали тільки наших вказівок. Розбурхане людське море могло бути втихомирене тільки нашим наказом, тільки ми могли керувати його волею. Іншого, кому б маси звірили свою долю, не було. І почалось. Наші гасла підхопила ціла країна. Місто за містом, округа за округою переходили до наших рук. Ми роздиралися на частини. Були часом такі виступи під нашим прапором, що страх. Але ми, боліючи тим, ішли далі. Ні на крок назад, ні кроку на місці. Не забудьмо—буржуазія та її темні слуги використовують кожну мить і провадять далі боротьбу. Творити нам нове на руїнах під час безупинної боротьби тяжко. Групувати свої сили—теж не легке завдання. Я оце прилетів сюди саме для того, щоб сказати вам: „Ні хвилини спокою. Акції й чину!“ Цього вимагають інтереси соціалістичної революції.

Під час Васиного сповідання обличчя всім палали. Очі час од часу блищали радісними й жорстоко вовчими вогниками.

Іноді товариші дрижали, коли Вася описував якийсь епізод боротьби. Але всі зачаровані, німі—слухали.

А Вася запально розказував далі:

— Я був у Харбіні й Владивостоці... Товариші вже вивезли з Манчжурії все цінне й потрібне... чекають на китайців. У Харбіні для охорони лишилась бригада наших людей із старими рушницями. У зв'язку з цим з Владивостока відправляють у центр усе.

Захоплення товаришів і власне хвилювання плутали його думки. Він уже не міг говорити і, поклавши перед Северином пакуночок газет, впав на стілець, витер піт і стомлено промовив:

— Це газети та адреси товаришів у Сибіру, про всяк випадок.

Приятелі накинулись на газети... Нервово переглядали їх, закидали Васю безліччю запитань.

Другого дня закипіла робота. Сила матеріялу, що привіз Вася Центар, потребувала оброблення і пересилання скрізь, де були свої люди.

XX

ПЛАН ІНТЕРВЕНЦІЇ

В Токіо для зв'язку лишився Сеня, а в Китай з Шергелем як його секретар вирушав Центар.

До Пекіна виїздила ціла зграя царських льокаїв: князів, генералів, з головою думи Родзянком на чолі. Шергель їхав у їхній компанії — „для своїх наукових дослідів“.

На пристані біля пароплава, що вирушав до Шанхаю серед людської юрби були й Северин, Ема та Тіцес.

На чардаку вже метушилася ціла зграя елегантно повбираних аристократів.

Ватага сановників товклася біля кремезного „дяді“ з борідкою.

Революція в запалі свого клекоту торкнулася й їх. Вони перестали існувати, як привилейована каста... Правда, вони ще не позбулися цілком свого майна й своїх привилеїв. Аж після робітничого перевороту вони зовсім були стерті з обр'ю суспільности не тільки як впливова кляса, а навіть як люди. Вже не було їхньої абсолютної влади та впливу; вони тепер мусіли обертатись тільки у вузькому колі поза кордонами вітчизни. Загартовані в боротьбі з внутрішнім державним ворогом, що ним були наповнені всі тюрми, каторги й тундри Сибіру, а також звиклі до гри в зовнішні війни й походи, вони й тепер не могли індиферентно дивитись на все, що коїлось у Росії.

*

Не довго довелося чекати товариству на наслідки тієї мандрівки вельможного панства до Китаю. В запалі щоденної бурхливої роботи промайнуло непомітно два тижні відсутности Шергеля й Васі. Тепер вони знову повернулися — перший у Токіо, а другий — до Йокогами.

Із записок Шергеля й оповідання Васі товариші дізналися про той колосальний плян, що його виробили імперіялісти.

Виїхавши з Японії, князі, генерали, а також і Шергель з секретарем прибули до Пекіну. Шергель брав участь теж у всіх нарадах, як „друг американець“

Генерал Хорват, що втік після невдалої авантури з Харбіна, був у Пекіні. Урочисті засідання відбувалися в міністра закордонних, а іноді військових справ Китаю; на цих засіданнях були присутні всі послы, дипломати й спеціальні кур'єри Антанти й нейтральних країн.

Після кількаденного обговорення було одностайно вирішено, що пошесть більшовізму загро-

жує усім дорждавам. А тому постановлено—усіма можливими засобами, аж до інтервенції, не дати пролетарській владі встановитися в Росії.

Накреслено й затверджено такий плян: всю боротьбу провадити через представників вищих російських кіл, яким дати потрібну матеріальну допомогу й військові сили. За допомогою Антанти, Японії та Китаю представники Росії мають утворити військові сили з усіх боків колишньої імперії. Для того: в сибірському районі за базу для концентрації сил має стати Манчжурія й Далекий Схід. Щоб захопити їх, Китай виряджає дивізію або корпус війська у Манчжурію і, прикриваючись правом оборони своїх майбутніх залізниць, виганяє більшовицьке військо й адміністрацію. Генерал Хорват управує краєм і веде організацію й концентрацію військових сил. Далекий Схід оточують з моря японські військові пароплави, ніби для захисту японської і корейської людности. І коли в Манчжурії сконцентруються ці сили та рушать на більшовицький Далекий Схід, Японські крейсери з моря допомагатимуть гарматами й десантою тим охотникам. Командування всіма добровольчими силами доручено генералові Колчакові з князівським штабом. Ці сили за допомогою Антанти й Японії роблять наступ на захід по Сибіру. В „інтересах промисловости“ й матеріального забезпечення акції—золоті копальні, шахти, рудні—переходять під керування уповноважених Америки, Англії, Франції та Японії. Незалежно від Сибірської акції на південь, захід і північ Росії, через океан і Європу, виїздить частина присутніх, а власне голова думи Родзянко, генерал Юденіч і великий князь Кирило. Вони концентрують офіцерське й добровольче військо в своїх районах і за допомогою війська Антанти починають наступ. Райони дій—Дін, куди виїздить Родзянко й князі, Фінлян-

дія—звідки має рушити Юденіч, і Архангельськ—ген. Янозав. Крім того, Англія почне тимчасово окупувати Афганістан, щоб через нього добутись до Туркестану і, обсівши його, мати вплив через Каспій на Кавказ і на Захід від Туркестану на Оренбурзький край. В центри Росії, до Петербурга й Москви, вирішено вирядити вірних людей для змови й повстання.

*

В той момент, коли робітництво захопило в Росії владу й кинуло на цілий світ гасла соціалістичної революції, держави світу затіпались, заюртувалися, на мить забувши світове бойовище.

Коли перед тим у цю криваву війну народів встрявали майже не щомісяця нові, навіть мізерні числом людности країни, то від дня, коли російський пролетар кинув гасло про диктатуру, світова імперіялістична гарячка спинилася. Америка, що вже встряла до війни, хоч іще фактично й не воювала, завагалася на момент. Грандіозні мітинги проти війни, що відбувалися по всіх закутках Америки, страйки тощо, паралізували буржуазні заміри. Уряд мусів оголосити військову службу за обов'язкову й розпочати люту боротьбу з комуністичною, чи, як її буржуазія звала, „анархістичною“ пропагандою в краї. Але робітництво, що підвело сміливо голову старалося своїми виступами паралізувати мілітаристичні урядові намагання.

В Англії, Франції та в інших країнах загіпнотизоване мілітаристичним духом робітництво спом'яталось... прокинулось клясове чуття, і війна вже тривала з енерції.

Німеччина, що ввесь час війни сподівалася на революцію в Росії, а тому на послаблення одного

фронту й зміцнення своїх військових сил проти Франції, з вибухом революції й пересуненням її на соціалістичний ґрунт — розгубилась. Її армія й робітництво теж захоріли на більшовицьку хворобу... Те саме коїлось в Австрії, Болгарії та Туреччині. Російська царська армія була ліквідована, на її руїнах народжувалась нова червона армія, армія боротьби за соціалізм. Проте, світова війна тривала далі. Коли доти метою Антанти було знищити Німеччину та захопити всі її державні та колоніяльні багатства, тепер Німеччина була випадковим горбком, через який треба було перекотитися, щоб задушити соціалістичну Росію.

Імперіялісти вже люб'язно помирилися з своїми буржуазними братами й разом із ними утворили єдиний фронт проти соціалістичної країни. Але вони не хотіли плямувати свого престижу. Визвольну війну й зруйнування німецького мілітаризму треба було дотягти, принаймні хоч до якогонебудь кінця, щоб хоч не відразу виявити свою імперіялістичну мету перед обдуреними націями і темними їхніми масами. А, врешті, що для імперіялістів було знищити ще який мільйон-два живого м'яса! Отже відтоді інтенсивність військових операцій набула, як ніколи, широких розмірів. — Швидше треба було покінчити між собою рахунки й спільними силами рушити проти революційного робітництва.

Америка, забувши за свою конституцію, вислала військо й технічні засоби до Франції. Англо-французьке військо, після безрезультатної боротьби на Галіполі, підсилене новими полками, було кинуте в Грецію, щоб роздушити Болгарію й розірвати зв'язок чотирьох спільників центральних держав. Тепер уже не зважали ні на які міжнародні права. Антанта йшла на Грецію, як Німеччина на Бельгію. Греція мусіла капітулювати й віддати в роз

порядження Антанти свою країну... Вона мала або сидіти мовчки, як мокра курка, або виступати разом проти Болгарії, щоб приховати свій сором, і, може, дещо на тому виграти.

І Греція взяла участь у війні. Величезні сили посунули на Болгарію, прискоривши кінець імперіялістичної гри на терені Європи й Азії.

В Туреччині, Болгарії, Австрії й Німеччині вогники революції поволі роздмухувалися. Вже вони палали в Туреччині, Болгарії та Австрії.

Антанта, розвинувши наступ на всіх фронтах, чекала день-одо-дня кінця війни, щоб відтоді розпочати наступ з усіх боків на соціалістичний рух на Росію.

Репресії всередині країн досягли найвищої міри. Газети виходили під доглядом поліції. Соціалістичну пропаганду вважали за зраду краю. З Франції заборонили виїжджати до колоній або інших країн. Росіянам, окрім буржуазії, заборонено їхати до країн Антанти.

Америка побоювалася Японії за свої Філіпіни і Гавай. Англія турбувалася за Індію, де помічались якісь заворушення. Для Франції було небезпечно в Африці.

Для імперіялістів почалась нова ера—боротьба на два фронти.

XXI

ІМПЕРІЯЛІСТИ

Розвиваючи свої пляни, англійський уряд в Індії розпочав закликати охочих до нової армії, що мала вирушити з Індії. З Австралії привезено англійських інструкторів. Охотному військові обіцяно великі гроші й цілі гори привилеїв. Рейд

для цієї армії була Європа, звідки треба було перекинути сюди європейські частини для окупації Афганістану та для наступу на південний Туркестан.

В Тенсіні вже піхотна дивізія генерала Ямо-Чусина налагодилась рушити на Харбін. Генерали Хорват та Колчак із своїм штабом уже готові були кожну мить їхати в Манчжурію слідком за китайським військом.

У Кореї, за відомостями Кої, величезні сили японського війська розташувалися біля затоки, чекаючи наказу вирушити морем на Зелений Клин або залізницею в Манчжурію.

Япанська ескадра вже подалась до Зеленого Клину, захопивши з собою й американські пароплави, навантажені військовим майном.

До штабу генерала Колчака настановили емісаром барона Катоу, якому японський уряд дав повну волю щодо способів боротьби з більшовиками і оборони японських інтересів у Сибіру...

Китайському військові, що нібито обороняючи свою територію почало наступ на Харбін, більшовики не чинили жадного опору. Незабаром слідком за Манчжурією японці з англоамериканцями окупували й Далекий Схід.

Після того, як пощастило дуже легко окупувати Манчжурію й Далекий Схід, білі зрозуміли, що більшовики не годні взагалі ставити опір. І імперіялісти вже захлиналися з радості, що їм пощастить швидко ліквідувати робітничу владу.

Генерал Колчак почав формувати офіцерські й козачі добровольчі загони.

„Князь“, тепер сотник Семьонов, уже оперував коло кордону Манчжурії, маючи в себе калмицько-козачий загін, назбираний із колишніх стражників залізниць та копалень, що вешталися, не знаючи до чого прикласти свої здібності.

Демократичні генерали не шкодували грошей, що добули від Антанти на своє „святе“ діло. Численні плякати, оголошення й агітатори обіцяли всім вірнопідданим і демократам великі блага „демократичної влади“. А присутність американського представника й антантівських емісарів при цьому святому ділі потверджувала це.

І на гачок ловилися не самі тільки купці та урядничі пацючки, на його ловилися цілі „соціалістичні“ партії—есери, есдеки.

За кілька місяців армія була готова. Втікачі-офіцери з ліквідованих фронтів царської армії, чеські, польські, українські загони були початковою підвалиною її. Відтепер тверда влада вже мала силу, щоб розпочати примусовий набір.

Так з допомогою Америки, Англії, Японії й пасивного Китаю нова демократична влада—імперіялістів—ширила свій вплив на захід Сибіру.

Тим часом, коли реакція готувалася до запеклої боротьби проти соціалістичної революції, товариші в Азії хутко посували справу.

Від Міро, Говід-Роша, Стьопи, Су-а-вена. Шергеля, Рудзи, Кої весняними ластівками летіли звістки.

Більшість робітників копалень цілої Індії належала до революційних організацій. Пропаганда охопила всі верстви людности, і вона досягла найглухіших далеких закутків Індії.

Провінції Бомбею, Мадрасу, Гайдерабаду, Бонголоре, Калькути, Нагпуру та північні частини Аллагабад Лагору були обплутані сітями революційних організацій.

Підземельна революційна Індія налагодила з Афганістаном тісний контакт.

Провінції Герат, Кандагор і столиця Кабул обіцяли іфузаям допомогу на випадок боротьби, а Бомзай-Махмет, ватажок афганського війська, запеклий ворог усякої зовнішньої сили, готовий

був повсякчас стати до боротьби, навіть проти волі емірової.

У Китаї майже всі провінції півдня, північного заходу й почасті сходу були всіяні революційними організаціями.

Робітництво Кантону, Ханкоу, Шанхаю, Су-чоу, Нанкінгу, Юнг-тону, Пу-Чоу та інших міст, разом із сільськими бідаками, було таке зорганізоване й підготовлене до боротьби, що повсякчас готове було повстати. Серед війська в Су-чоу, Лан-джоу, Фу-чоу й кантонських районів була сила спільників. Навіть серед урядових кіл, головне, серед дрібних службовців, утворений був революційний центр. З Су-чоу надходили відомості, що численні об'єднання селянських та хунгузьких таємних організацій коли завгодно стануть на бік повстанців, обсівши своїми загонами монгольську прикордонну лінію. Соціалістична література заповнила китайський книжковий ринок. Але китайська аристократія досить спокійно ставилась до пропаганди соціалістичного руху. Кілька полків японського війська, розташовані в південнозахідних провінціях Китаю біля Ханкоу, Кантону тощо, гарантували її від усяких небезпек. Правда, японське військо перебувало в Китаї як гість, через тісноту в Японії, проте, за таємною угодою між японським та китайським урядами, йому надавалося „деяких прав“ в „окремих випадках“. Окрім того, біленькі американські крейсери, що сонно коливались у портах річки Ян-ци-кьян та на океанським узбережжі, теж були захистом для неї.

Китай всередині вже горів таємничим вогнем...

„Папероводрукарське акційне товариство“, що легально існувало на Філіпінах, було добрим захистком од усякої напасти. До того ще американська влада дивилась на те, як на частку свого національного промислового багатства.

І видавництво працювало на всі заставки. Тут був і центральний пункт для тих, що прибували з інших країв, щоб нелегально повернутися до Японії, Кореї або Індії.

Емілія Грокс цілком поринула в революційну роботу в Кореї. Школи, що вона їх утворила по цілій країні як філії патронату, були джерелами поширення соціалістичних ідей та революційного запалу. Адже ними керували кращі революціонери-вигнанці, що тепер нелегально повернулись з Гаваю, Філіпін, Америки. І люди з ближчих околиць вчилися тут того, чого жадна школа не вчила.

Спочатку японська влада звернула була увагу керівниці патронату на те, що її школи роздають „якусь“ соціалістичну літературу темним людям. Але після того, як Емілія вчинила бучу,— „Хіба, мовляв, не можна ширити виховну літературу, що її друкувало в Вашингтоні добродійне товариство „Допомога місіонерам“,—японці дали патронатові спокій.

І таким чином, навчання в „школах для малих і дорослих“ ішло без перешкод.

Вся Корея поділилася на кілька бурхливих таборів. Робітництво копалень, залізниць, пароплавства було під впливом організації Кої, що гуртувала його. Монархісти-урядовці, панство та купецтво на гасло своїх ватажків ладне було офірувати все, звичайно, крім власного життя. Тут, як і по цілому світі, буржуазія покладалась на бідноту, селян і робітників. Жерці, мули, що були під впливом корейської націоналістичної буржуазії, робили теж своє, запалюючи своїх парафіян до боротьби за власну корейську владу.

Соціалістичній групі доводилось утримуватися від одвертої ідейної боротьби з націоналістами й клерикалами. Інтереси „великої справи“ в світі і, насамперед, у Росії потребували обережної

тактики, щоб напередодні вибуху не зруйнувати з націоналмонархістами повстанського фронту. Корейські комуністи добре розуміли, що одним помахом вони не можуть розвіяти темряви корейських релігійних фанатиків та національномонархічних невільників. Вони гартували численні кадри своїх однодумців, що потім, під час виступу та в процесі повстання, змогли б розвинути в масах соціалістичні прагнення. Проте соціалістична, революційна література, розповсюджувана серед людности, залишала певні наслідки.

Япанська влада відтоді стала в житті корейців чимсь абстрактним, чимсь тимчасовим, що може зникнути від одного могутнього народнього поруху.

XXII

ДВІ СИЛИ

Япанський уряд тремтів за свою долю в Ситіру, маючи в сибірській компанії таких сприябних приятелів, як Америка й Англія. Початкові успіхи наступу проти більшовиків не давали спокійно спати імперіялістам країни соняшного сходу. Їхнє око ласо зазірало на привабливі місця коло ріки Лени, їм марились великі сибірські простори з його скарбами. Бавлячись у цю гру та пильнуючи кожного руху Америки й Англії, япанська влада всю свою увагу звернула на Сибір... Тому япанці легковажили той дрібний на їхній погляд культурний рух, що розпочався в Кореї. В самій Япанії, почавши репресії проти примари соціалізму, що спричинилися до втечі редактора „Світла“, уряд посміявся сам із себе й махнув рукою на все, що шепотіли йому буржуазні цербери з токійського гуртка імперіялістів. Завдяки цьому організації, що утворилися по всіх великих містах

Япанії, розвинули свою діяльність, сягаючи так далеко, що протискувалися навіть до військових касарень та екіпажів ескадри... „Променя“, що заступив „Світло“, розходилося вже кілька тисяч примірників. Робітництво почало виявляти більше невдоволення з десятигодинного робітного дня. В повітрі війнуло чимсь новим—свіжим.

Це розуміли не тільки неорганізовані ще робітничі маси та обивателі, але й буржуазія та імперіялісти.

Англія ввесь чась намагалася просунути своє військо через Афганістан до Каспію, та їй не щастило.

Місцеві повстанці руйнували залізницю, розпорошували загони регулярного війська. А коли ті переходили афганський кордон, їх нещадно винищували.

Індійськоанглійський уряд звернувся до афганського еміра за дозволом перепустити військо на російську територію. За те обіцяно золото, хліб, крам та інші торговельні пільги. І емір згодився. Одначе, коли англійському військові врешті пощастило добутись до Афганістану й розпочати похід у північному напрямку, повстанські загони фузаїв взялись винищувати цілі батальйони або захоплювали все майно, зброю і майже голяком одпускали жовнірів на всі вітри.

Афганський емір сполошився, вирядив своє військо на допомогу англійцям проти „банд“, але і його військо перейшло на бік „фузаїв“. Емір зовсім позбувся голови... Між ним та індійським кордоном виявилась якась нова військова сила, що фактично стала на шлях війни з англійцями.

Англійська дипломатія почала домагатися від еміра сатисфакції й погрожувала карною експедицією. Спантичений емір почав прохати в англійців поради й допомоги, бо, мовляв, він не може нічого вдіяти з непокірними громадянами.

Англійцям це було на руч. Окупацію Афганістану тепер вони могли розпочати на просьбу самого афганського паші.

З Австралії, Африки були перекинуті нові військові сили, що вирушили, як карна експедиція проти „розбійників“ в Афганістані.

Буржуазна преса мовчала про цю війну. Вона зазначала, що могутня добра Англія послала військову допомогу емірові проти розбишацьких банд у його країні.

А тим часом дві сили стали одна проти одної. З одного боку—афганські войовничі племена, партизанські сили, а з другого—окупаційне, муштроване з усіма засобами військової техніки англійське військо.

Розпочались операції. Англійським військом командував досвідчений полковник Джемс, що не раз уже втихомирював індуські повстанські племена... Англійське військо посувалось трикутником, за яким тяглася артилерія. Обережний похід і зупинки унеможливлювали наскоки з боку партизанів, що воювали окремими гуртками без загальної команди.

Аж у горах партизани мали змогу атакувати військо. Одначе скуті дисципліною сили йшли вперед. Сотня вбитих не спиняла походу і вимуштровані полки завзято йшли далі. Англійська артилерія руйнували впень подорожні села, на знак подяки за гарну зустріч гірських „банд“

У містечках і трактових селах англійське командування залишало могутні військові частини з артилерією, щоб забезпечити собі вільний шлях для комунікації з Індією.

Войовничі фузаї й республіканти—„гільзаї“ взяли до революційної пропаганди. Їхні відозви й агітатори закликали всіх афганців до боротьби з еміром і окупантами-англійцями, що змовились разом позбавити афганців вільности.

І в гори, на допомогу партизанам, ішли нові сили.

Численність опірної сили так збільшилася, що корпусові полковника Джемса вже тяжко було добиратись до Кабулу. Тепер партизани нападали на валки з поживою та військовим майном і цілком тероризували корпусне інтендантство.

Полковник Джемс спробував був посилати для переслідування напасників окремі загони, але після того, як кілька таких експедицій не повернулося назад, загинувши десь у боях з партизанами, такі експерименти були припинені, і корпус табором розташувався недалеко Кабулу. Далі він не міг рушити. Джемс сповістив англо-індійське вище командування про скрутний стан і прохав допоміжного корпусу, щоб можна було цілком окупувати Афган. Він зазначав, що тільки це дасть можливість здійснити завдання добитися до Росії.

*

У Туркестані вже підготувались до зустрічі англійського експедиційного корпусу: добре зорганізоване військо з тридцяти п'яти тисяч колишніх військово-полонених негрів, що вписалися в Червону армію, вже чекало на військо англійського імперіялізму. Для білогвардійських сил, що з усіх боків оточували Туркестан і тероризували залізничну колію до Каспія й Оренбурга, сподівана англійська допомога була саме на руку.

Перед революціонерами в Азії тепер були два великі завдання — остаточно позбавити можливості операції англійський корпус та ізолювати заходи Китаю, що після окупації Манчжурії мав вислати допомогу Колчакові для охорони сибірських залізниць і вирядити військо генерала Чи-фучана, розташоване біля Тибету, до кордону Російського Туркестану для флангової допомоги англійському корпусові.

А тим часом Колчак уже загарбав чималу частину Сибіру й наближався до Омська.

Імперіялістичні агенти вже взяли під протекторат сибірські золоті копальні, за що дозволили Колчакові друкувати власні гроші.

Реакція шаліла з радощів.

Вона певна була перемоги. Сибірське військо йшло наперед, на Туркестан сунувся англійський корпус, з півдня й півночі Росії мали наступати інші білі армії. Соціалістична Росія, на їхню думку, за кілька місяців мала бути повалена. Америка теж не пасла задніх. Провідники революційного пролетаріату Дебс, Ема Гольдман, Муні були заповані в тюрму. Федорів, як сповіщали з Америки, разом із багатьма росіянами теж сидів у буцегарні.

В Японії та Китаї антанта взялась контролювати всіх, хто приїздив з Росії. Токійське політичне бюро повинно було надсилати до Вашингтона списки й фотографії всіх знаних більшовиків чи пристрічених у більшовізмі. Полювання за комуністами було першим завданням поліції, і це стало за обов'язок усіх посольств та консулятів. В Японії почались арешти... Северинові, Льові, Тіцесові довелося переїхати на Філіпіни... В Японії залишилися тільки Ема, Шергель та Сеня.

Таке становище вимагало нових заходів у роботі та прискореного виступу.

Коли до Маніли на конференцію прибули представники революційних мас Індії, Афганістану, Китаю, Японії і Кореї, вони зрозуміли, що їхнє найважливіше завдання не дати буржуазії, дезорганізувати революційні маси. Із ситуації виявлялось, що конче треба було розпочати негайно виступ у Китаї, де був для того відповідний ґрунт.

Прийшли до висновку, що, хоч у Кореї і є готовий ґрунт до виступу, але революція там може мати тільки загальнонаціональний антияпанський характер.

В Індії можливе повстання лише в північній частині, далекій від моря, безпечній від англофранцузьких десант.

Тільки в Японії неможливо було розпочати якінебудь акції, бо всяка спроба була б придушена в самім зародку та до того спричинилася б до цілковитого зруйнування молодих соціалістичних революційних організацій—майбутньої сили соціалістичної революції в Азії...

Після довгих запальних дебатів товариство вирішило почати виступ по цілому Китаю, що має стати резервуаром революційних сил притулком для революціонерів з Індії та Афгану на випадок поразки. Коли б Японія встряла в кампанію задушення китайської революції, тоді треба було б розпочати акції в Кореї та навіть і в самій Японії, хоч це її закінчилося б там поразкою. Те саме в Індії. Тоді Японія й Англія будуть позбавлені змоги допомогти корейському урядові та Колчаківі... Деморалізація сибірських і туркестанських білих армій дасть червоним змогу з'єднатися з китайськими повстанцями, а Радянській Росії—з революційним Китаєм. Відтоді й сам Китай, як Росія в Європі, перетвориться на осередок боротьби з імперіялізмом ув Азії.

Товариші виробили детальний план виступу й роботи для кожної краєвої організації.

XXIII

ВИБУХНУЛО!

Разом із Су-а-венем із Китаю до Філіпін виїхали Северин, Мутсу й Тогі.

План повстання, що вони розробили з китайськими революціонерами, був такий:

Китай ділиться на три повстанські райони-провінції: Кантон, Ханкоу, Шанхай. Повстання починається в Кантоні, потім у Ханкоу, а тоді в Шанхаї та по лінії залізниці Тенсін—Пекін. Це дасть змогу геть забратись чужоземній буржуазії та японському військові, розташованому в південно-західних районах, до південного сходу. А коли так станеться, то чужоземці будуть мати менше приводів втручатися у внутрішні справи Китаю.

За головну базу повстання призначено Ханкоу, як стратегічно найкраще місто, що річною комунікацією сполучається з північним сходом і найлучче забезпечене з боку Пекіну чи Монголії, де сконцентровані головні урядові сили.

В Ханкоу, крім одного полку японського війська, в шести чужоземних концесіях було до півтисячі озброєних поліціантів. Крім того, до двох тисяч китайського регулярного війська та кількисот чоловіка в цитаделі, за півсотні верстов од міста. Це були всі ворожі сили.

Для повстання революціонери мали в розпорядженні кілька тисяч беззбройної голоти—вантажників та сотню своїх салдатів межикитайським військом.

.....

Повстання мало розпочатися на початку червня.

Тисячі напівголих портових робітників із своїм виробничим знаряддям—коромислами в руках—висипали на майдан китайського міста.

Збентежена чужоземна концесійна влада запитала дао-тая¹, що то є. Але той іще сам не знав, у чім річ, і відповів, що то робітники зібрались, певно, щоб обговорити можливість виїзду до Європи на заробітки.

А проте він вирядив на охорону міста збільшені патрулі поліції й війська. Повстання не здивувало б

¹ Губернатора.

його. Періодичні заворушення в Китаї були звичайне явище... Всілякі монархічні й февдальні, республіканськоторговельні та голодні бунти раз-у-раз виникали останніми роками... Та з ними завжди кінчали хутенько. Отже і цього разу могло так бути.

Загони китайського війська й чужоземних поліцаїв, що з'явилися на вулицях, цілком заспокоїли чужоземних обивателів, і вони спокійно повернулись до своїх денних турбот над удосконаленням своїх „меню“ для вечірніх гостей, до вивчення „two steps“, вироблення програм розваг на завтра.

Тим часом сотні агітаторів порозходилися по міських околицях. Вони закликали китайців, щоб ті вимагали від уряду припинити торг Китаєм та його народом...

— Геть генералів від влади! Геть чужоземних шептунів! Геть білих визискувачів і гнобителів Китаю! Хай живе влада пригнобленого бідного китайського народу!

Проклямації переходили з рук до рук.

На майдані перед натовпом уже промовляв старий Сю-джоу.

— Ви бачите, як я висох від каторжної роботи!— казав Сю-джоу, коли підійшов до натовпу Северин, перебраний у китайське вбрання.

— Хто виссав кров з мого тіла? Хто висушив шкуру? Хто зігнув мене? Хто виснажив вас усіх?! Така наша робота! Робота на панів та гнобителів-чужоземців. І я здох би, як ящірка в болоті, коли б добрі люди не витягли мене з тієї праці. Моїх літ між вами нікого нема. Бо таких літ робітники конають, мов пси під мокрим деревом. І кожного з вас чекає така доля. Всі помираємо, не діждавши хоч раз у житті наїстися.

Натовп уважно слухав Сю-джоу. В очах людей почали запалюватись вогники. Спини напівголих

тисяч почали виправлятися, голови витягуватися, випинаючи на довгих сухих шиях сині жили.

А гучний голос Сю-джоу вже лився.

— Гляньте навкруги себе, скільки вас є?.. Скільки таких є по Китаю? Скільки таких—нешасних, обкрадених, обдурених, закрепачених, як оце ви! Скільки таких згинуло минулих років і скільки згине ще. І чому? Тільки тому, що мовчки хилилися перед купкою хижаків, що, як хотіли, так і крутили вами. А хіба ми не годні самі керувати собою? Хто буде все й доглядає збудоване та стереже спокійного сну гнобителів?!

— Ми! Наші брати!—схвильовано казав далі

Сю-джоу. — Розбудімо їх! Ми раз розбудили нашого упиря-богдыхана. Збудімо й республіканських гнобителів!

І Сю-джоу почав оповідати, як після революції 1912 року владу захопили пани й генерал Юан-ші-кай, що став на чолі революції й заступив місце царя. Оповідав про старих проводирів. Згадав про Су-а-вена.

— Він тепер тут серед нас, він повернувся до Китаю, щоб з вами вмерти за вашу долю!—закінчив криком Сю-джоу.

— Хай живе Су-а-вен!—загук тисячний натовп.

Непорушне досі тіло натовпу заворушилося, захвилювалось: кожен у натовпі хотів щось пояснити сусідові, кожен зрозумів, що єдиний шлях,—це боротьба.

Чи буде успіх, чи ні—однаково: різниця не велика—чи вмерти зараз за свої права, чи сконати десь у рівчаку голодною смертю.

Так гуло в натовпі.

Тимчасом призначені товариші вже купчили людей коло себе.

Сухорлява постать Сю-Джоу метушилася серед маси.

Куди йти, щоробити—ніхто не промовив ні слова...

Всі ніби внутрішньо почували того ворога, до якого треба буде йти на криваві гостини...

Натовп слухався...

Люди розбивалися на купи, переходили до інших сотень і тягнули за собою приятелів... Ближчі приятелі хотіли бути разом в одній купі, в одній сотні.

Несподівано з'явився загін озброєних рушницями рикш... Його вів жвавий юнак Сун-квен, син аптекаря.

— Річна поліція в наших руках. Вартові судна захоплено!—гукнув він до натовпу шосили.

Мов електричним струмом ця звістка пронизала маси.

— Швидше! До бою! до бою!

Озброєний відділ Сун-квена розступився, і з середини його з візками виїхало кілька рикш... що в них було повно зброї й набоїв.

Натовп кинувся був до зброї, але гучний голос Сю-джоу спинив той рух.

— По сотнях! Командири роздадуть... Всім не вистачить. Підем здобувати!

Почали лічити рушниці. Розділили на кілька куп і роздали по своїх сотнях.

Все це відбувалося хутко, мов на пожежі.

Недалеко з'явилися озброєні патрулі регулярного війська. Вони мовчазно пройшли мимо. Серед них була якась ляклива напруженість.

Над масами загула команда. І загони, „озброєні“ коромислами, рушили. Над кожною сотнею раптом замаячили червоні стяги.

Місто заметушилося. Дирчали засуви, гупали двері: купці зачиняли крамниці.

Молодь, дітвора сипала на вулицю. За короткий час вулиці китайського міста захрясли людом... Численні урядові патрулі розганяли публіку з бруку, збиваючи її по боках вулиць.

Європейське місто заворушилося. Чужоземці купками стиснулись біля будинків і з острахом погля-

дали то в бік китайського міста, то на своїх гарно озброєних поліціантів, що купками стояли по рогах вулиць... Тут була тиша. Цивільні китайці, служки, виринали з будинків і зникали, ідучи до китайського міста.

Над містом блиснула одна ракета, друга... третя... четверта, десята. В різних місцях почулися постріли. Гахнула гармата. Це товариші, що захопили річкову поліцію, давали знак, що вони вже справилися.

Тисячі людей з гуком „Гу-а-го!“ кинулись по вулицях. Це відділи Сю-джоу робили жахний маневр...

Урядові патрулі без опору роззброювались один по одному. Поліціанти й жовніри змішалися з цивільною масою. Без бою була захоплена головна частина китайського міста—центр. Кілька сотень уже підходило до мурованого двору дао-тая й мандарина, що на стінах його лавою вартували озброєні салдати.

Натовп обложив навколо двір, а кілька душ прийшло до брами й загрюкотіли що було сили.

— Місто в наших руках! Іменем нової влади наказуємо салдатам скласти зброю і перейти на наш бік!..

Але звідти не було жадної відповіді.

Натовп мовчазно чекав, поглядаючи на салдатів, що ні в сих, ні в тих тупцялись на стінах і спокійно палили люльки.

Вони, певно, міркували, що все скінчиться без бою—бунтівники розійдуться.

Неподалечку пройшло два загони японських жовнірів.

Вони прямували до чужоземних концесій.

Публіка, бачачи, що натовп облогою спокійно стоїть біля ямену, посунула з вулиць до двору й заповнила порожнє місце між стіною та розташованими навкруги повстанцями.

Якийсь старенький дідок, посміхаючись, гукав догори салдатам на стінах:—Та стрибайте сюди, дурні!

Але ті згори недовірливо поглядали то на натовп, то вниз, ніби прикидаючи оком: „а чи високо стрибати?“

Напружений настрій змінився на жартівливий... Повстанці чекали на відповідь.

З боку надбережжя й присілку з'явилися нові збройні натовпи. Над ними повівали червоні прапори.

То надходили нові сили з околиць та копалень.

— Ми в себе вже справилися!—гукали звідти ватажки.—Чого чекаєте?

Повстанців більшало: облога ширшала... настрої підіймався.

На стіні з'явився офіцер.

Всі втопили погляд на нього.

— Іменем Республіки й начальника міста наказую розійтися!—заукав він до натовпу.—Не виконаєте—будемо стріляти.—І він скомандував до варті бути напоготові.

Кілька хвилин тривало мовчання з обох боків.

Офіцер зник із стіни. Салдати поприсідали коло щербатих бійниць.

Публіка почула, що непереливки, і дременула геть.

На момент зчинилася паніка.

Але повстанці не ворухнулись і розлютовані чекали на команду кинутися на браму.

Та їхні командири мовчали, як мовчали наставлені із стін рушниці.

Такого напруження натовп повстанців не витримував, і кільканадцять душ з криком кинулись до брами, загрюкавши в грубі дошки своїми коромислами та ложами.

Суворий гучний поклик Сю-джоу спинив гарячих, і вони повернулися до своїх рядів.

Інстинктивна дисципліна обіймала всіх.

Але ще момент—і з стін посипались додолу рушниці... На стінах зчинилась боротьба, якась незрозуміла раптова бійка.

На гребені стіни підвелись фігури салдатів. Вони підняли рушниці догори і з криком „Гу-а-го!“ кинулися вниз у середину двору...

То почали роботу салдати, члени Гоміндану та їхні однодумці.

Зачулось кілька пострілів, і важка брама з грюкотом відчинилася.

Раніш підготовлений від Сю-джоу плян пішов у діло.

Два загони повстанців увійшло у двір і хутко, мов по-писаному, зяйняли браму й проходи навкруги першого внутрішнього мало стереженого двору. За хвилину всі фортові приміщення, склади були захоплені, а ще за хвилину візочки рикш почали перевозити за ворота до натовпу зброю, набої, амуніцію.

Незабаром тисячі людей, замість коромисел, тримали в руках рушниці.

Дверей до другого двору дао-тая не відчиняли. Все начальство поховалось у внутрішніх покоях. Воно ще сподівалося, що все вщухне і повстанці, як і минулих років, спам'ятаються... Одначе, воно помилялося.

Кілька піроксилінок, покладених між порогом брами й кам'яною стіною, вмить розчинили ворота.

І за годину все начальство сиділо за ґратами, а ввечері до ямену переїхав „революційний штаб“

Всі державні установи здалися без опору. Над митницею, банком, військовою залогою маяли революційні стяги. І тільки на пошті й телеграфі стався опір. Тут була англійська варта. Проте після того, як з'явився капітан з крейсера, вартові матроси забралися і хутко з будинку злетів п'ятикольниковий стяг, а натомість замаяв червоний.

До вечора китайське місто перейшло в руки повстанців—по нім уже чатувала міліція.

Черга була за європейською частиною.

Революційний комітет постановив не вживати сили, а примусити коаліцію здати концесії добровільно, бо ця авантюра коштувала б великих жертв і багато даремної крові.

Крім поліціантів кожної концесії, по всіх вулицях чужоземних концесій розташувався японський полк, повиставлявши кулемети, а на широкій річці Ян-ци-кьян коливався чепурненький сріблястий американський крейсер.

Телеграф на всі боки слав звіти про успіхи повстанців. Нанкін, Кантон, Чан-ша, Нан-Чан уже захопили революціонери. Повстанці околиць Ладжоу Шіян-фу обложили військові фортеці. В Шанхаї почалось заворушення.

З Пекіну уряд запитував палац ханкоуського да-отая: чи потрібна військова допомога? І спокійний Су-а-вен звелів відповісти: „Не варто турбуватися, бо за кілька днів, поки прийде допомога, весь південний захід буде в руках революціонерів“.

На ім'я англійського, французького, голяндського консульств раз-у-раз надходили депеші з Пекіну, Шанхаю із запитаннями про події.

Депеша, на ім'я американського генерального консула уповноважувала його в разі потреби використати проти бунтівників гармати крейсера „Лібєрті“.

Але всі депеші потрапляли до інформаційного бюро Ревкому.

Для європейської частини міста була ніч нервової пропасниці. Жадної звістки з Пекіну й неможливість дати знати туди. Аж над ранок радіо крейсера „Лібєрті“ почало сипати в повітря депешами чужоземних консульств.

Революційне місто кипіло в роботі.

Озброювались нові й нові рібітничі маси з околиць, розбивались на сотні, формувались у батальйони, розташовувались по стратегічних пунктах...

Северин, Су-а-вен з товаришами не стуляли очей ні на хвилину.

Тільки но жовточервоне сонце виринуло з-за океану, як старе місто і його брудні околиці заворушилися. Озброєні люди революційного війська, немов сарана, вкрили вулиці китайського Ханкоу.

Натовпи обивателів товклися біля величезних парканів, на яких були вивішені відозви революційної влади...

Старі й малі радо, жваво сновигали біля нових патрулів, які складались із „рикш“ та „кулі“, що ще вчора покійрно тягали візки з панамі та важкий вантаж з пароплавів.

Молоді китаянки, що тримались на своїх маленьких ніжках біля старших—мамунь та тіток, із захопленням пронизували своїми пухленькими оченятами бадьорих молодих вояків.

Крамниці, що зразу з переляку не одкривали своїх пасток, після оголошення деклярації революційної влади хутко повідчинялись. Але торговельні пароплави, що прибули вночі, стояли на пристані невивантажені. Через брак вугілля їм не пощастило втекти завчасу, а повстанські річкові контрольні баркасики, що пильно стерегли виходу з пристаней, приковували їх на місці.

Усім військом керував невтомний Сю-джоу, а батальйонами—нововибрані рекомендовані від нього товариші. До десятої години всі виходи з концесійних вулиць посіло революційне військо.

Увійти до європейського міста чи вийти звідти було неможливо.

Концесійна охорона була готова до бою, але повстанці спокійно палили люльки, широко сміялись

з переполошених ворожих патрулів і безтурботно походжали на своїх позиціях. Вони тільки пильнували.

Від революційного війська на концесійний бік чужоземців був посланий повстанець з запискою, яка заспокоювала їх що „бійки“ межі сторонами не буде, і революційна влада вирядила до ради консулів чужоземних концесій свого парламентаря для переговорів.

Концесійні патрулі легко зідхнули. У них зовсім не було бажання нюхати пороху. Спочатку вони з жахом дивилися на обшарпаних повстанців, та згодом, коли побачили доброзичливість, почали й самі заспокоюватися й навіть жартувати.

Незабаром на кожній вулиці час од часу з'являвся рикша з візком, набитим пачечками паперу, і весело наділяв патрулі ворожої сторони відозвами.

Северин у товаристві Тогі й Кінг-юнг-цяна вирядилися на європейський бік—на американську концесію, до консула, куди швидко зібрались представники і всіх інших консульств.

Северин оповістив їх, що він і його товариші є парламентарі республіканськореволюційної влади, прибули для переговорів з представниками урядів чужих держав про визнання нової влади.

— Але вибачте! — здивувався американський генеральний консул, професор прав і д-р філософії, містер Шалкріт.—Ви, мов маленькі діти, приходите з такими пропозиціями. Хто ця влада, що вона таке? Та й як ми можемо щось говорити про це без дозволу посольств і наших урядів?— А ви, ви хто такий?—напався він на Северина.— Ви хіба китаєць, що пропонуєте це європейським представникам? З вимови я бачу, що ви американець. І як ви смієте говорити своєму представникові такі речі, хоч ви тільки тлумач?

Консул розлютувався, люлька стрибала йому в роті, він озирає своїх колег і гострими очима прохав їх підтримати його патріотичнодипломатичні слова. Він не боїться повсталих китайців... О, йому не первина переживати всякі повстання: він завжди безпечно може вибратися на „свій“ крейсер. І він дав волю своїй злості.

— Це не видано ще, відколи світ стоїть, щоб чужоземці були провідниками повстань. Ще цього не вистачало, щоб власні підданці хапали за горло захисників інтересів своєї держави.

Тогі поволі крутив коротенькі вусики і з-під окулярів поглядав на „свого“ японського представника, ніби розгадуючи, яке на його робить вражіння оте все. І японський консул теж ніяково дивився на свого земляка.

— Перепрошаю!—звернувся нарешті до американського консула Северин, що спокійно слухав його тираду:—Ви, певне, не зрозуміли, в чім річ. Але, я гадаю, ви читали декларацію революційної влади, послану вам. А коли прикидаєтеся, що нічого не розумієте, то я вам з'ясую: в Ханкоу й окрузі вся влада перейшла до рук трудящого народу в особі Революційного Комітету. Вся південнозахідня частина Китаю, коли я оце з вами розмовляю, так само в руках революціонерів. Для нової влади нема чужоземців і своїх, є робітник і визискувач. Отже від імени перших ми й прийшли до вас, як представників других, щоб ви не намагалися гальмувати розвиток революції в Китаї.

— Це що, більшовізм? — зашепотів американський консул, а російський князь Мещеряков засовався на кріслі.

— Так, хай більшовізм,—відповів Северин і провадив далі:—Ми знаємо, що ви не схочете визнати нової влади—на це ви не уповноважені від своїх

урядів. Але робітнича влада сповіщає вас для формальности, щоб ви знали, що це не є просто заколот, а серйозна справа. А поки, ми пропонуємо вам такі умови: всякі промислові, торговельні операції і таке інше ви мусите тут припинити. Банки позакривати до часу, коли ми зможемо все те від вас одібрати. Ваша поліція мусить бути роззброєна й уся зброя і набої передані нам. Охорона жителів лягає, безумовно, на революційну владу; військові пароплави мають виїхати в океан. Японське військо має бути евакуоване до Японії, хоча не забороняємо перебувати тут... але без набоїв і багнетів. Ваші концесії переходять до рук революційної влади назавжди.

— Але що ж дозволите робити тут європейцям?— перебив Северина англійський агент, що спокійно смоктав сигару.

— Власне, це вам видніше. Проте, я гадаю, їм краще виїхати до своїх країн, коли нема бажання стати в лави трудящих і працювати. Бачте, хто не працюватиме тут, той не дістане нічого кусати,— іронічно зауважив він.

— Здається, все?— звернувся Северин до Кінг-юнг-цяна.

— Ще одно,— відповів той.— До завтра мусять бути виконані зазначені умови. До Шанхаю вільний переїзд забезпечений. На Кантон проїзду нема...

Всі сиділи мовчки. Нарешті англійський агент порушив тишу. Він цмокнув сигарою, відкусив із злости кінчик її, виплюнув його на черевик американського консула й хитаючи головою й ногою в такт, запитав, звертаючись до Кінг-юнг-цяна:

— А чи розумієте ви, чим це пахне для вас? Ви ж добре знаєте, що кордон Індії не дуже далеко. І те, що англійські крейсери й пароплави можуть перевозити озброєні дивізії так само легко, як і звичайних пасажирів? Чи ж є бажання у вас

познайомитись ближче з тою небезпекою, що десяток літ тому?

Він натякав Кінг-юнг-цянові на колишню карну експедицію англійців до Китаю.

Кінг-юнг-цян, усміхаючись, хитнувши головою, відповів:

— Ми розуміємо цю небезпеку так само, як і ви можете розуміти її в Індії. Адже там теж є такі, як оце ми.

Агент закусив губу.

— Отже завтра, о дванадцятій годині ми беремо на себе охорону європейської частини. Гадаємо, що революційній владі не доведеться примушувати вас виконувати зазначені умови,—звертаючись до всіх, промовив Северин і підвівся.

— Доречі, позавтра в нас вибори до Місцевої Ради, тому бажано, щоб робітники європейських концесій, дотепер ваші салдати, змогли взяти участь у виборах.

Тогі звернувся до японського консула й японськи передав тому всі домагання, порадивши забрати військо з концесій, відправити його в касарні, а потім до Японії.

Той спокійно вислухав—і не відповів ані звука, тільки нервово щіпав свою борідку.

— Арештувати їх!—загукав князь Мещеряков, коли парламентарі вийшли.—Більшовізм у Китаї!..

Але всі консули мовчали.

А тимчасом у місті були демонстрації.

На мітингах пояснювали значення перевороту.

Сповіщали про перемоги товаришів в інших країнах Китаю, про призначені вибори, пояснюючи, хто має право вибирати.

А до революційного Комітету надходили нові радісні звістки про те, що революційні маси здобувають одно місто за одним.

Від Стьопа з Шанхаю одержано кілька шифрованих депеш. Він сповіщав, що там сполох, але що повстання в місті не буде.

*

Революційний Комітет квапився якнайшвидше зібрати щонайбільше війська, щоб вирядити його на захід і закінчити повстання раніш, ніж англійці та японці встигнуть прислати свої окупаційні сили.

За два дні в Ханкоу й околицях уже було розташовано понад двісті тисяч революційного війська, проте з них озброєна була тільки третина. Чекали на здачу концесій, де європейці мали досить великі запаси зброї. Повстанці мали око й на японські касарні, де сподівалися дещо добути у складах.

Другого дня вранці до ямену — тепер штабу — прислано від данського консула звістку про передачу концесії. Швидко міліціанти-малайці й північні китайці-манчжури здали зброю, і концесію захопило революційне військо. Сусідні—голяндська концесія, з одного боку, й шведська—з другого, не втрималися; там частина китайських поліціантів перейшла до повстанців, потягнувши за собою й малайців з голяндської концесії. Концесія по концесії переходили до революціонерів.

Агітація робила своє, і до обіду лишилися ще тільки англійська, американська та французька концесії, що їх охороняли індуські та мароканські поліціанти.

Англійське консульство наказало своїм вартовим під погрозою тяжкої кари не здавати концесії, хоч би дійшло до бою.

О першій годині командир революційних патрулів послав до англійського начальства пропозицію про здачу концесії, але післанець не повернувся.

Натомість прислали китайцем відпис, що післанець—американський громадянин і буде суворо покараний за збройний напад на чужоземну концесію.

Від індуських поліціантів англійської та американської концесії найбільше перепадало обивателям за парки, алеї надбережжя, місток, що ними заборонялося ходити китайцям. Поліціанти, мов із скотиною, брутально поводитися з китайцями, і тепер, коли ці раби озброєні стояли проти своїх ворогів, вони аж горіли помститися.

І серед повстанців ішла люта розмова про хижаків-індусів.

Командири гамували повстанців, утримуючи їх від виступу. Найпалкіші голови не втихомирювалися й розпачливо доводили товаришам:

— Хіба ми зле зробимо, що потовчемо оцих гадюк? Хіба зброя в нас на те, щоб панькатися з ворогами? Винищити катюг, і клопоту не буде.

І сердиті обшарпані повстанці погрожували рушницями в бік індусів, незадоволено поглядаючи на своїх ватажків.

Від Революційного штабу прийшов дозвіл зробити натиск.

Частина патрулів поволі посунулась надбережжям і краями вулиць. Наступали без пострілу. Індуси повагом відходили, тримаючи наготові рушниці.

Коли надійшли до рогу великого будинку—пароплавного товариства—центрального експортно-імпортового бюро,—звідти вискочило кілька англійських салдатів з офіцером на чолі.

По команді начальника поліціанти лагодилися стріляти. Повстанці притислись до асфальту. У цю мить з даху будинку затріскотів кулемет, і кульки градом застрибали по брукові.

Кілька повстанців було забито й поранено.

Індуси, бачивши замішання в лавах повстанців, почали контр-наступ.

Повстанці, що наступали надбережжям, вмиль зникли за кам'яним бар'єром надбережжя й опинилися поза мурованим валом; друга частина, що посувалася вздовж будинків, зникла в суточки.

З даху сипав кулемет.

Розпалені індуси наосліп ішли вперед, без перестану стріляючи... Раптом по всіх кутках концесії почалась стрілянина.

Своєю появою ззаду та дружньою атакою повстанці паралізували наступ і моментально примусили індусів покидати зброю.

На дахові будинку в ту ж мить замовк кулемет,—повстанці тягли звідти машину й двох її посідачів. Східня частина надбережжя була захоплена.

Розлютовані китайці, мов звірі, кинулися вздовж надбережжя і в різні кінці концесії туди, де чулись постріли.

Буржуазія поховалася по будинках... Нацькувавши своїх рабів на повстанців, вона затамувала дух, чекаючи на результати бойовища.

За годину англійська концесія була захоплена. Американська й французька, що межували з англійською, тепер відчули свою безпорадність і здалися без бою.

Пароплав „Ліберті“, який підійшов був до берега, щоб кулеметами допомогти своїм, відплив на середину річки.

Кілька десятків було забито і поранено як з боку повстанців, так і з боку індусів. Решту індусів заарештовано й випроваджено на той бік річки—на острів.

Пристані були захоплені. Пароплави взято під контроль річкових човнів. До вечора вони вже вивантажували в склади нового муніципалітету

всі привезені й забрані звідси на експорт продукти та сировину.

На складах англійських, американських та французьких концесій знайшли таку велику силу зброї, набоїв і амуніції, ніби Антанта збиралася одягти й озброїти всю китайську армію.

Другого дня були похорони перших жертв робітничої революції.

Лукаві японські дипломати вирядили навіть музику.

І під військовий жалібний марш духової оркестри близькі товариші убитих несли в дерев'яних трунах загиблих повстанців.

Забитих борців поховали коло братньої могили революціонерів першої протибогдиханської революції.

Над забитими й похованими на острівці індусами на мармуровім тяблі було висічено по-китайському:

„Жертви власної несвідомості, що загинули при виступі проти повсталих пригноблених трудящих мас“.

„Колишні раби, а тепер вільні китайці“.

XXIV

У ВИРІ КИТАЙСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Тим часом як серед уряду й чужоземної дипломатії панувала розгубленість, революційна влада хутко відбудовувала розхитане повстанським вибухом господарство. Концесійні фабрики, заводи стали, експорт і імпорт припинився; не вистачало продуктів. Нашвидку скомплектовані торговельно-розподільні комори миттю почали поповнювати цей брак продуктів і цим примусили купців узятися до своїх справ.

Фінансові установи й націоналізовані великі фабрики, заводи, фарми та копальні почали працювати. Таким чином, параліж господарства був припинений.

Господарем була нова влада—трудящі маси. Квартальні комітети бідноти взялися керувати багатствами своїх районів.

Головний економічний центр складався з невеликої кількості представників району. Чужоземці втратили всякий ґрунт, а свої сили мусіли віддати квартальним комітетам, що хутко зліквідували їхній економічний вплив, забравши до своїх рук підприємства.

„Російська, більшовицька справа“, — вирішили дипломати, що зібралися на пароплаві „Лібєрті“.

Слідом за консульствами потяглися й усі чужоземні визискувачі.

Власник чайної фабрики Кузнєцов і К^о метушився на пристані серед інших фабрикантів, концесіонерів-промисловців, купців і в розпуці здіймав догори руки, промовляючи:

— Чи не казав я вам раніш, що не буде в нас фабрик—забере їх голота!

Але всім було не до нього. Кожен розгублено кліпав очима на свої валізи, немов лякаючись, що хтонебудь з-межи „своїх“ і їх забере, та нетерпляче чекав на катера з „Лібєрті“, що його нова влада виправила для перевозу з берега на крейсер.

А тим часом до міста пливло море люду.

Добре озброєні та нашвидку вимуштровані повстанські загони десятками тисяч виходили на Чинкьянг, Шанхай, на північний захід і до центрального Китаю. Повстанський центр запально прискіпував наступ.

У Шанхаї й Пекіні був страшенний сполох. Звістки, що місто по містові переходять до рук

повстанців, доводили китайських володарів і їхніх чужоземних приятелів до нестями.

Посольства засипали міністерство закордонних справ і парламент запитаннями: Яких заходів вживає уряд проти анархії? Чи післано військо? Яку уряд дає гарантію недоторканости підданих Антанти?

Але міністерство закордонних справ відповідало: „Військо, післане з Хинджоу, Нанкіну, перейшло на бік повстанців; генералів та командирів по-вбивано“.

На вимогу своїх держав нарада послів визнала за конче потрібне—негайно допомогти китайському урядові, і перекинути англійське військо з Індії, а з Японії—япанське.

За таку ласку китайський уряд обіцяв Англії передати срібляні концесії, забрані від німців, а Японії—дозвіл поставити в Китаї цілий корпус війська та скасувати мито з япанського шовку.

Уряд тремтів і зовсім з глузду зсунувся. У цей момент він згоден був на все, аби була допомога. На своє військо після того, як манчжурське та нанкінське зрадили, він уже не покладав жадної надії.

*

Перед англійською дипломатією, якій доручено було розв'язати військову справу на Сході, стояла дилема: або забрати військо з Індії і таким чином позбавити полковника Джемса допомоги, залишити його в Афганістані без жадної надії рушити на Туркестан,—або мати в перспективі евакуацію з Пекіну, куди, дивись, доберуться повстанці.

Посол увесь час кабелем радився із статс-секретарем Індії.

Нарешті стали на тому, що частину війська пришлють з Індії, частину з Японії, а китайський уряд перекине свої військові сили з Монголії.

Англійське військо мало втихомирювати Кантон, монгольське — охороняти шандунську провінцію, а японське — район від Шанхаю по річці Ян-ци-кьян до Ханкоу.

Дипломати й китайський уряд після цього трохи заспокоїлись. Вони сподівалися, що регулярними, добре озброєними силами можна буде хутко приборкати повстання, що червоним драконом носилося вже над Китаєм.

Але революційні інформації, мов радіохвилі, снували межі Японією, — Кореєю, Китаєм, Філіпінами та Індією.

Товариші миттю оповішали про всякий рух імперіалістів.

За два тижні шість південнозахідних провінцій Китаю були в руках революціонерів. Над Кантоном, Ю-наном, Кве-Янгом, Ханкоу, Чан-Ша, Фу-Чоу, Нанкіном маяли червоні прапори. Велика революція поглиблювалась на північ Китаю й уже захоплювала Сіян-фу, Лан-дзо, перекидалась за пустелю Гобі, йшла вздовж Тибету до північно-західнього Кашгару.

Тільки північносхідня частина — Монголія, Манчжурія та шанхайський район мовчали.

У Шанхаї був лише таємничий глибокий рух. Там серед війська почалася зневага до свого начальства. Солдати більше часу гаяли в місті, десь на зборах, ніж у касарнях... А коли частину їх хотіли були перекинути на північ до Монголії, вони заявили, що з Шанхаю не підуть, а на потвердження своєї постанови вигнали всіх небажаних офіцерів і обрали собі других командирів. Пекін знову перелякався. Але він вагався послати проти них манчжурське та пекінське військо. Він чекав на японські частини.

Тим часом революційна армія, взявши Нанкін, увесь річний район у напрямку до Шанхаю й за-

лізничу лінію Ханкоу—Гуан-Тон, посувалася до Шанхаю.

Вона не поспішала здобувати Шанхай. Їй треба було розвантажити його від міжнародньої та своєї аристократії, що тікала звідти до Тенсіну, Пекіну й навіть до Японії...

Одна тільки преса бадьорилась, на всі заставки розпинаючи „хижацьку“ повстанчу голоту. Вона пророкувала, що сподівані японські сили швидко зліквідують анархію.

На пристанях товклося сила аристократії... Елегантні джентлмени упадали коло розкішно вбраних паній, що весело, пустотливо кокетували з ними. Ніхто тут і словом не згадував про ту біду, що від неї тікали. Не хотіли навіть натякати на те нещастя, що насувалося на них, немов би то було цілком природне явище, подібне до бурі або повені, від якого треба було кудись тимчасово сховатись, поки мине та хуртовина.

На обличчях цих безпечних людей не помітно було турбот, бо кожен з них почував силу, що стереже їхній добробут. Лише на подобах деяких панів відбивався смуток: „А скільки доведеться зазнати втрат? Скільки часу буде замкнений банк, акційне товариство, копальні, фабрики?“

На вулицях посилювався рух. Біднота якось неспокоїно поглядала на переселення панства з кам'яних палаців на пароплави, залізницю.

Миготіли білі метелики листівок.

Поки буржуазний Шанхай лагодив справи з евакуацією, а влада чекала на приїзд японського війська на тлі чогось таємничого, що панувало серед китайських робітничих мас, в поїзді Шанхай—Тенсін їхало два десятки салдатів китайського регулярного війська. Вони займали чотири купе

третьої кляси. Це були здоровенні молоді хлопці, добре вбрані й озброєні. Вони ввесь час весело розмовляли, реготалися, мугикали військових пісень. Найпильніше око не змогло б запримітити в їх поведженні чогось незвичайного.

Їдуть собі військові, озброєні, бо такий час неспокійний—та й годі. Дехто навіть гадав, що це залізнична охорона потяга.

В одному купе біля віконця сиділо двоє салдатів і грали в доміно. Вони час од часу голосно перекидались репліками щодо перемоги над партнером чи своєї поразки та іноді тихо розмовляли.

Якби тут замість дошки, на якій вони грали, був войсофон, він би занотував таке:

— Каюка дістанеш через Чін-квана. Харчів захопити не менш, як на десять днів на всіх,— говорив старший,— у нього візьмеш і двох веслярів—своїх хлопців; каюк повинен чекати в каналі недалеко від мосту ямену. Двоє наших хай лишаться на йому, троє—на охорону дороги й мосту, один—різати електрику, решта з нами до ямену.

— А коли не пощастить обдурити, тоді, товаришу Пінг-ване, що?—запитав молодий.

— Тоді вживи сили. Біля воріт коло варти лишити двох, щоб був вільний прохід під час бійки. Гранати кидати обережно, щоб не поранити своїх. Я піду до ямену з Стьопою, а ти будеш керувати зовнішніми. Не забудь, що з синіми ліхтарями на вулиці—то будуть наші, яких нам дасть, на всякий випадок, Чін-кван...

У цей момент через вагон повз них пройшов суворий європеєць. Він неуважно подивився на салдатів... На обличчі йому грала добра усмішка. Салдати не звернули на його жадної уваги, а двоє грачів у доміно непомітно приязно кивнули йому...

— І не пізнаєш Стьопу... От, здорово замаскувався!—стиха промовив до Пінг-вана молодший.

— Молодець! Жандармерія гадає, що він тепер готує повстання в Шанхаї,—буркнув старший.

.

Через кілька день, одного вечора, в Тенсіні поблизу європейських концесій ішло кілька озброєних салдатів, а поруч них—європеець.

Загін посував через місток до каналу, на китайську сторону.

Салдати минули велику стіну з облізлим намальованим драконом, подзьобаним дірочками від куль, і опинились біля воріт ямену.

Після короткої розмови з вартовими біля брами, загін рушив у двір і хутко пішов до примурку, де чатувало кілька вартових.

— Хто начальник варти? — запитав суворо Пінг-ван.

— Там!—махнув рукою до дверей хистки один із вартових.

Стьопа, Пінг-ван і десяток прибулих салдатів попрямували до комори.

— Жюрме з наказу генерал-губернатора переводиться до цитаделі!—суворо звернувся до начальника варти Пінг-ван, подаючи йому папір.—
Одімкнути!

Той ніяково подивився на папір, гукнув своїм, щоб покликали лоя з ратуші, почав одмикати двері.

На порозі арешту з'явився зарослий бородою європеець.

— Товаришу Жюрме! — гукнув по-англійському Стьопа.—Симулюємо, що переводимо вас до цитаделі. В разі бійки, тікайте з воріт через міст: праворуч у каналі човен—там свої.

Вартові ямену здивовано поглядали то на прибулих—на суворого європейця й підхорунжого з цитаделі, то на гарно вбраних і озброєних здорових, кремезних, салдатів.

Тим часом Пінг-ван наказував своїм пильно стерегти всім злодія-європейця, що вийшов з арешту.

Варта розступилася, і до хистки увійшов цивільний китаєць, черговий помічник ратуші.

Начальник варти передав йому папірець, а Стьопа витяг з кишені другого папірця, сказавши по-англійському:—Швидше, не затримуйте!

Лоя спокійно переглядав папірці і лукаво зиркнув на Стьопу та на нову варту, що вже оточила Жюрме.

Але Стьопа, ніби не розуміючи мовчанки, вилаявся й круто повернувся до виходу.

— Швидше ворухись!—гукнув Пінг-ван на своїх вартових і Жюрме.

Лоя з ратуші ніяково здвигнув плечима, щось почав говорити, мовляв, треба зайти до канцелярії, але побачивши, що Стьопа подався, а за ним рушили й вартові цитаделі з Жюрме, знизав плечима й промовив до начальника варти: „Послати з ними своїх двох!“

Стьопа, салдати й Жюрме вже були за ворітьми ямену й простували через міст.

У цей момент навкруги по вулиці погасла електрика.

Мостом біг європейський поліцай, але раптом він гепнув. На хвилинку зчинився галас.

Двоє вартових підскочило до Стьопи й гукнули:— „Зв'язано!“—і вартові з ямену дременули назад.

В ратуші зчинилась метушня... Галас... Постріл. По той бік мосту, біля ратуші замиготіли ліхтарики... з боку європейських концесій фоєрверки розітнули темряву. А в далині зникали, спокійно коливаючись, сині ліхтарики.

Один з них, обвівши в повітрі круг,—закінчив їхній слід.

Каналом од ямену до річки тихо посувався каюк.

Вже за містом на ньому замиготіло світло й почулася весела розмова.

Час од часу вартовий на прові каюка гукав щось у темряву до човнів та барж інших рибалок-промисловців, що совались по воді.

Вечеря, приготована на жарові, врешті заспокоїла напружені нерви товаришів, і згодом салдати вже реготали з тих штук, що кожен утнув або запримітив у ратуші.

Жюрме не розумів гаразд по-китайському. і Стьопа перекладав йому цікаві місця з розмов.

Один салдат, поглядаючи на Жюрме, розказував, що від салдатів ямену він дізнався, що вони вартують великого злодія інгуя, який хотів обікрасти чужоземне консульство, а царя свого продати япанцям.

— Дурні, ви, — кажу, — він хотів, щоб наших голодних братів, висланих на роботи до чужих земель, не смажили на вугіллі й не давали на їжу таким багатіям, як ото інгуї, що мають монополію торгівлі опіюмом.

— А нам, що за користь з нього?—питають.

— Тоді для чого ж ви вартуете його тут?— А один звертається до мене та й каже пошепки:— А ви його в дорозі „фіть“, тобто, пустіть.

— Ми то знаємо, що робити, а от ви, як прийде час...

— Та ми, каже, чули, що в Шанхаї щось затівають, хочуть знову посадовити царя, молоде богдыханча...

А я йому на те дві листівки в руку...—На, кажу, як підемо, прочитаєш, перестанеш дурисвітам вірити й плести нісенітниці.

— Я певен, завтра вони будуть наші,—додав оповідач.

Жюрме усміхнувся, коли Стьопа закінчив перекладати йому. — Китайці чудесний нарід у революції, — промовив він. — Я, принаймні, так гадаю, хоч ближче не знаю їх. Це не наші французи.

— Маєте рацію, — зауважив Стьопа. — Трудящі маси — китайці зовсім не те, що європейці. Хоч вони й неписьменні, але їм не треба багато доводити, хто визискує, хто їх ворог. Коли ви проглянете історію промислового розвитку в Китаї й визиску, ви відразу побачите ту різницю, яка є між ними й європейцями чи американцями.

„Тут верховодами фабричнопромислової продукції завжди були окремі особи, що близько стояли до влади і так чи інакше впливали на управління як не цілим краєм, то окремими провінціями та місцями. Отже, велика більшість людности завжди була невільниками в них. Тому вже віками вкоренилося розуміння, що робочі маси є тільки засіб у руках окремих одиниць, що невідомо з якої причини користуються з права влади. Тут не було тих забобонів, „послуху старшим, терпіння та вірности в службі своїм панам і володарям“, що християнська церква втокмачила нашим землякам. Тому не диво, що робочий народ Китаю без особливої пропаганди розуміє, що ворог його — то визискувач, багач. Держава ж винна стільки, скільки вона захищає той визиск та дає змогу окремим одиницям визискувати маси. Тим то людність мало відрізняє колишнє богдыханове урядування від сучасного парламентарнореспубліканського... Тим то й має такий великий успіх агітація боротьби за владу... Тут гасло „диктатура пролетаріату“ переходить на диктатуру робочого люду. У Китаї, як знаєте, фабричного виробництва дуже мало, опріч шовку, яке теж здебільшого перейшло до Японії й Америки; промисловість — у вигляді копалень. Хліборобство теж мало розвинене, бо поганий

грунт—пустелі, каміння. Це примушує майже дев'яносто відсотків людности шукати заробітку іншими способами, напр., хурами—перевозом, різними роботами десь настороні, взимку службою в салдатах, щоб утекти літом. Все це показує, як трудно відрізнити тут пролетаря від селянина, і навпаки. Всі є робітники—невільники капіталу. І це вони добре розуміють. Отож не дивно, що трудящі маси так залюбки йдуть на заклик до повстання, для впорядкування свого життя.

— Бачте, Стьопо,—почав Жюрме на відповідь:—Згадуючи історичні часи Паризької Комуни та перспективні ситуації тут, мені в душі закрадається сумнів, чи утримається тут революція. Навкруги капіталістичні краї з розкритими пашеками. Вони зблюкують Китай, як колись Париж, і задушать його, як задушили нас. Вони ні за що не дадуть Китаєві спокою. Мільярди золота в копальнях, міських концесіях, в промисловості й торгівлі імперіялісти не можуть покинути за понюх табаки. Крім того, близькість Індії, Японії хіба дасть спокійно спати урядам цих країн? Ніколи!

— Але, товаришу Жюрме, навіть коли б ми не виграли, то це—вже великий крок наперед до майбутніх перемог у Китаї.

— Я це чудово розумію, тому свідоміше ставлюсь до цього: на це мусить іти кожен інтернаціоналіст. Це потрібне і для самого Китаю, і для міжнароднього визвольного руху, а особливо тепер для соціялістичної Росії.

— Так ви гадаєте, що я мушу взяти керування військом?—запитав Жюрме після короткого мовчання.

— Так. Цього вимагає й повстанський центр, справа революції. Ви розумієте, що після революції 1912 року ні одному військовому нема віри; серед нас ніхто не розуміється на цих справах,

крім Мутсу, що був волонтером артилерії й що може стати вам у пригоді. Незабаром проти нас виступить японський десант і японські та американські дредновти. Окрім того, що ми маємо одбиватися, ми мусимо ще забрати Шандунь. До нас ідуть великі сили з Нанкіну. Тепер треба негайно організувати армію. Щохвилини можуть бути гості на європейських крейсерах. Коли ж ви візьмете під увагу те, що має робитися в Індії, Афгані, Кореї, ви зрозумієте, яких великих сил треба, щоб революція тут перемогла.

Тепер ми маємо два полки регулярного війська й кілька сот поліцаїв та кілька десятків тисяч робітників у Шанхаї. Ваша концесія дасть сотні інструкторів; з російської концесії половина буде, певне, на нашій боці. А проти нас: п'ять тисяч манчжурів залізничної охорони, дивізія губернатора Лі-су-чана, японська дивізія з Кіао-чао, ще й до того всі американські крейсери в затоці Шанхаю.

Але хто такий Жюрме, що з ним не встиг познайомитися читач?

Про це ми дізнаємося з того, що розповів Пінгван салдатам під час подорожі з Шанхаю до Тенсіну.

Жюрме—француз. Здобувши вищу освіту на економічному факультеті, він, після військової муштри, був абшитований як офіцер і тоді ж виїхав з науковою експедицією до Австралії. Ще студентом він належав до соціалістичної партії Франції, тому, коли побачив дійсну мету експедиції, де йому припадало бути за агента генерального штабу Франції, він нібито через хворобу відмовився брати участь в експедиції і взяв роботу в акційній компанії „Австралійсько-французький експорт“. Незабаром вибухла війна, і Жюрме, як офіцерові, звеліли виїхати до Китаю. У посольстві треба було

військових, і йому наказали лишитися за офіцера охоронної поліції концесій Франції в Китаї. У Пекіні він швидко зав'язав стосунки з лівим крилом гомінданців. За недовгий час міліція посла й хорунжі загонів захисту охоронної концесії вже розуміли свої обов'язки. Правда, Жюрме не знав гаразд усіх деталей загальнореволюційної роботи в Китаї, бо справу пропаганди й зв'язку переводив через китайця, що служив у посольстві кілька канадцять літ і розумів „франсе“. Шпіонаж посла нарешті виявив діяльність Жюрме, і йому дали документи на виїзд до Франції, на фронт. Жюрме одмовився виконати наказ, заявивши, що він охороняти від „розбишак“ концесії згоден, але їхати на братовбивчу війну імперіялістів — це справа, противна його соціалістичним переконанням. Того ж вечора він виїхав до Тенсіну, щоб звідти переїхати пароплавом до Шанхаю, — революційного центру. Однак, з наказу посла, в Тенсіні, на вокзалі, його заарештувала поліція французького консульства, а як арешт стався на території китайських володінь, то французька поліція з вимоги китайської мусіла одвести арештованого до міської ратуші, де він і сидів, доки фу-тай¹ формально порозуміється з фагуєм лін-чі-куаном².

Його ото й визволили з-під арешту шанхайські товариші.

Жюрме, попиваючи чай, сидів у товаристві Стьопи й Пінг-вана біля горщика, що в нім жеврів жар. Подеколи їх розмову заглушав регіт повстанців-салдатів, що сиділи неподалік. На тлі темряви, освітлені відблиском жару, здавалось, ніби вони тикали один одному пальцями у вічі, вигукуючи цифри.

¹ Губернатор.

² Французьким консулом.

Люга-санга?!—Шіпага!
Сіга-шіга?!—Сішіга!
Чюга-вуга?!—Саншіву! ¹

Забава полягала в тому, що хтонебудь з компанії несподівано підймав перед другим руку й вигукував разом числа, трясучи у того перед носом пальцями, що значили якесь число. Другий мусів моментально відповісти, скільки то буде, теж показуючи тому комбінацію з пальців, що означали відповідну цифру від помноження загаданих чисел.

Іноді демонстратор вигукував одне, а пальцями показував інше². Опонент, не спостерігши знаків на пальцях, відповідав на вигук, а не на знаки, що мали головне значення в цій грі... При неправдивій відповіді компанія реготалась, аж заходилась.

Бувало, що хтонебудь, відповівши, моментально сам ставить запитання; су противник змішається, і товариші знов вибухають реготом.

Ця весела математична забава розважала повстанців салдатів.

А човен під натиском гнучкого довгого весла чергового на гузі швидко нісся за водою, скорочуючи шлях.

На слов'янські й інші мови це майже не можна точно перекласти, бо ввесь сенс в співзвучках і динаміці. Це приблизно буде так:

Шість, шість, три, три?!—вісімнадцять!
Десять, десять, десять, десять?!—сорок!
Дев'ять п'ять раз?!—сорок п'ять!

Або:

Шість раз по три?!—вісімнадцять!
Чотири рази десять?!—сорок!
П'ять по дев'ять?!—сорок п'ять!

² Китайці на пальцях можуть показати всяке число, не кажучи цього словами.

XXV

ЩО ДАЛІ

В Шанхаї була метушня.

Пароплави безвідгалу гули на рейді, їм задерикувато відповідали малі катери, що шпарко сновигали коло пристаней, перевозячи на пароплави публіку з важкими кошами.

Спричинилася до цього звістка в місцевих англійських та китайських газетах, що сподіваного карного десанту з Індії не буде. В Мадрасі на пароплаві зчинився заколот. Газети додавали, що то є наслідок більшовицької агітації російських агентів.

Танг-уан поінформував прибулих товаришів, що революційні ханкоуські відділи тепер біля Нанкінгу й вирушать, як тільки буде в них потреба. Японська дивізія може прибути шохвилини з Кіаочао. На його думку, треба поспішати з захопленням міста, поки не прибули також манчжурські полки з Монголії.

Швидко була скликана нарада всіх робітничих революційних філій міста Шанхаю й війська.

Без вагань ухвалено негайно розпочати акції. Керування військовими операціями було доручене Жюрге.

Тільки смеркло, як усі вулиці були обсажені робітничими патрулями. Де-не-де чулися перестріли—то поліція з концесій чинила опір повстанцям... На головній вулиці почулась стрілянина з вікон європейських будинків, а за кілька хвилин все місто гуло від вибухів. Не відомо було, де, хто й навіщо стріляє—жадного людського голосу. З моря гармати крейсерів бахнули кілька разів сліпими набоями в повітря. Електрика погасла. По вулицях блискачками матлялися вогники папі-

ряних ліхтариків. Рухливі тіні, перегукуючись таємничими голосами, брязкотіли зброєю...

А до ранку місто було в руках повстанців... На рогах вулиць чатували патрулі мішаного війська з обдертих цивільних та регулярних солдатів. Де-не-де між ними голубіли блакитні мундири французьких поліціантів—сьогоднішніх повстанців.

На майданах жваво йшов запис до революційної армії.

Жюрге, Стьопа й Пінг-ван з рання до вечора були за містом, де муштрували нові батальйони... Жюрге поспішав вимуштрувати повстанські сили.

До повстанців перейшло шість тисяч зреволюціонізованого гарнізону, дві тисячі китайської поліції та поліції європейських концесій—переважно французів, італійців та корейців.

Революційні відділи позаймали всі стратегічні пункти в околицях міста, приховали гармати для оборони пристані, замаскували кулемети, залізницю обсадили потрібними загонами.

Кілька днів минуло в загальному напруженні. Тимчасом як буржуазія сподівалася японського десанту та урядового війська, повстанці сподівалися свого війська з Нанкінгу.

Але одержано відомості, що на півдорозі до Шанхаю американський крейсер у затоці спинив пароплави з повстанцями: вони мусіли висісти на берег, щоб іти суходолом.

Це погіршувало становище повстанців у Шанхаї. Шістдесятитисячна повстанська армія була розкидана по всіх районах навкруги міста і в самому місті, де доводилося пильнувати майже кожного контрреволюційного будинку. Проте було спокійно. І в цьому спокої Жюрге гарячково навчав молоді повстанські сили.

Нарешті одного ранку над надбережжям розтрався гарматний вигук. На обрії з'явилися япон-

ські військові транспортні пароплави. А надвечір комендантський катер привіз двох японських офіцерів.

У Революційному комітеті делегати оповістили, що командування японського десанту, згідно з умовою з китайським урядом, вимагає, щоб негайно повстанці склали зброю, розійшлися по домівках, а охорону міста передали японцям. У протилежному разі „ми мусимо“, підкреслював делегат, розпочати наступ і взяти місто силою. Він застерігав, що тоді всі винуватці повстання будуть скарані на горло.

Танг-уан, голова комітету, пояснив делегатам, що жадних урядів у Пекіні повсталий люд не визнає, і Революційний комітет, що його обрав народ, просить японські військові сили не втручатися до громадських справ Китаю. Коли ж японське військо почне акції проти революціонерів і мирної людности, то революційна армія вважатиме японців за наймитів китайської аристократії й чинитиме з ними так, як з ворогами.

Делегати від'їхали.

Жюрге готував опір.

Японські пароплави другого дня зникли з обрію. Післаний за ними катер повернувся із звісткою, що пароплави зупинилися за двісті кілометрів від Шанхаю понад узбережжям. Після розвідування десант висів на берег.

Тим часом, з другого боку, сповіщалося про нові китайські полки, що прибули з Тенсіну. Вони вирушили на північний схід до моря й на захід до залізничної колії.

Ворожі сили мали намір наступати з трьох боків: з північного заходу, з півночі—вздовж залізниці і поблизу моря, з'єднавшись лівим крилом з японськими частинами. Треба було не дати їхнім флангам з'єднатись. Проти крайньої лівої колони

ворожих сил Жюрге вислав кільканадцять батальйонів добірного революційного війська на чолі з Пінг-ваном.

Пінг-ван розташував свої загони межі озерами Це й Люля, за кілька десятків кілометрів від Фо-о-хо, на шляху до місця, де висів десант.

Авангард генерала Цеен-тяна, раптом атакований, здав зброю. Головні сили, що надійшли слідом, почали наступ, маючи намір з'єднатися з японським крилом.

Почалося бойовище. Монгольсько-манчжурські частини генерала Цеен-тяна, мов дурні, перлиси уперед.

Повстанці почали шалений контр-наступ.

Відразу у ворожих лавах зчинилась метушня, і військо Цеен-тяна почало відступати.

Повторна атака повстанців зовсім збила манчжуромонгольців. Салдати почали кидати зброю. У деяких батальйонах виникла бійка, наслідком якої офіцери були роззброєні, і салдати з піднятими догори рушницями перейшли на бік повстанців.

Головні сили Цеен-тяна були розбиті, і решта відступила, щоб отямитися та позбирати втікачів... Але тепер сили Цеен-тяна були вже не страшні.

Розтрошивши ліве крило Цеен-тяна, Жюрге обхопив півколом серединну частину й правий фланк ворожих сил, виставивши проти японського війська сховані в траншеях свіжі сили з побільшеною кількістю машинових карабінів та кулеметів.

Однак розтягнений фронт і вироблений плян захисту вимагав більшої сили війська, ніж мав Жюрге.

Япанська дивізія після того, як з'єдналася з лівим крилом недобитків генерала Цеен-тяна, густою лавою почала сміливий наступ.

І добре організоване військо з досвідченими керівниками майже безупинно посувалося наперед,

перемагаючи опір ріденьких революційних загонів. Під захистом артилерії з пароплава, що посувався недалеко берега слідом за своїм військом, японські частини легко захоплювали мало захищені позиції повстанців.

Пінг-ван, що керував тепер операціями на цім фронті, вимагав допомоги й артилерії.

Але допомогу трудно було прислати так само, як артилерію, що раніш, як за тиждень, не могла бути перевезена з Шанхаю.

Прибувши на цей фронт, Жюрге впав у розпуку—армія безсило відступала. Залізні японські лави посувались наперед. Треба було за всяку ціну затримати їх, поки надійдуть свіжі сили. Для того Жюрге з північносхіднього району перекинув сюди майже половину війська.

Зміцнене військо Пінг-вана спинилося на передніх своїх позиціях і розпочало пекельний вогонь. Японці на момент стали і чекали допомоги своєї артилерії, щоб під її захистом сунути далі. Але в цей момент передні революційні частини почали контрнаступ. Для японців це була несподіванка і вони кинулися назад, вчинивши замішку в головних силах. Артилерія безсило припинила стрілянину. Таким маневром військо Пінг-вана відтиснуло японські сили до своїх серединних позицій. Тим часом місцева людність з партизанами докладали всіх зусиллів, щоб погіршити японцям відступ—розвалювали мости, руйнували шляхи й телефонні дроти.

За цей час до революційних полків приєдналися цілі хмари повстанців з Нанкінгу. Кинуті проти генерала Цеен-тяна, що встиг був отямитися й почати знову наступ, вони моментально розбили решту його частин і погнали їх.

Тоді всі революційні військові сили звернулися проти останнього ворога—японської дивізії. Її обхопили півколом і притиснули до моря. Дивізія чи-

нила шалений опір, маючи за собою море й артилерійську допомогу пароплавів.

Під час цієї бійки серед революційної армії була сила поранених і забитих. Але люди всупереч команді, мов шалені, кидались на японські шанці під пекельний ворожий вогонь.

Нарешті Жюрге вдалося спинити цей запал. Наступ був даремний. Залізне японське коло було мов кремінь. Жюрге гадав спинити бій іншим способом. Він вислав делегацію до японців із пропозицією негайно сісти на пароплав і виїхати з території Китаю. Однак Жюрге одержав коротку відповідь: „Здавайте зброю. Шанхай мусить перейти під мою охорону. Генерал Гуто“.

— Яке нахабство!—спалахнув Стьопа.

— Для японського мілітариста не існує поразки, — промовив Жюрге. Коли б навіть генерал лишився один із своїм джурою, то й тоді б спокійно сказав те саме. То такі натури. Тут інших способів треба.

І другого дня до японців вислано другу пропозицію:

„Коли японське військо останеться на терені революційного Китаю й буде провадити бойові операції проти революційної армії Китайської Республіки, всі японські полки, що стоять в районах Ханкоу, Кантону, будуть роззброєні, офіцери порозстрілювані, а консульський персонал скрізь буде інтернований без гарантії за їхнє життя“.

Нову ноту підписала Революційна Військова Рада.

Делегат приніс відповідь, що генерал Гуто переговорить радіом з Пекіном і Токіо.

Японський уряд відчув, з яким запеклим ворогом він мав діло. Зміркувавши, що своє військо, розташоване по Китаю і консульствах, дорожче від невдалої спроби побити повстанців, уряд наказав Гуто евакуватися. До цього спричинилась і не-

бажана перспектива перекиду в Китай іще нових сил на допомогу Гуго, бо на десант з Індії не було жадної надії, як і на інше регулярне китайське військо.

Буржуазний Китай бився у пропасниці. Розбиті полки генерала Цеен-тяна клали покришку на дальші змагання уряду з революціонерами. Єдину надію покладав Пекін на решту манчжурських частин та північно-східнього війська.

Япанська дивізія виїхала до Кіао-чао, а революційне військо посунулося на схід понад узбережжям, тримаючи зв'язок із своїм лівим крилом, що йшло понад залізницею.

Пекін був у розпуці, щодня чекаючи на повстанців. Але Революційна Рада не квапилась захоплювати Пекін. Армія дійшла тільки до лінії Шандунської провінції, створивши від моря й до далекої півночі військовий кордон.

Інформуючи-на засіданні Революційної Ради про становище на фронтах, Суа-вен намалював таку картину успіху повстанців.

Майже весь південь був у руках революціонерів, крім небагатьох прибережних пунктів, де були розташовані американські склади, що їх охороняли крейсери з моря. Західня частина до Індії теж була в руках революціонерів. На бік революційної армії перейшла сила партизанських загонів індійських повстанців, що їх переслідували карні англійські дивізії, і вони мусіли шукати притулку на території революційного Китаю. На півночі „Південного Китаю“ повстанський рух дійшов до лінії Лан-джо—Су-чоу й сунувся далі. Там хунгузькі загони, що оперували в монгольських степах проти спекулянтів опіюму й різних багатирів-визискувачів, злились з революційними частинами. Вони заприсяглись бути чесними борцями за нову Республіку, і їм доручили охороняти ман-

чжурську лінію на схід до північної частини буржуазного Китаю.

На сході повстанці зустріли дужий опір від урядового війська, що було з'єднане з європейськими охоронними загонами Тенсіну та Пекіну, й спинилося на лінії Шандунського кордону. Дальшого посування в цьому районі не буде. На північ збіглась уся чорна зграя імперіялістів і буржуазії з цілого Китаю... Хай там відсиджуються до певного часу, коли ми матимемо змогу цілком її знищити. Вигнати реакцію в Японію чи на Філіпіни, було б тепер небажано і небезпечно.

Покищо нам треба почати відбудування краю, — закінчив інформацію Суа-вен, — нав'язавши тісний контакт з Соціалістичною Росією. Хоч ґрунтовими дорогами до неї й далекий та довгий шлях, але ми мусимо бути в тісній спілці з нашою братньою республікою. Інакше бо ми не витримаємо! Правда, ми ще не можемо сказати про свою республіку „соціалістична“, але трудящий народ Китаю, що керує тепер своєю долею, з часом допровадить і в себе до соціалістичного устрою.

XXVI

НОВИЙ КИТАЙ

Так з південного Китаю утворилася Південно-Китайська Республіка.

Північна республіка з буржуазним урядом у Пекіні для Європи й надалі являла собою весь китайський народ, хоча три чверті Китаю було під владою нового уряду. Згодом, з економічних інтересів, європейські союзники мусіли почати зв'язки з ним. І не диво—до Північного Китаю з півдня не перепускалося нічого без дозволу но-

вого уряду, так само й морем не можна було нічого вивезти до Індії, Філіпін, Японії й Америки. А затримка сировини погрожувала загибеллю промисловости Філіпін, Австралії, Філадельфії, а почасти й Йокогами та Токіо. Отже капіталістичні країни мусіли порозумітися з новим урядом, хоч би якої трясці йому не бажали.

Поки буржуазно-аристократичний північний Китай чухався та спересердя казилися імперіялісти, що втратили свій вплив на великий шмат Китаю, трудящий народ почав творчу роботу в країні.

Центром Республіки стали Ханкоу й Шанхай, між якими налагоджено тісний кабелевий, телеграфний і радіографний зв'язок.

Відтепер, коли величезна країна з сотнями мільйонів людности визволилася з-під кормиги капіталу та імперіялізму, перед народами Сходу стелився великий шлях боротьби за нове життя.

*

— І що ж, ти гадаєш, як ми оце спинилися й не йдемо далі, то наша справа загинула? Ні, тату, цього не може бути. Ти бачиш на власні очі, з яким ентузіазмом до наших лав ідуть усі—і старі, і молоді... і коли б приймано було всіх, то ми мали б десятки мільйонів війська.

Салдат передихнув на хвилинку, зручніше підібгав під себе ноги, взяв із рук старого китайця пучечок тютюну, наклав у свою довгу люльку й запалив.

— Ні,—казав він далі, звертаючись до свого бесідника—старі часи минули, тепер нас не подумують.

Розмова точилась між цивільним стареньким бідно вбраним китайцем і сином його, салдатом революційної армії. Батько прибув за сотню кіло-

метрів до кордону північного Китаю, де його син був салдатом прикордонної варти.

— Звичайно, коли б так було, як ти мені радиш— і всі переїздили, кому де забажалося, то наша влада не довго б утрималася. Всі наші родичі терпіли ціле життя,— ви, тату, бідували, діди мої, всі були в ярмі у багатіїв, мільйони люду були на мотузці у визискувачів, що за миску рижу із смердючою юшкою вертіли нами, як хотіли. Тепер, коли ми—я, ви, тату, всі бідні—керуємо своїм життям, тепер ми мусимо за свої права не пошкодувати й свого життя, але вже не за них, а за себе, за наше майбутнє.

— Я не переїду до Сю-джі. Та й по що?—казав молодий салдат.—Ви з мамою й сестри дістаєте допомогу? сам кажеш; Рудза працює в своїй комітетській пряльні,—то ж гаразд. Мою платню дістаєте, ланок вам дали, чого ще?

— Але не в тім річ,—ніяково опирався дідусь, смакуючи кислий дим тютюну,—а як уб'ють тебе? а там, дома, всеж безпечніш, та й ми старі.

— Та що вам?—сердився молодий салдат. Хоч би й так було, то хіба ж вас лишать без допомоги?.. Які ви чудні! Ви ще все гадаєте, що ми за старих часів живемо! Ну, скажіть мені: хто в нас у селі або в повіті тепер править? мандарин?

— Ні, свої, наші.

— Так не можна, тату, ми мусимо чесно думати про свої обов'язки. Невже ви хочете, щоб повернувся знову мандарин? щоб людей знову катували палицями? щоб бідак усю свою працю віддавав мандаринові та був невільником багатіїв? Невже хочете того старого, коли ми не сміли й думати про письменність, не сміли міркувати про те, що ми теж люди, маємо душу й почуття? А мусіли від зорі до півночі гнути спину, самі не відаючи на кого, тільки не на себе... А що ж з того мали?

На сім душ малий холодний свинюшник, в якому, мов пси, тулились один до одного... А мама! Бідна мама! відсиділа собі ногу біля огнища, щоб нас зогріти. Хочете, щоб знову продавали наші бідаки своїх дочок купцям?.. Хочете, щоб повернулось ярмо чужоземців, щоб ми не знали, де маємо ходити, а де ні, що маємо спродувати, а що ні? Тату, тату! та за одне те, що ми здобули собі свою, цілком свою владу, радісно померти. На одну думку, що ми перемогли, в мене серце хоче вискочити з грудей, летіти до Конфуція. Тату! ми, я, ви, навіть хора мама, колишня невільниця недолі, і сестриця Рудза, що могла стати повією, разом з усіма бідними, — влада. Всі багатства краю—земля, палаци, фабрики, копальні срібла, що коло села—все, все наше!.. Все, що раніш було недосяжне нам—наше. Ніякий багатій-чужоземець не має над нами сили, щоб примусити нас поневірятися. Оця залізниця, пароплави—все наше. Дивись, які наші шляхи! Саме каміння, мов горох, — воно зникне, і замість нього буде брукований шлях, не будемо їздити з одного кінця краю в другий півроку, а—за тиждень... Ми перебудуємо наші собачі хистки на порядні фанзи й освітливо їх блискавицею.

Ми побудуємо школи в кожному селі, заведемо шпиталі, і наші брати не будуть здихати від немочі, мов собака під тинном.

Молодий салдат, зачарований своєю ідеєю, малював перед своїм батьком картини майбутности.

Старий уважно слухав.

— Ну,—як хочеш,—звернувся нарешті він до сина,—захищай, тільки, коли буде можна,—приїдь. Мама, Рудза хочуть тебе бачити.

— Лю-Дан!—гукнув якийсь салдат, вишкіривши свої білі зуби від усміху,—допіру прийшла звістка з Гвай-Нанга, щоб завтра зробити вибори до вій-

ськової академії та прикордонної окружної ради. Товариші хочуть тебе або туди, або туди.

Він усміхнувся і, посвистуючи своє „Гуля-о-а-лю-я!“, пішов далі.

Батькові очі радісно заблищали.

— Ти, виходить, той... молодець тут...—він не докінчив і підвівся.

*

Великий ридван-автомобіль під'їхав до мармурового будинку готелю „Європа“, що похмуро дивився своїми триповерховими вікнами на море, повернувши спину до міста Кобі.

Досить уже літній європеєць, що вискочив з нього, привітався до молодої леді й джентлмена півевропейського, півмалайського типу, що вийшли назустріч.

— А, Ніко! Доконі, Сесіль!

Компанія пішла в готель.

— Ну, як же? що там?—нетерпляче питали леді й півмалаєць.

— Як бачите, взяв із собою тільки оцей кошик з білизною та саквояж — все інше лишилось у Ханкоу. Ви були розумніші, що відразу сюди поїхали, а я, коли розлучився з вами й приїхав до Маніли, гадав, що повстання буде швидко ліквідоване, і я повернусь. Одначе я дуже помилявся. Революціонери розбили урядове військо. Япанці спинили наступ і повернулись до Кіао-чао. Індійське військо так і не приїхало. Революціонери захопили увесь південний Китай і націоналізували все. Доведеться довго не бачити своїх підприємств. Наші й ваші представники нічого не врадили остаточно. Нема вказівок ні з Франції, ні з Англії. В кожному разі Америка й Австралія повинні мати сировину з Шанхаю, тому, гадаю, далі, як зв'язки

будуть краще налагоджені, пощастить. Але поза тим наше становище скрутне. Правда, я маю яку сотню тисяч франків у йокогамських банках, але це не розв'язує справи. Мільйони загинули... Ви теж втратили багато?

— Чого так гостро?—втратили? Для чого?—безпорадно відповів йому півмалаєць.—Невже назавжди пропали?

— Яке безглуздя—лишити в банку не тільки всі акції, а й покласти перед виїздом вісімдесят тисяч доларів, одержані за останні транспорти худоби!—нервово кинула леді до півмалайця й жалісливо захитала головою.

— А ви що лишили?—звернулась вона до прибулого знайомого.

— Лишив ті срібні копальні біля Ханкоу, які ви бачили, як приїздили, ну й чайну сортувальну фабрику... Інші акціонери чекають у Манілі. Але ми дістали відомості, що нашу копальню вже експлуатує революційна влада, так само як і фабрику. Все, все вони забрали.

— Чи буде те знов наше?

Він розвів руками.

— Невже ж наші уряди так і залишать цей грабунок?

— Як бачите. Тепер нічого не вдієте. Може, згодом. Ви ж знаєте, який революційний рух у ваших Індіях? Приятелі запалили цигарки й замовили чорної кави.

*

— Скільки ж, примірно, втратили ви?

— А от дивіться: в банках Нанкінгу, Кантону двісті тисяч, склади коконів у Ханкоу й медичної сировини в Нанкінгу. Крім того, п'ять барж і один катер на Янци-кянзі у Ву-чані.

Ця розмова точилася в канцелярії департаменту внутрішніх справ Пекінського уряду поміж урядов-

цем та китайцем, одягненим у шовковий шальон.

Урядовець занотовував на клаптику паперу й ніяково посміхався до свого земляка.

— А тепер що ж ви гадаєте робити в Пекіні?

— Не знаю сам. Коли не видадуть якоїнебудь суми, доведеться повертатися й ставати до роботи на своїх власних складах поряд із своїми колишніми робітниками.

— І вам там не видали й частини вашого майна?

— Нічогосінько. Все націоналізували. Баржі, катери—власність нової влади робітників і салдатів міста Вучана, а склади в Ханкоу. Сім'я доживає у Ву-чані останні чени.

Урядовець, поглядаючи на пукате обличчя земляка, співчутливо усміхався.

— А поводяться як? Чи правда, що кажуть, ніби вішають усіх добре вбраних наших і європейців?

— Ні, того не можу сказати... Судить народній суд, серед них є навіть кілька європейців.

Урядовець загадково покрутив головою.

— Ну, а коли б ви дістали допомогу від нашого уряду, знову б там почали що?

— Ні. Там неможливо. Контроль.

Урядовець знову загадково усміхнувся й ніяково подивився на земляка.

XXVII

В ІНДІЇ Й АФГАНІ

Тепер Індію трудно було пізнати.

З Америки, Австралії й Гаваю до Філіпін переїхав не один десяток старих індійських соціялістів та народніх революціонерів. Усі вони різними шляхами повертали до краю чи до Маніли, що стала центром літературної пропаганди.

Для активної боротьби з реакцією в Індії товариші використовували всі революційні групи, касти. Треба було вжити всіх заходів, щоб спинити рух війська до Туркестану або, принаймні, затримати його на якийсь час у дорозі.

У таких пунктах, як Бомбей, Бангалоре, Сурат, Агмадабад, Аллагабад, Деллі, Бенарес, Лагор, були вже організації: там працювали десятки новоприбулих товаришів з Америки, не кажучи про Мадрас і Калькуту, де були головні центри революційної діяльності. Майже всі повстанські гуртки та войовничі племена незабаром були під їхнім впливом.

Після того, як індуське військо одмовилось їхати в Китай душити революцію, англійська влада не безпідставно почала жахатися внутрішніх ворогів. І не диво. Кривавий експеримент генерала Дієра в околицях Пенджаба, де він розстріляв беззбройний мітинг робітників, дав нові повстання то в одній, то в другій частині Індії. Все індуське повітря було насичене кривавим гаслом, а численні маси людности палали вогнем помсти проти англійських володарів.

Влада Індії була безпорадна.

Погана комунікація в краї не давала змоги допомогти військові, що загрузло в Афганістані.

Залізничні лінії—Пашна, Бенарес, Аллагабад, Деллі до кордону Афганістану й лінія Лагор, Деллі, Аджмер були в сфері повстанських партизанських загонів. Вони спинили й забрали вже не один поїзд з військовим майном, що його перекидалося до центру постою війська.

Повстанці орудували найновішою зброєю й навіть гарматами, що одбили від загонів охоронного війська або з залізничних військових транспортів.

Тим часом як партизани тероризували комунікацію, в містах, робітничих околицях, копальнях,

плянтаціях ішла завзято пропаганда. Ще півроку тому приголомшені раби-індуси не розуміли, що то є революційна Росія і взагалі революція. Але тепер там досконало розуміли все це й одверто сперечалися з брамінами „про соціалістичний устрій в Індії“.

Щоб боротися з пропагандою, хитрі англійські політичні махінатори через своїх місіонерів впливали на брамінів та васіїв.

Одначе, браміни й васії, коли тільки мова заходила про гніт англійців над Індією та про визволення з того ярма, не могли нічого вдіяти проти запалу революційних мас.

А пропаганда та агітація за диктатуру трудящих розливались по краю, мов повінь навесні.

Уряд був безсилий у боротьбі з цим. Перед ним було покищо єдине завдання—це цілком опанувати залізничі шляхи, щоб для „заспокоєння“ можна було перевозити військо з одного місця на друге, та виконати плян допомоги полковникові Джемсові в Афганістані.

І уряд післав для цього свій залізний корпус з генералом Дієром на чолі.

На цього генерала, що відзначився відвагою в боротьбі з бунтівниками-індусами, Велика Британія поклала тепер усі свої надії. Так і зазначив Дієрові статс-секретар Індії на авдієнції перед від'їздом його на північ.

— Я певен,—додав він,—що ви швидко будете в Туркестані, і наш прапор буде маяти над Ташкентом та узбережжям Каспія.

— Пів життя я віддав своїй могутній країні тут, серед диких пустель невдячного Індостану, і тепер для мене випадає велика честь виконати волю свого короля й обов'язок перед цивілізованим світом,—відповів Дієр статс-секретареві.

Коли корпус Дієра сідав у вагони, статс-секретар Індії сповістив Лондон, що наказ про експедицію проти варварів—російських більшовиків виконано. Він також зазначав, що для заспокоєння індуської людности треба доручити йому виробити маніфест про будь-яку автономію... бо,—кінчав він свою доповідь,—визвольна агітація обхопила великі простори Індії і всі її племена.

За пляном Дієра, для безпечности мандрівки, кожен вузловий залізничий або ґрунтовий пункт повинен бути обсаджений військовим загоном. З кожним транспортом мала їхати сильна варта. Таким побитом Дієр міркував не тільки спокійно переїхати до Афгану, але й встановити нормальну залізничу й ґрунтову комунікацію, щоб забезпечити собі запілля з боку Індії.

Військо переїжджало у безперестанній боротьбі. Наскоки партизанів на кожен ешелон не давали змоги швидко пересуватись. Деякі поїзди були розбиті, і майно пішло в гори, а частини були розброєні. Одна з охорон ешелону зовсім передалася на бік повстанців.

Та проте, хоч і з великими втратами, Дієр переїхав до Афганістану. Забезпечивши собі запілля, корпус посувався до Кабулу, де безпорадно стояв полковник Джемс.

Маючи широкі права в Афганістані, генерал Дієр окупував майже весь південний захід Афгану. Цим він гадав цілком забезпечити себе від партизанів. У Кабулі, перейнявши під своє керування військо Джемсове, Дієр опанував південну частину краю—по лінії ґрунтового шляху Гаші-Кандагар. Карес і рушив головні сили до Герату, щоб розпочати акції на Мерв, Асхабад і Красноводськ.

Одначе, легко виконати йому це не вдалося.

Племена фузаїв та гільзаїв хмарами нападали з усіх боків.

Людність, що заспокоїлась була, поки полковник Джемс мирно стояв під Кабулом, тепер, коли посунуло нове військо, шалено кидалася в бій. Загонам Дієра по гірських переходах діставалося від повстанців найбільше. Безперестанні напади примусили його повернути своє військо виключно проти афганських повстанців.

І, щоб збутися партизанів, Дієр вислав у гори на північний схід, звідки найбільше нападали повстанці, свої головні сили. Після місячної операції Дієрове військо, переважаючи своєю чисельністю й технікою, прогнало повстанців за гори, зруйнувавши по дорозі всі аули.

Правда, в гори за своїми повстанцями тікала вся людність, і англійському військові на руйнування лишалися тільки порожні села.

Таким чином партизани були загнані на китайську територію, і військо Дієра вертало назад.

Окупувавши весь район з півдня на захід від Кандагару до Герату й на північ від Герату, Дієр посунув на Мерв—Асхабад, щоб наступати на Красноводськ і з'єднатися в цих районах із загонами білої гвардії.

*

У старому Кабулі було немов у вулику. Його вузенькі криві вулиці кишіли засмаленими афганцями. Скрізь під піддашками низьких глиняних хат сиділи бородаті тубільці. За заспанним місцевим чаєм і кубушкою тютюну вони сперечалися з приводу новоприбулого війська, ворожість до якого виявляли добірною лайкою.

Гарячий від спеки, рухливий Кабул із стотисячною людністю тепер мав вигляд міста, принаймні, з мільйоном людности. Всі караван-сараї й навіть приватні подвірки були повні люду й худоби.

Прибулі з околиць різні торговельні племена перемішалися з кабульцями, і їхні політичні розмови фантастичними легендами витали по всьому місту. На базарах, по кривих вулицях, зліплених з низеньких хаток та темних крамниць, по чайних та піддашках, по заїзних дворах—скрізь гула афганська політика.

А хто, як не афганці, люблять політикувати? Умови життя їхньої отчизни, оточеної п'ятьма державами, з якими доводиться боротись за свою самостійність, навчили кожного афганця думати про свій край.

Одна з країн, де темні люди, свідомі своєї гідності, де патріотизм, перемішаний з особистою свободою, виробив з людей загартованих бійців за добробут та незалежність своєї країни й саміх себе.

Завдяки цій загартованості не змогли проглинати афганців ні імперіялістична Англія, ні Росія, ні Китай, як це було з царством узбеків—Туркестаном.

*

Сонце сіло, і розпалений день Кабулу дав місце доброзичливому холодочкові вечора.

Від головних кварталів емірського двору вузенькими вуличками вирушило кілька ішаків з пузатими паками по боках. Двоє босих афганців плентались за ішаками, вйокаючи на свою уперту худобу, що ледве посувалася наперед.

Вправне око, пильно приглянувшись до бронзового відблиску обличчя цих подорожніх, могло б відгадати, що ці люди не були тубільці, а належали до одного з племен Індії.

Серед вечірнього сновигання табунів коней, ішаків, овець на подорожніх ніхто не звертав уваги. А вони, вигукуючи афганське вйокання на

своїх довговухих, кривими вуличками посувалися до західньої околиці Кабулу.

У вузеньких суточках сливе біля самого краю міста проти однієї низенької хати з широким заїзним двором подорожні спинили свій невеличкий караван.

У піддашку хати чаювало купами сила люду, і розмови політиканів далеко лунали по вулиці. А в дворі, під повітками, в підмогу своїм голосистим політиканам-хазяїнам, ішаки на різні голоси виводили:

Гі!-а! Гі!-а а!-кгр! а!-кгр!

Один з подорожніх увійшов у двір і за кілька хвилин гукнув звідти на вулицю до другого, щоб заганяв ішаків.

Ішачий караван поплентався під повітку до своїх хрипунів-приятелів.

Гукнувши хлопчикові-служці доглянути ішаків, обидва подорожні зникли в хаті.

У куховарні один із приїжджих запитав парубка, що мчав з чайниками на піддашок:

— Де Ала-Фуза або Гамзей?

Парубок спинився на хвилинку, пильно подивився у вічі подорожньому і, примруживши очі, махнув рукою до малих дверей.

На невеликому килимі за мідяним жбаном чаю сиділо троє афганців, сперечаючись про ціну на якийсь крам.

— Слава Аллахові та його пророкові!—привітався один подорожній, а другий додав:

— Благословення боже домові і всьому родові Говід-Рош!

При останніх словах один з купців підвівся назустріч прибулим:

— Здоров'я мулі!—промовив він, вклоняючись. Потім звернувся до своїх бесідників:

— Закінчимо завтра.

— Ала-Фуза чи Гамзей?—запитав один з подорожніх, коли купці вийшли геть.

— Мухмет Гамзей,—відповів господар, простягнувши руку.

— Нанек, Дзін-чін,—тискаючи руку, назвалися подорожні.

— Нанек з Алагабаду?—запитав Гамзей.

— Так, відповів Нанек, сідаючи на килим.

— Яке щастя! Ви, певне, не пригадуєте мене, а я вас пам'ятаю з конференції в Лагорі перед походом першої експедиції.

— Це чудово,—радів Гамзей.—А ми тут гадали, що з Індії нам не дочекатися звісток.

Гамзей хвилювався. Його руки трясли жбаном, наливаючи до п'яли чаю.

— Пам'ятаю, як же!—відповів Нанек,—я теж був радий, що здибаю знайомого, коли дізнався, що ви тут... А де товариш Ала-Фуза? Хотілось би відразу вам все викласти. І чимчикувати далі. Ми до вас ненадовго.

— Ала-Фуза тепер у горах, серед партизанів. Оце, що ви бачили двох,—прибули від його...

Товариші повитягали цигарки, і, коли всі запалили, Нанек почав:

— Ми з товаришем виправлені з Індії до Росії для інформації про становище. Там має, здається, відбутися світовий з'їзд. Завдяки Говід-Рошеві ми виїхали з військом генерала Дієра, маючи автономні функції при військовім інтендантстві. До вас заїхали по інформації для товаришів у Росії й привезли літератури та друкарню. Все це в дворі, навантажене на ішаках. Коли військо пройде на північ, ви налагодите зв'язок через інтендантські пункти, де лишилися наші товариші. Адреси всі дізнаєтесь звідси.

І Нанек узяв з рук Дзін-Чіна пакет і передав Гамзеєві.

— Тут знайдете й усі вказівки, адреси, а також відомості про роботу й тактику.

Гамзей нервово тремтів, схопив пакет, немов голодний хліб, і сховав до пазухи. Потім він почав похапцем оповідати про тутешній стан: як через відсутність друкованого слова гальмується справа, що виявляється виключно в агітації проти англійського війська. Він розказав, що тут не більш, як сотня членів організації, що вони без допомоги зовні не знали що робити і пірнали в хаос найрізноманітніших вигадок... а тепер тут доводиться покищо роз'ятрювати антагонізм межі емірцями й республіканцями. Нині, коли є література й своя друкарня, пропаганда піде інакше. Гамзей розповів, що, крім Кабулу, де їм щастить добре користуватися в своїй роботі цим заїжджим двором, є організація в Гераті, Кандагарі, а останніми часами закладено організацію в прибухарському Кундусі й на півдні у Фароху й Лааді.

Гамзей розказав про райони повстань, їхню силу, чисельність повстанців і стан боротьби.

Гамзеева кімнатка хутко наповнилась рогожаними, вовняними паками.

Гамзей з запалом переставляв ящики, паки, голосно міркував, куди їх подіти, де буде друкарня, хто буде складати, а подорожні радісно дивилися на цю повну енергії й сили людину.

Опівночі товариші покинули двір.

*

Минув майже рік. Англійський експедиційний корпус таки проторував собі шлях до Туркестану. Його частини вже поширили свій вплив до Каспія, обгородивши колючим дротом кордон до Персії й сягаючи своїм правим крилом аж до козачих „білих“ загонів генерала Дутова та офіцерських частин, що оперували в Туркестані.

Корпусові доводилось воювати на кілька фронтів... З одного боку, всіма силами й коштами допомагати російським контр-революціонерам, а з другого—безупинно провадити боротьбу з неспокійними афганцями.

У гори, проти партизанів Афганістану, що не давали окупантам спокою й руйнували військовий зв'язок, комунікацію, експедиція Дієра посилала кілька карних загонів.

І в гарті безперестанної боротьби, в огні, що палав по Афганістану, народжувались тисячі нових борців.

Нарід, що не мав жадного розуміння про соціалістичний рух взагалі, тепер добре розумів завдання революції в Росії та ролю в житті імперіялістів...

Налагоджений зв'язок Афганістану з Індією, Туркестаном і Росією, немов живий нерв, відбивав кожен революційний крок цих країн.

Пропаганда соняшним теплом проходила до кожного закутку країни, а гасло визволення з-під впливу імперіялістів панувало серед усієї людности Афганістану.

І коли генерал Колчак із своїм найманим військом за допомогою англійців просунувся з Сибіру до центру Росії, одного дня по цілому Афганістану спалахнуло масове велетенське повстання... Здавалось, повстав проти окупантів увесь народ. Руйновано засоби зв'язку, нищено військові залоги й усякі військові споруди, що створили окупанти за кілька місяців панування в Афгані.

За кілька день міцний грізний вплив англійського імперіялізму в Афганістані розвіявся димом...

Одрізане від своєї бази—Індії—англійське військо, що лишилося в російському Туркестані й біля Каспія, мусіло рятуватися... Воно сунуло на Афганістан.

Але тепер це не був колишній Афганістан. Хмари повстанців мов леви, накинулись на стомлені англійські полки, винищуючи їх упень.

Втративши тисячі забитих і поранених, недобитки Дієрового війська мусіли тікати до Персії, тягнути за собою з Туркестану рештки білогвардійських загонів. Червона гвардія дружним натиском змела останній опір імперіялізму.

Туркестан звільнився від нападу. Разом із тим військо Колчака теж було зрушене з своїх позицій і почало панічний відступ.

*

Водночас із звільненням Афганістану від англійської окупації, в Індії для імперіялізму настав теж скрутний час.

Зорганізовані маси робітників випробовували свої сили й єдність страйками. Це була якась епідемія страйків. Робітництво, не ставлячи матеріальних вимог, виставляло гасла: припинити стягнення війська до Індії та відрядження індусів з Індії, відкликати експедиційний корпус з Афганістану й Росії, забрати з Індії карні англійські загоны, завести широку автономію, скасувати статс-секретарство.

Численні партизанські загоны, що нищили карне військо, додавали жаху урядовцям „Великої Британії“.

І все це примушувало останніх домагатися від Лондону прискорити маніфест про „нову“ автономію Індії.

І той маніфест вийшов.

„Радуйся, індійський народ! Коли дотепер з тебе витягували жили англійські урядовці, то відтепер ти сам мусиш тягнути їх з себе під англійським доглядом... Коли досі в тебе забирали твоє добро, що ти добував своєю працею і за допомогою

природи, іменем віце-короля Індії й його величності короля Великої Британії, то тепер ти будеш голодний і голий з ласки твого сейму, де будуть сидіти багатії твого краю, прислужники Англії”.

Так насміхалися з маніфесту листівки Інтернаціонального Бюра в день маніфесту.

Тим часом, коли англійське військо, що його в Афганістані розбили повстанці, а в Туркестані— червоні, тікало в Персію, в північнозахідній Індії, звідки рушило було гарнізонне військо на допомогу афганському окупаційному корпусові, повстанці захопили всі урядові пункти, роззброїли загони.

Гасло визволення від „підкування Англії“ пролунало по цілому краю. З міста до міста переходили звістки про революцію. До озброєних партизанських загонів сунула вся бідняцька людина. Робітники брали в свої руки копальні, плантації, фабрики. Індуське військо без опору переходило на бік революціонерів.

Гасло „влада трудящим“ панувало всюди.

Нові сотні мільйонів народів Азії були розворушені до нового життя.

XXVIII

А КОРЕЯ ПІДРОСТАЛА

Суспільне життя Кореї мінилося щодня. Селянин чи робітник, колишній попихач япанської жандармерії, тепер був певний своїх сил і з одвертою зневагою дивився на своїх гнобителів. Не стало вже тих лякливих збіговиськ на вокзалах при переїздах, під час релігійних процесій, де люди купчилися, мов отари овець. Всі бадьоро, безжурно, без страху, тихо робили своє, не потураючи

ні на які утиски, галас і свавільство японського урядування.

Япанська влада це відчувала. Вона розуміла, що колись тверда її рука, що одним помахом могла примусити виконувати всі урядові витребеньки, тепер була безсила до чогось примусити.

Пахло небезпекою... Але вдіяти щонебудь було несила.

Урядовці-япанці відчували в цій мертвій тиші, що їхнє панування доходить кінця.

По цілій Кореї були збільшені залоги з війська, призначеного для окупації Сибіру.

Цивільна й військова влада вишукувала якогось початку—кінчика тої таємної небезпеки, що спритно ховалася серед тих мас і бідацьких облуплених хатокурників.

Корея прикидалася від сумної дрімоти.

Робітництво її, ще недавно безпорадне, тепер було згуртоване в міцну організацію. Воно спокійно чекало на день „заплати“. Селянство теж ждало гасла на повстання, щоб відновити в правах свого царя Лі.

В Кореї назрівав той пухир, що мав тріснути.

— Мовчки далі чекати—це пустити човен за водою,—зауважила Емілія Шергелеві.

Д-р Коя, Емілія, робітник гвендолінських срібних копалень Дін, керівник військовою справою центральної організації, сухенький моряк Кіль-йо, інструктор-організатор робітничих філій, і Шергель були в зборі.

— Такий спокій,—палко доводила Емілія, звертаючися до Шергеля,—доведе нас до того, що весь наш засів пожнуть ті йолопи ліяки¹, і ми будемо кусати потім себе за хвіст!!—Вона нервово жестикулювала руками до Діна й Кіль-йо, немов

Прибічники царя Лі.

благаючи їх стати на її бік. Ті ніяково здвигали плечима, Дін мовчки тер лоба, а Кіль-йо набивав люльку.

Засідання відбулося в одній з кімнат патронату.

— Ну, то що?—боронився Шергель.— Ми мусимо ж розважити: чи подолаємо, чи загинемо.

— Це правда, товаришко Еміліє,—звернувся лагідно до неї Коя,—в нас тільки робітничі маси, та й ті не цілком тверді. В нас нема певности, що ми утримаємося в самій ізольованій, мов на острові. Кореї. Японське військо нас роздушить, мов комах. Поки там буде підготоване все, поки японські маси не почнуть соціяльну революцію, доти ми мусимо маневрувати межі молотом і ковадлом...

Коя перекладав Дінові й Кіль-йо, що говорили Емілія й Шергель, які ще не цілком орудували живим корейським словом і часом вживали англійської мови.

— Гаразд. А як ви гадаєте вийти з сучасної ситуації?—запитала Емілія в Коя.

— Я гадаю, що нам треба не розпорошувати свої сили. Хай ліянці роздмухують гасло повстання... Нам слід, де можна тільки, піддмухувати вогонь, підтримувати,—шум нехай вони роблять... А тим часом самим провадити свою організаційну роботу. Що цар Лі не буде царювати, про це й балакати нема чого. Але ми через пресу в Японії, в Америці, впливом тут серед дипломатів наженемо страху, і Японія попустить віжки. Вона мусить дати автономію, а, може, діло дійде й до конституанти. Нам, головне, треба розв'язати руки, збутися цього ярма, пустити коріння соціялізму в широкі маси. Маси, задоволені в своїх національних вимогах, швидко стануть нашими. Робити скік від імперіялістського гніту до диктатури бідноти—це стрибати в безодню. Ще надто глибоко сидять патріо-

тичні національні почуття у всіх і повага до розумного багатія—„добродія темних“. А тоді, тоді ми зробимо, що нам буде треба.

— І знову чекати кілька років?—не заспокоювалась Емілія.

— Чому років?—відповів Коя,—ну, може, ще рік.. Як гадаєте, товариші?—звернувся він до Діна й Кіль-йо.

Ті кивнули головами.

— Я гадаю, що ми повинні взяти активну участь у сучасному рухові,—кинув Дін.

— Звичайно, тільки не одверто,—відповів Коя,—щоб наші революційні резерви не були знищені...

— А скільки остаточно тепер ми маємо своїх сил?—запитав Шергель.

— У шістьох пунктах—по п'ятдесят. У Гвендоліні—двісті: на всі райони зброї—на сто п'ятдесят душ, з якої п'ятдесят рушниць, а то револьвери й кілька гранат.

Дін помовчав і додав:

— Щодо людей, то коли завгодно можна мати з владівостоцької колонії тисячі зо дві.

— Товариш Коя має рацію,—пристав до розмови й Кіль-йо:—ми підготували людність досить добре; але все таки партійних організацій у нас майже нема по селах, коли не лічити Гвендоліну, Сан-іго та Кеун-сан, де до наших робітничих філій притягнуто всього по кілька десятків селян. Треба пустити глибше коріння межи селянську бідноту—і тоді, коли до наших одинадцяти сильних робітничих осередків приєднається хоча стільки ж селянських, от тоді можна сміливо починати. Доти ж будьмо терплячі та провадьмо роботу далі. Щойно з нашої школи вийшов десяток нових організаторів, що розійшлись по різних місцях, вони дадуть нових людей. За півроку матимемо ще чверть сотні добрих інструкторів. Тоді справа полегшає.

— Та все це я добре розумію, але цим ми не даємо собі ради!—хвилювалася Емілія,—що зараз конкретно треба робити?

— На мою думку,—лагідно звернувся до товаришів Коя,—і, коли не помиляюсь, на думку нашого філіпінського центру, революцію слід розбурхати. Роздмухувати вогонь повстання, розпалювати повітря, робити всякі дипломатичні комбінації, напускати один на одного імперіялістів, особливо Америку, щоб примусити Японію звільнити Корею. Це тобі доведеться, Еміліє. Це, гадаю, одно конкретне, а друге—якнайшільніше конспірувати свої організації та готувати свої й побічні маси до майбутньої своєї революції.

Емілія кусала губи. Вона хвилювалась...

— Так,—промовив після мовчання Коя,—хай монархісти й республіканці починають акції.

Коли Коя, Дін і Кіль-йо вийшли, а за старенькою корейкою, що подала чай, зачинилися двері, Емілія присунулася до Шергеля, взяла його за руку, по-дитячому, наївно, подивилась йому у вічі й промовила:

— Генрі! Невже ще довго ми будемо окремо? Насувається знову зима.

Шергель тепло пригорнув її.

— Але ж, Еміліє, неville ж ти не розумієш... бути разом, це значить одкрити все.. Мені довелося б виїхати з Японії, а тоді я не мав би можливості знати про все, що роблять імперіялісти проти нас і всього іншого, зв'язаного з нашою справою в Токіо. А ти... чи можна б було нам тут зробити без тебе такий поступ? Твої школи, замаскований патронат, що дають стільки прихильників. Чи поширили б ми стільки літератури? Чи зорганізували б стільки людей? Чи без твого впливу мали б ми легальний зв'язок? Все це загинуло б. Невже ти хочеш цього?

— Але, Генрі, що ж робити? Хіба ж ти не розумієш моїх мук. Я не живу з чоловіком Він їздить до Токіо. Я бачу й мовчу. Він теж мовчить, вірить удаваній моїй хоробі. Доки ж цієї комедії?

— Еміль! Я тобі скажу правду. Я теж міркую про те, одначе, мені соромно навіть думати. Ти не знаєш Еми й Северина. А вони так само окремо вже більш як рік. Він на Філіпінах, у Китаї, Індії, а вона гедзається по Японії. Будемо дужими. Вже недовго. Коли не будемо потребувати дипломатичних комбінацій, тоді і ти, і я зникнемо з обрію й разом—у запіллі пліч-о-пліч будемо робити для революції. А покищо... аджеж ми бачимось.

Вона хусткою схопила свої сльозинки.

— Хіба ж ти не можеш тут бути або в Токіо й не тинятися по Китаях?

— А ні, не можу я сидіти ввесь час у Токіо або тут! Що подумали б про такого вченого?.. А коли справа вимагає їхати до Пекіну або Маніли?

— Ні, я не те, я тільки так, егоїзм... середове жіноче. Ти собі уявити не можеш, що в жінок робиться в душі в таких обставинах. Не знаю, чи у всіх так, але в мене—коли б ти сказав: виїдьмо зараз, Еміль, відпочиньмо... на одну думку про щастя, що його так рідко серед людей, я кинула б усе, все, розумієш, навіть коли б завтра революція—й виїхала б з тобою.

— О, то не революціонер, Еміль. Революціонер мусить бути міцний до смерти, навіть у пекельних муках... він є роковона жертва й повинен завжди це розуміти.

— Але, Генрі! Невже всі повинні бути жертвами? Хіба не можливі шасливі випадки? Я чомусь певна, що ми будемо тими вийнятками.

— Не знаю, але, може, здається, десь у Гайне є: „Тільки погані натури виграють під час

революції. Люди з великим серцем завжди бувають її жертвами, чи добрий, чи поганий її наслідок.

— Не розумію. Чому навіть коли гарний?

— Бо, однаково, велика людина мусить бути жертвою, а мізерія завжди викрутиться, або на ґрунті революційного життя почне мостити собі гніздечко й тягти в нього запаси на зиму.

Пізно вночі провів він її додому, а сам з досвітнім поїздом вирушив до Фузану.

*

Почалось. Япанське військо, що мало виступити згідно з наказом Ямато з Владівостока, не вирушило на Харбін, воно від'їхало в райони Чемульпо, Фузан, Куль-Сань, Макіто, де почались заворушення: по Кореї ширився повстанський революційний рух.

Робітники копалень усього серединного західногорайону від Гвендоліну до Куль-Саня припинили роботи. Залізниця від Фузану була розібрана, а біля манчжурського кордону цілком зруйнована. Біля Кеуну роззброїли два загони піхоти, висланої охороняти мости.

З Токіо вимагали якнайрішучіших заходів. В Сеулі був оголошений військовий стан. Біля будинків консульств чатувала варта.

Кілька днів у місті був спокій, тільки з усіх кінців Кореї надходили повідомлення про повстанський рух. а в деяких місцевостях були гострі сутички з військом.

Телеграф з Токіо був перерваний.

У цей момент у Сеулі застрайкували залізничні робітники.

Закрилися всі крамниці. Салдати спокійно, але напружено, розганяли зборища корейців. По

головних вулицях, мов з болота вода, з'явилась сила люду, що сунув до магістрату й палацу царя Лі. Над натовпами замаяли червоні й білі прапори з написами: „Геть гнобителів япанців“, „Хай живе цар Лі“, „Хай живе Корейська Республіка“, „Хай живе соціалізм“!

Натовпи з піснями сунули по вулицях—до остовпілого війська.

Перед магістратом загін поліціантів, ставши клином посеред вулиці, наставленими перед себе багнетами розділяв натовп на два боки... За командою офіцера військо дало в повітря над натовпом кілька пострілів. З криком „розійдись!“ воно наступало на юрбу. Але задні лави демонстрантів напірали. Кілька передніх настромилися на багнети, зчинився галас. В безсиллі люди хапались за наставлені багнети, різали руки, а деякі розлютовані намагались вихопити рушниці.

Офіцер подав команду: „Вогонь!“

За хвилину майдан був порожній.

Шпитальний візок забрав кількох забитих і поранених.

Другу частину демонстрантів, що посунули до палацу Лі, спинив розташований на орсаку в каре загін велосипедистів. Два кулемети по боках посували списами. В парку гупнуло два гарматних вибухи, а з двох боків, допомагаючи їм, залящали кулемети.

Почалось.

Пан Грокс тремтів біля телефону, — блідий, з безтямними очима, він дивився на Емілію, що нервово питала:

— Ну, що?

— Коли інших заходів не можна—наказ!

— Погрожуй, заяви протест! Це ж чорт-зна-що: стріляти в беззбройних людей! Що це, дикий степ, звірі?

— Маршалок каже, ніби комендант звелів стріляти аж після застереження сліпими пострілами. У салдатів тільки четвертий набій з кулями,— тремтячи відповів містер Грокс.

— Однаково! Подумаєш, яка ласка!!

— Телеграфуй зараз до англійського, французького, шведського консулів, зробіть нараду, протестуйте!..

Емілія червоніла, хвилювалася, кричала на консула.

— Мілі! Я ж телефонував до англійського й французького. Ти знаєш, що вони зреклися втручатися в авантури фанатиків-революціонерів.

— Телефонуй до інших! Сам протестуй! А депешу надіслав до Токіо? Почекай, я викличу.

Вона хапалася за телефон, тикала рурку консулові в руки, бігла до вікна й знову поверталася.

— Ну, заспокойся, Мілі, чи варто так побиватися? ще захорієш. Я ж післав депешу до Владівостока резидентові. З Токіо нема зв'язку.

Пан Грокс витирав хусткою спітніле чоло, дивився винувато на дружину, а коли вона побігла до вікна, стурбовано схопив руками голову й безсило сів у крісло.

— Не можу, не можу, розумієш? Не можу дивитись на вбивства людей, які хочуть визволитися з ярма. Коли не буде нині ж увечері втішної відповіді, завтра виходжу сама в ряди демонстрантів. Сама виходжу! Хай стріляють, мерзота! Чуєш?!— погрожувала вона.

„Що сталось з його дружиною?“ Консул метушився, бігав по воду, наливав валер'янових крапель у шклянку, але вона відпихала все.

За годину Емілія була вже в патронаті. Наказала служкам обійти всіх учнів, щоб назавтра зібралися в школі, а повернувши додому, знову напосілася на консула.

Грокс безсило хитав головою перед роз'яреною дружиною. Написав депешу й вислав її через Харбін до Владівостока.

Того дня Емілія сама встигла навідатися до всіх своїх подруг-філантропок, висвітлити становище, навіть деяких загітувати взяти участь у моральній допомозі корейцям.

Передбачаючи можливі сутички, зорганізували медичну допомогу.

Жінки накинулися на своїх чоловіків.

Увечері чоловіки вже на консульських зборах „конфіденційно“ обговорювали справу революції.

Грокс, підо впливом минулого страшного дня та гістеричного галасу Емілії, виявив на зборах увесь свій дипломатичний хист: він доводив справедливість домагань корейського народу. В кінці своєї промови він рішуче заявив, що докладе всіх зусиль, щоби вплинути на японців і морально допомогти революціонерам.

Збори, що спочатку стояли за невторчання в справу революції, ухвалили—ужити заходів не тільки перед своїми послами, а й тут.

Другого дня вулиці були заповнені загонами піхоти. Сновигали автомобілі.

До обіду здавалось, що Сеул спав. Не було жадного руху. Позамикані крамниці, щільно позапирані хатки. Де-не-де з хвірток визирали голови дітвори, що згодом почала перебігати вулиці, йдучи до шкіл.

Слідом за ними з'явилися жінки, пройшов гурт підлітків.

За годину кілька сот молоді з американськими піснями рушили вздовж головної вулиці. Вмить до натовпу пристали нові сотні, тисячі люду, що, мов миші, вилізали з хатин. Замаячили знову прапори, і величезне людське море попливло до консульств.

Коли вулиці щільно загородили загони велосипедистів і піхоти, з натовпу загуло: „До патронату! До добродіїв Кореї. Геть окупантів!“

Біля школи патронату сотні учнів—хлопців і дівчат—вийшли до натовпу й стали в передні його лави.

Над головами учнів маячили американські, англійські, французькі національні прапори... Емілія в світлім убранні, тримаючи за руку маленьку дівчинку, стояла на чолі своєї армії.

Щось величне було у тому натовпі.

— „Хай живе Америка!“—гули тисячі голосів,— „Хай живе Франція!“ „Хай живе Англія!“ „Геть Японію!“ „Хай живе незалежна Корея!“

„Хай живе Революція в корей!“—гукнула Емілія щосили своїм сильним контральтом!

Вся розчервоніла з блискучими очима, в ясному вбранні, ішла вона на чолі демонстрантів.

Чатові салдати, коли наближались передні лави учнів патронату з Емілією на чолі, ніяково спускали рушниці й розступались, даючи дорогу довгому натовпові.

Тепер на вулицю, здавалось, висипала вся людина Сеулу; на бальконах європейських будинків з'являлись пани й пані, вони здивовано зорили на пані Грокс у передових лавах, мимохиті скидали кашкетки, вимахували хустками, щось кричали. Сумний день зробився якимсь святом. Радість панувала на обличчях усіх, крім війська, що соромливо тулилось до парканів, ніяково пропускаючи повз себе демонстрантів.

Біля магістрату натовп через висланих кількох корейців оголосив з балькону будинку десяткам тисяч демонстрантів про домагання революціонерів. Одні домагалися виїзду з Кореї японців, оголошення республіки, другі—щоб владу в Кореї взяв здетронізований цар Лі; а кілька робітників,

прочитавши короткі деклярації, сказали запальні промови!..

Всі деклярації, були передані на руки перестрашеного цим усім маршалка, що обіцяв вислати їх до Токію.

Після того демонстранти, співаючи патріотичних і революційних пісень, помалу почали розходитися.

.

Але провінція палала. Там були одна проти одної дві грубі сили—роздратовані корейці й холодні японські салдати.

Після налагодження телеграфу, що зруйнували повстанці, Сеул без перерви мав відомості про перебіг подій у краї. На півночі у Вюн-сана й Гоанг-янга після бою з повстанцями військо зруйнувало кілька невеличких сіл, а жителі втекли на човнах до Китаю та Владівостока; біля Мок-но повстанці вирізали півсотні саперів, за що полк, посланий на екзекуцію, винищив жителів тих сіл. В околицях Сеулу на шляху до Гвендоліну великий загін робітників та селян одбив півдивізіона артилерії.

Маршалок звернувся до Грокса з проханням, щоб його дружина перестала потурати повстанцям. Одначе Грокс, зачеплений за живе, відповів: „краще б було, коли б японська влада отямилась і не гралася з вогнем“. Того ж дня він надіслав до Токію меморандум, домагаючись від альянсу втручання в справи корейців.

Від Шергеля через американський консулят та патронат Емілія одержала шифровану депешу:

„У парляменті соціал-патріотична група внесла екстрену інтерпеляцію в справі Кореї. З Вашінгтону домагаються негайно полагодити справи на користь корейцям, у противнім разі погрожують розірвати зв'язок у справі інтервенції Сибіру. Уряд, настрашений розрухами в Кореї й зв'язаними

з тим демонстраціями робітників у Токіо, Йокогамі, екстрено виробляє маніфеста про автономію Кореї“.

Але японська адміністрація Кореї робила своє діло. У палаці царя Лі всі корейські прислужники були арештовані, а до послуг экс-царя приставили кількох японців, самого Лі тримали під пильним доглядом. Цюоу встиг втекти і кілька день переховувався в одній із шкіл Емілії, поки прибули за ним з провінції браміні. Він зник і потім з'явився в горах, як керівник монархічних повстанців.

Коя був арештований, але того ж дня, на домагання Грокса, його випустили.

Революційна повінь розбурханого корейського народу заливала всі куточки країни...

.

Коя з товаришами бачив тепер, що численні народні маси наосліп, несвідомо йшли за його й за монархічними Цюоу гаслами, що ці грізні темні сили треба ще організувати й одшліхувати, щоб одверто викинути гасло: „За владу трудящих“.

Невеличкі поодинокі соціалістичні організації Коя обростали численними одностумцями. Революціонери, що їх виховав Коя, віддавали себе справі гуртування й виховання своїх спільників.

Єдиний ворог—імперіялізм і інтервенти—переплутав монархістичний вплив з соціалістичним.

Товариші розуміли це ненормальне становище й відчували, як тяжко провадити роботу серед такої плутанини, еле ситуація вимагала єдності в боротьбі з японською окупацією. Товариші тільки приглядалися до монархістичних діячів, вивчали їхню тактику, заходи, агітацію, щоб скористуватися з неї, коли прийде час і можливість почати нову боротьбу з цією гідрою.

Жорстока довга боротьба в Кореї не тільки затримала японське військо, призначене на Сибір, і цим дала змогу військові радянських республік

своєчасно розбити Колчака, вона дала Кореї автономію.

Япанська влада маніфестом про автономію дала амністію всім повстанцям.

Це дало нагоду буржуазній пресі виславляти на своїх сторінках цивілізованість япанців, культурнопромислому та військовому міць Япанії, що так щедро наділила темних півдиких корейців автономією.

На сході Азії покінчено. Тепер увага на бурхливу Росію. Туди, звідки дхне невикористаними багатствами. Туди, де ці багатства захопили „дикуни-більшовики“.

А в цей час Коя на зборах комуністичної організації кінчив свою промову:

„Наше велике майбутнє недалеко. Настане новий час, і червоне полум'я обхопить увесь східній Гіппон. Вибухне гамула й затопить не тільки чужих, але й своїх визискувачів. І в цьому повсталий Схід хай буде для нас провідною зіркою!“

XXIX

ПОДОРОЖНІЙ

.....
У затишнім покойчику другого поверху невеличкого будинку, що зорив передніми вікнами через околиці на Ханкоу а задніми на У-чан-фу, різноплеменні люди європейської й азійської раси жваво вели між собою розмову.

Кілька лойових свічок, розтинаючи нічну пітьму, ласкаво освітлювали стіни, широку лежанку, вкриту килимами, китайські крісла, на яких сиділи чоло-

віки й жінки, та стіл, де парував чайник, поміж шклянками та всілякою китайською стравою.

— Коли ж ти нам подаруєш електрику замість оцих блимаків?— з лагідною іронією звернувся Мутсу до Пінг-вана, вказуючи на лойові свічки.

— Нічого, потерпи, не поспішай. Початкові роботи вже скрізь пороблені. За півроку затужиш, що не буде їх смороду, не буде чим пальці обпалювати. Шанхай, Нанкін і околиці вже освітлено.

— Ну, ну, побачимо, який з тебе міністер господарства!— зауважив Стьопа, пихкаючи своєю слюлькою.

Всі „американці“—Северин, Міро, Ема, Шергель, Стьопа, Льова, Сеня—були в зборі, замість Сегалія, Центара та інших товаришів, кого бракувало, були Мутсу, Пінг-ван, Говід-Рош, Емілія.

— Ну, і що ж японські товариші після зруйнування організації?— звернувся до Еми незнайомий, в подорожнім убранні, що сидів за столом, сьорбаючи чай.

— Ще перед розгромом усі пішли в запілля. Ми знали на кілька день раніше. Товариш Шергель сповістив своєчасно. І вона ласкаво глянула на нього.

— А тепер, виходить, і ви сюди—до інших?— усміхнувся до неї подорожній.

— Як бачите, всі зібралися на відпочинок. На вакації,— відповів за неї Говід-Рош і вишкірив сміхом свої перлові зуби.

— Тепер уже, певне, не потрібна буде наша допомога в цих краях,— звернулася до всіх Емілія. І її очі заблищали під поглядом Шергеля.

Той не відповів і по-дитячому задерикувато мотнув догори головою.

— Хто його зна, невідомо... Поживемо, побачимо.— загадково прогомонів Северин, набиваючи тютюном китайську металеву люльку.

— Не пощастило нам, Северине, бути там, де мріяли покласти й свою часточку роботи...—глухо промовив Міро, злегка торкнувши приятеля в плече.

— У пролетарів нема батьківщини! — весело гукнув Льова до Міро і, знизавши плечима, пустотливо хитнув головою, ніби кажучи цим: „Хіба не однаково де?“

На обличчях у товаришів заграла спокійна усмішка.

1919 р.

—

elib.nplu.org

З М І С Т

	Стор.
I. „Рембрандт”	5
II. Жертва	9
III. „Більшовики”	18
IV. Радіограма	22
V. Сегаль	27
VI. Незабаром земля	34
VII. В Японії	39
VIII. Новини	47
IX. Початок	60
X. Корея	71
XI. Емілія	89
XII. Білі інтернаціоналісти	104
XIII. Японські товариші	128
XIV. „Містечко повій	134
XV. Робота розгортається	145
XVI. У Китаї	154
XVII. Революція!	178
XVIII. Філіпіни, Індія	180
XIX. Намір імперіялістів і звістки з Росії	190
XX. Плян Інтервенції	199
XXI. Імперіялісти	204
XXII. Дві сили	209
XXIII. Вибухнуло!	214
XXIV. У вирі китайської революції	231
XXV. Що далі?	245
XXVI. Новий Китай	252
XXVII. В Індії й Афгані	258
XXVIII. А Корея підростала	269
XXIX. Подорожній	282

Сучасне красне письменство

Поезія

- Бажан М.—Будівлі. Поезії. 1929 р., ст. 76, ц. 1 крб.
 Бажан М.—Різьблена тінь. Лірика. 1927 р.,
 ст. 31 ц. 40 коп.
 Бажан М.—17 патруль. Поезії. 1926 р.,
 ст. 67 ц. 50 коп.
 Забіла Н.—Соняшні релі. Лірика. 1928 р.,
 ст. 32 ц. 45 коп.
 Корж О.—Бортъ. Поезії. 1926 р., ст. 61, ц. 45 коп.
 Семенко М.—Європа й ми. Памфлети й
 вірші (1928-1929 р.), ст. 62 ц. 1 крб.
 Сосюра З.—Золоті шуліки. Ст. 79, ц. 75 коп.
 Шкурупій Г.—Жарини слів. Ст. 23 ц. 30 коп.

Проза

- Бузько Д. Голяндія. Роман з життя
 сіл.-госп. комуни. 1930 р., ст. 205 ц. 1—50 к
 Бузько Д.—Насвітанку. Оповідання.
 1930 р., ст. 148 ц. 1 крб.
 Відорович П.—Сталеве серце. Роман.
 1929 р., ст. 233 ц. 2—50 к.
 Вишня О.—Вишневі усмішки закордонні.
 1930 р., ст. 178 ц. 80 коп.
 Вишня О.—Вибрані твори. З портретом
 О. Вишні. 2-е вид., ст. 126 ц. 90 коп.
 Вражливий В.—Батько. Повість. 1929 р.,
 ст. 103 ц. 60 коп.

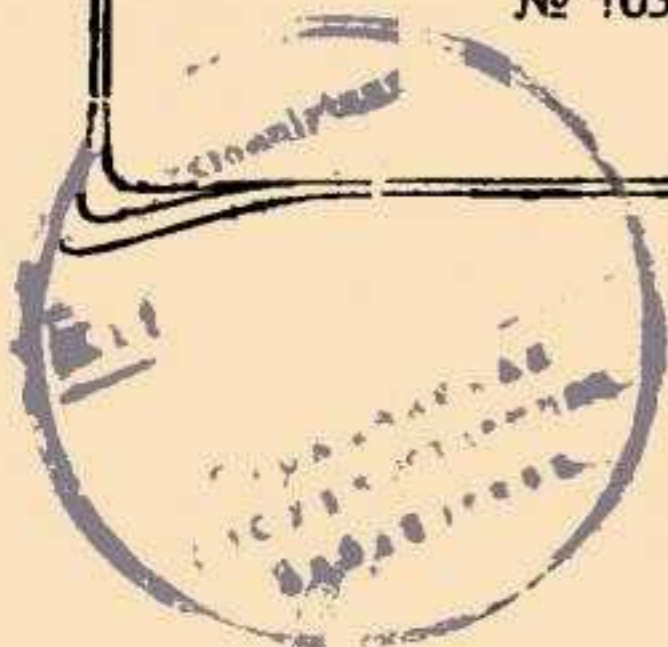
- Вражливий В.**—Молодість. Оповідання.
2-е вид., ст. 200 ц. 1—50 к.
- Гордієнко К.**—Автомат. Оповідання. 1929 р.,
ст. 206. ц. 1—40 к.
- Гордієнко К.**—Славгород. 1929 р., ст. 147, ц. 2—50 к.
- Досвітній О.**—Постаті. Повість. 1930 р.,
ст. 34 ц. 1—25 к.
- Дніпровський І.**—Березень. Оповідання.
1930 р., ст. 231 ц. 1—75 к.
- Качура Я.**—Чад. Роман. 1929 р. Ст. 187, ц. 1—50 к.
- Коцюбинський М.**—Як ми їздили до кри-
ниці. 1930 р., ст. 14 ц. 5 коп.
- Копиленко О.**—Твердий матеріал. Опові-
дання. 2-е вид., ст. 223 ц. 1—10 к.
- Котко Кость**—Щоденник кількох міст.
Сонце поза мінаретами. 2-е вид. 1930,
ст. 190 ц. 1—50 к.
- Кузьміч В.**—Польот над Кавказом. Авіо-
експедиція комсомолу. 1929 р.,
ст. 108 ц. 90 коп.
- Ледянко М.**—Перший випал. Ст. 3 5 ц. 2—20 к.
- Ледянко М.**—В Імлі позолоченій
(друкується)
- Лісовий П.**—Записки Юрія Діброви. Хроніка
одного життя. Книга І-ша. 1930 р
ст. 470 ц. 2—50 к.
- Лісовий П.** Микола Ярош. (В полум'ї
революції). Роман-хроніка. Вид. 2-е
доп. 1929 р., ст. 235 ц. 90 коп.
- Мар'ямов О.** Шляхи під сонцем. 10.000
кілометрів. 1929 р. ст. 142 ц. 1 крб.
- Підмогильний В.** Місто. Роман. 2-е вид.
1929 р., ст. 256 ц. 1 крб.
- Синклер Є.**—Нетрі. 1930, ст. 203 ц. 40 коп.
- Слісаренко О.** Чорний ангел. — Роман.
1929 р. ст. 256 ц. 2 крб.

- Смолич Ю.**—Півтори людини. Роман. 2-е вид., ст. 82 ц. 55 коп.
- Смолич Ю.**—Господарство д-ра Гальванеску. Фантастичн. роман. 1929 р., ст. 169 ц. 1--15 к.
- Смолич Ю.**—Останній Ейджевуд. Роман. 2-е вид. 1929 р., ст. 184 ц. 1—20 н.
- Тенета Б.**—Десята секунда. Оповідання. Ст. 222 ц. 1 крб.
- Шкурупій Г.**—Страшна мить. Оповідання. 1929 р., ст. 84. ц. 80 коп.
- Шкурупій Г.**—Пригоди машиніста Хорна. 1926 р. ст. 88 ц. 25 коп.
- Шкурупій Г.**—Жанна батальонерка. 1930 р., ст. 167. ц. 1 60 к.
- Шовкоплас Ю.**—Проникливість лікаря Піддубного (друкується).
- Шовкоплас Ю.**—Студенти. Оповід. Ст. 126. ц. 90 коп.
- Шпол Ю.**—Золоті лисенята. Роман. 2-е вид. Ст. 233 ц. 1—50 к.
- Яновський Ю.**—Майстер корабля Роман. 2-е вид. 1930 р., ст. 224 ц. 1—75 к.
- Яновський Ю.**—Кров землі. Оповідання. Ст. 216 ц. 1—10 к.

ЗАМОВЛЕННЯ НАДСИЛАЙТЕ НА АДРЕСИ:

Правління Книгоспілки—Харків, Горяїнівський пров., № 2.

Філії Книгоспілки—Київ, вул. Воровського № 48., Дніпропетровське, просп. К. Маркса № 103.

М *сз20-2*

Ціна 1 крб. 65 коп

ЗАМОВЛЕННЯ НАДСИЛАЙТЕ НА АДРЕСИ:

ПРАВЛІННЯ КНИГОСПІЛКИ —Харків, Горішнівський пр. № 2.

ФІЛІЇ КНИГОСПІЛКИ—Київ, вул. Воровського № 48.

Дніпропетровське, просп. К. Маркса, 103.

M 1454-2

erlib.nplu.org